

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

III. RÆKKE – 6. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Forside: Hotel Helligdommen.
Foto fra slutningen af 1890'erne af Th. Spelling.

Eftertryk ikke tilladt uden kildeangivelse.
Burgundia tryk, Rønne, 1992.
ISBN 87-87042-27-4
ISSN 0084-7976

Udarbejdet med støtte fra:
Ministeriet for Kulturelle Anliggender
Bornholms Amtskommune
samt mange store og små private virksomheder
her på Bornholm.

Forord

Bornholms historiske Samfund har hermed fornøjelsen at kunne udsende bd. 6 i 3. række af Bornholmske Samlinger til medlemmerne.

Artiklerne i bindet spænder vidt i tid og i emner, men med hovedvægt på dette århundrede og turismens betydning for øen, samt Bornholm i middelalderen og forholdet til hansestæderne.

Bornholms fremtid ligger i at satse på turismen, siges der fra mange sider for tiden. Ud fra Torben S. Jensens artikel om turist erhvervets udvikling i vort århundrede kan man se, at det ikke er en ny ide. I sin artikel om salget af hotel Helligdommen berører Bente Jensen den gamle bekymring for, om Bornholm på grund af turismen ender med at blive opslugt af fremmede. Hammershus — Bornholms største turistseværdighed — er der i tidens løb skrevet utroligt meget om. Kai Hørby og Rikke Agnete Olsen fremlægger i deres artikel de sidste nye forskningsresultater vedrørende baggrunden for opførelsen af borgen. I lyset af »Jerntæppets« fald er der kommet en voldsom stigning i handelen i Østersøen og dermed også en voksende interesse for den gamle handelsmagt i området, Hansestæderne. Ebbe Gert Rasmussen skildrer handelsforbindelsen mellem Rønne og hansekøbmændene i Greifswald på Rügen i middelalderen. Desuden giver han et indblik i det kildemateriale, der findes i Lübeck til belysning af Hansaens rolle i Bornholms historie. I sidste bind bragte vi en næsten 200 år gammel bondedagbog fra Klemensker. I dette bind følges det op med erin-

dringer og dagbogsnotater fra samme egn 4-5 generationer senere skrevet af Timan Kofoed, der især beretter om livet på landet i mellemkrigstiden. Elkær-Hansen fortsætter sin gennemgang af Bornholms moderne historie med en artikel om, hvordan det lykkedes at bevare Hasle Klinker på bornholmske hænder og derved undgå at nedlægge et stort antal arbejdspladser. Fra gamle trofaste bidragydere er der små interessante artikler som Gaalaas-Hansens underfundige gennemgang af øgenavne på Bornholm, Skaarups indsigtsfulde beretning om en ung officers begravelse og efterladte ejendele, samt Bodil Tornehaves fremlæggelse af en del af sin store viden om de bornholmske slægter. Oversigten over litteratur om Bornholm på Centralbiblioteket er igen kommet med i bindet.

Formandens beretning afslutter som sædvanligt bindet. Det blev Olaf Hansens sidste beretning inden hans død i julen 1992. Som altid var den præget af den klarhed og præcision, der sammen med hans varme og vennesæle væsen var karakteristisk for hans indsats som formand.

Til sidst en varm tak til alle bidragydere, fordi de så beredvilligt og uden vederlag har givet en bredere kreds af historisk interesserede mulighed for at stifte bekendtskab med deres studier i Bornholms historie.

En særlig tak til Ministeriet for Kulturelle Anliggender, Bornholms Amtskommune og de mange store og små private virksomheder her på Bornholm, som gennem deres økonomiske støtte har gjort det muligt at udsende det foreliggende bind.

Rønne, den 30. december 1992.

Per Thule Hansen

Red. af Bornholmske Samlinger

Indhold

Redaktøren

Forord 5

Svend Torben Jensen

Turisterhvervet på Bornholm 9

Bente Jensen

Da Hotel Helligdommen kom på tyske hænder 29

Kai Hørby og Rikke Agnete Olsen

Hammershus i middelalderen 43

Ebbe G. Rasmussen

I vor købstad Rønne. Greifswalderne på Bornholm i middelalderen 57

Ebbe G. Rasmussen

Bornholmsk historieforskning i udlandet. Studiebesøg i Lübeck 6.-14. april 1992 81

Timan Kofoed

Hjemme på Bolby og Tyndekulle 1920-1939 95

Niels Elkær-Hansen

»Den selvejende«. Erindringer fra årene 1978-1980, hvor en selvejende institution erhvervede og drev Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik 123

P. O. Gaalaas-Hansen

Bornholmske øgenavne 153

H. E. Skaarup

Stykłøjtnant Festlers død og begravelse i Nexø 1704 159

Bodil Tornehave

Den bornholmske familie Rosman 163

Niels Foght Hansen

Litteratur om Bornholm 1990-1992 169

Olaf Hansen

Bornholms historiske Samfund 185

Love for Bornholms historiske Samfund 188

Forfatterernes adresser 189

Indmeldelser 190

Turisterhvervet på Bornholm

Tiden før turistantallet oversteg 100.000 pr. år

Af Svend Torben Jensen

Bornholmerne lever nok delvis av turismen — den er ikke langt fra å være øens største erhverv — men i virkeligheden skjemmes de litt ved det, stiller seg nøytralt an og innkasserer gevinsten med lukkede ansikter.

E. Chr. R. Bernhardsen: Portrett av en ø.

Hvornår Bornholm begyndte at blive et turiststed kan ikke sikkert bestemmes. De første turisters besøg på øen er ikke registreret i protokoller eller lister, men vi kan konstatere, at i over 100 år har der fundet en regelmæssig trafik sted til og fra Bornholm. Det har foranlediget en større mulighed og lyst til en turistrejse til Bornholm.

Det må dog her nævnes, at allerede i 1804 skriver Peder Nicolaj Skovgaard i sin bog: »Beskrivelse over Bornholm«:

»Bornholm har en stor rigdom på de mest romantiske egne, såvel behageligt indtagende og ligesom henrykkende, som og stærkt bjærgrige, voldsomme, skumle o.s.v.

Det må derfor tilrådes æstetikere, digtere og digterinder, hvis kvæde evne kuns mat vil stå dem bi i det lave jævne Danmark, at rejse til Bornholm i stedet for til Svejts — også af den grund at rejsepengene derved bliver i kongens land og således kommer Fædrelandet til gode.«

For at rejse til Bornholm måtte man i første halvdel af forrige århundrede have pas. Et sådant, der findes på museet i Rønne, lyder:

Politidirektøren i den kongelige Residentstad København gør vitterligt, at drenge Christian Munk her af Staden, 14 aar gammel, spinkel størrelse, blå øjne, agter nu at rejse her fra Staden til Søes til Rønne og her tilbage. Min tjenstlige Begjæring er

til alle og enhver, som bemeldte C. Munk maatte forekomme, at de ham paa denne rejse uhindret ville lade passere. Her er intet Smitsot.

København Politikammer d. 8. august 1846 kl. 4 efterm.

De første »turistbrochurer« var vel for Bornholms vedkommende Marie Bojesens: »Rejse gennem Danmark«, der udkom i 1856, samt Trap's særudgave om Bornholm, der udkom 1858. At det ikke har udløst den store turiststrøm, kan man bl.a. erfare i Wilh. Bergsøes erindringer (Studentenerleben og Studieliv), hvor han skriver: »Bornholm var dengang (1855) et terra incognita, hvor en turist var lige saa sjælden som en tiger.«

Det var således noget af en begivenhed, da eleverne fra Hindholm Højskole i Sydsjælland, fra Staby i Vestjylland o.fl. steder i sommeren 1863 gæstede Bornholm. Der blev trykket en hel lille rejseberetning, og Bornholms Avis indeholdt en længere velkomsthilsen, der var forfattet af adjunkt Jespersen, og hvorefter nogle linier skal gives her:

»De ærede Gjæster, som Dampskibet »Ossian« i disse dage vil bringe til Bornholms Land, ønske vi: Velkommen! ...

... når I atter rejser did, da bring disse kjære Egne en Hilsen fra en Ven og bring med Eder en sådan Beretning om vor Ø, at snart Flere maae følge Eder, dette Treklovers, Exempel.«

Omkring år 1865 begyndte de første ekskursioner til Bornholm. Den årlige Polytekniker-ekskursion, der under en geologisk professors ledelse gik til Bornholms geologisk interessante steder — og disse ekskursioner fortsættes den dag i dag.

For Turister til Bornholm!

Daglig Postdampskibsfart.

Til Rønne afgaar Skib *hver Aften Kl. 8¹/₂*. I Sommer-sæsonen beforders Passagererne umiddelbart efter Skibets Ankomst videre pr. Vogn til »*Hammershus*«, »*Almindingen*« og *Rø.* *Retur daglig* med Vogn til Rønne med Afgang herfra Kl. 10 Aften.

Tur og Retur (Befordring indbefattet) **14 Kr. for Voksne, Børn det halve.**

Til Ferien vil et nyt, større og elegant Passagerdampskib, der bygges efter alle Nutidens Fordringer, blive sat i Fart.

Nærmere ved

Andr. Lunds
Dampskibs-Ekspedition,
St. Annæplads 18.
3*

1904. Fra »Bornholm«, *Illustrerede Rejsebøger nr. 31-32.*

At der imidlertid også kom deciderede turister, kan man erfare i Bornholms Avis 1862, der jfr. havnelisten nævner, at en engelsk Lord Fitz William lå med sin lystskonnert »Gipsy Queen« i Rønne Havn den 1. juli 1862, og Studenter-Sangforeningen gæstede Bornholm fra den 18. til 23. juni 1866.

I året 1866 blev »Dampskibsselskabet paa Bornholm« (»af 1866« kom først til navnet senere — sandsynligvis da Østbornholmske startede) startet af en del fremsynede bornholmere. På trods af den ringe persontrafik, der var på dette tidspunkt, var der et behov for en regelmæssig rutefart til og fra Bornholm. Postforbindelsen var uregelmæssig — »Mercur« sejlede fast mellem Rønne og København i tiden marts til de-

cember. (»Mercur« bar i øvrigt det hånende øgenavn »Varpelars«.) Den 3/11 1866 kom »Dampskibsselskabet paa Bornholm«s første skib S/S »Skandia« til Rønne. Nu blev det muligt at sejle 2 ugentlige dobbeltture indtil udgangen af oktober måned.

Tiden indtil den 1. verdenskrig var absolut gunstig for turismen på Bornholm. I året 1869 udkom en turistbrochure: »Vejleder for Reisende paa Bornholm« på 15 sider. Det var i særdeleshed tyskerne, der kom hertil, hvorfor der ganske naturligt udkom en del tyske rejseførere. Her kan bl.a. nævnes T. Stromers: »Die Insel Bornholm« fra 1877, der bl.a. indeholdt en tysk-dansk bornholmsk ordsamling!

Den 4/4 1876 startede Det Østbornholmske Dampskibsselskab. Der var således skabt endnu en forbindelse til Bornholm. Dette selskab begyndte at besejle Simrishamn i året 1895 og fortsatte indtil 1914. Ligeledes udvidede man sejladsen til anløb i Sassnitz, men denne rute indstillede Østbornholmske i 1909, idet Dampfschiffen der Braumlichschen Rhederei in Stettin optog forbindelsen med store passagerbåde — »Odin«, »Hertha« m.fl. Mange af disse store passagerskibe udskibede deres passagerer på reden udfor Allinge, hvorfra den stærkt overbyggede damper »Bornholm« transporterede passagererne ind til land. I 1906 gik omsider »66«-selskabet ind på befordringen af tyske turister. Det blev en rute fra Kolberg — Hammerhavnen 2 × ugentlig. Det skal også her nævnes, at »66«-selskabet havde en dagvogn, der afgik fra Rønne til Hammershus $\frac{1}{2}$ time efter skibets ankomst til Rønne. I annoncerne står nævnt:

»Dagvognsbilletter — der kun faas i Ekspeditionen i København og ombord i skibene — berettiger til fri kørsel pr. Jernbane: Rønne-Almindingen eller omvendt og til returnering enten fra Hammeren eller Gudhjem til Rønne.« — At Østbornholmske også havde en i dag ukendt form for service kan nævnes, at dette selskab landsatte passagerer ved Helligdomsklipperne!

Der udkom på trods af tyskernes overtal i turiststrømmen alligevel en del turistbrochurer etc. på dansk i årene før 1. verdenskrig. Her bør man i særdeleshed nævne: P. Haubergs »Bornholm i billeder og tekst« 1879, J.A. Jørgensens »Bornholm, ill. Vejleder« i 1866 samt T. Smits »Bornholm, Skitse for turister 1898«, der også blev benyttet i Den danske Turistforenings Aarskrift 1898.

»Østersøbadet«s stiftelse kunne synes at være en lille ting, men blev faktisk begyndelsen til noget stort. Forholdet var nemlig det, at Dampskibsselskabet Braunlich i Stettin i marts 1894 forpligtede sig til i de tre kommende sommermåneder at opretholde en turistrute mellem Swinemünde og Nordbornholm. Til gengæld skulle det ny-startede interessentskab ved »Aasandsbugten« i Sandvig lade opføre et badeetablisment. Den første bestyrelse for »Østersøbadet« bestod bl.a. af avlsbruger Emil Bohn (en tid indehaver af Hotel Central i Allinge), mægler Harry Larsen, borgmester Johan C. Koefoed, alle fra Allinge, og en repræsentant for det tyske rederi. Formanden var Emil Bohn — aktierne lød på 25 kr. På det konstituerede møde var der repræsenteret 120 aktier.

Foruden at varetage driften af badehuse-
ne i Sandvig vedtoges det at udsende turist-
brochurer i 10.000 eksemplarer. I denne
forbindelse må det nævnes, at kæmner,
dampskibsekspeditor, borgmester, cand.
theol. H. Mortensen, Allinge, der interesse-
rede sig levende for turistsagen, gjorde en
stor indsats for at skaffe Nordbornholm tu-
rister. Da han mestrede flere sprog, var han
naturligvis den, der tog sig af udenlandske
journalisters besøg.

Efter »Østersøbadet«s start blev også
Sandkås et populært turiststed for tysker-
ne. Sandkås fik navnet »Nassauerbugten«,
fordi det her var gratis at bade — i forhold til
Østersøbadet. Førnævnte Johan C. Koefoed
ejede et skib, der sejlede fra Allinge til
Sandkås. Skibets navn var »Turisten«. — At
disse tyskere ikke var særlig populære i

Hammeren.

Blanch's Hotel.

Bekendt for sin smukke

Beliggenhed i en af Danmarks skønneste Egne,

c. 200 Fod over Havet,

omgivet af en stor, elegant, flyggesfuld

Part.

Henrivende Udsigt over Havet til den svenske Kyst

og til de nær Hotellet

liggende herlige Ruiner af Hammershus Slot.

Rigt afvekslende Udflygtssteder.

Sund, styrkende Luft,

Strandbade og varme Bade.

60 elegant monterede Værelser.

første Klasses Køkken og Værelse.

Unbefales ærede Rejsende og Turister.

Ærbødigt

J. H. Blanch.

1898. Thorv. Smit: Bornholm. Skitse for Turister.

Sandkås, kan læses i Timme Rosenkrantz bog: »Der er meget løgn til« — hvori han skriver: »De gik rundt og lignede det, de var — og så ikke engang ud til at være kede af det!«

Som det fremgik af førnævnte, var turisternes yndlingssted Nordbornholm. I et telegram til »Dagbladet« i København 1898 hedder det »at turistbesøget paa Bornholm har i aar været upaaklageligt trods det mindre gode vejr. Den langt overvejende del af turisterne var tyske, navnlig Hammeren og Rø er deres yndlingssteder. Her har hotelterne næsten stadig været overfyldte, ja endogsaa saa langt fra Hammershus som Allinge har der været optaget paa hotellerne. Ogsaa i kystbyerne Gudhjem, Svaneke og Nexø har der i aar været en del fremmede og flere pensionater har gjort gode for-

retninger, men her er det mest landets egne børn, der holder til. I modsætning til tidligere tid, da Bornholm kun meget sjældent havde forbindelse med omverdenen, er der nu gennemsnitlig 20 gange om ugen regelmæssig forbindelse med Sverige, Danmark og Tyskland.«

De Bornholmske Jernbaner blev startet år 1900, hvor man åbnede Rønne-Nexø banen og i 1901 til Almindingen. Som naturligt var, savnede man en linje mellem Rønne og Nordlandet. Man gik igang med at tegne andele til anlæg af banen, men det gik trægt. Derfor henvendte udvalget sig til »Dampskibsselskabet på Bornholm af 1866«, der tegnede en andel på kr. 50.000,- med den klausul, at der blev lagt stationer i Rø og i Sandvig, hvor den store turiststrøm gik hen. Den 5/5 1913 blev så banen indviet til glæde for såvel bornholmere som turister.

I disse år før 1. verdenskrig kom der rigtig gang i hotelbyggeriet. Det var især i Allinge og Sandvig, der var tempo på — i 1892 blev dog Jomfrubjerget i Almindingen bygget, og 1911 kom kurhotel Stammershalde. Det var Rolf Müller, der var bygherre. Samme herre var en aktiv mand i den bornholmske turisme. Han udgav turistbrochurer, var rejsefører og endog skibsreder med skibet »Kong Kristian«, der besejlede Simrishamn. Det var således muligt på denne tid, såvel som nu, at tage turen fra fastlandet via Sverige til Bornholm. Dengang hed forbindelsen »Bornholms-Expressen«. Meget pudsigt hed det kontor i Sandvig, der solgte billetter til denne linie: »Bornholms Turistbureau« — dette navn kan p.t. ingen smykke sig med.

Der var mange planer fremme i disse år om at gøre en større indsats for at få danske turister til øen. Naturligvis var der glæde i mange erhverv over den stadig stigende strøm af tyske turister, men der herskede også en del frygt for, at tyskerne helt skulle dominere. I marts måned 1914 indrykkes derfor en annonce i Bornholms Tiden, der havde følgende ordlyd:

»At Bornholm ejer endog særlige Betingelser som Turistland, er en Kendsgerning, hvorom den stadig voksende Turiststrøm noksom bærer Vidne. Der er ogsaa gennem de senere Aar gjort overordentlig meget for at henlede det rejsende Publikums Opmærksomhed paa Bornholm og dens Fortrin som Turistland. Men det forekommer os undertegnede, at der endnu er betydelige Mangler, som bør afhjælpes, hvilket vi tror at kunne bidrage til ved at oprette en Turistforening for Bornholm. Gennem denne Forening håber vi at kunne koncentrere Arbejdet for, at vor Ø's Muligheder som Turistland udnyttes i højere Grad end hidtil bl.a. ved:

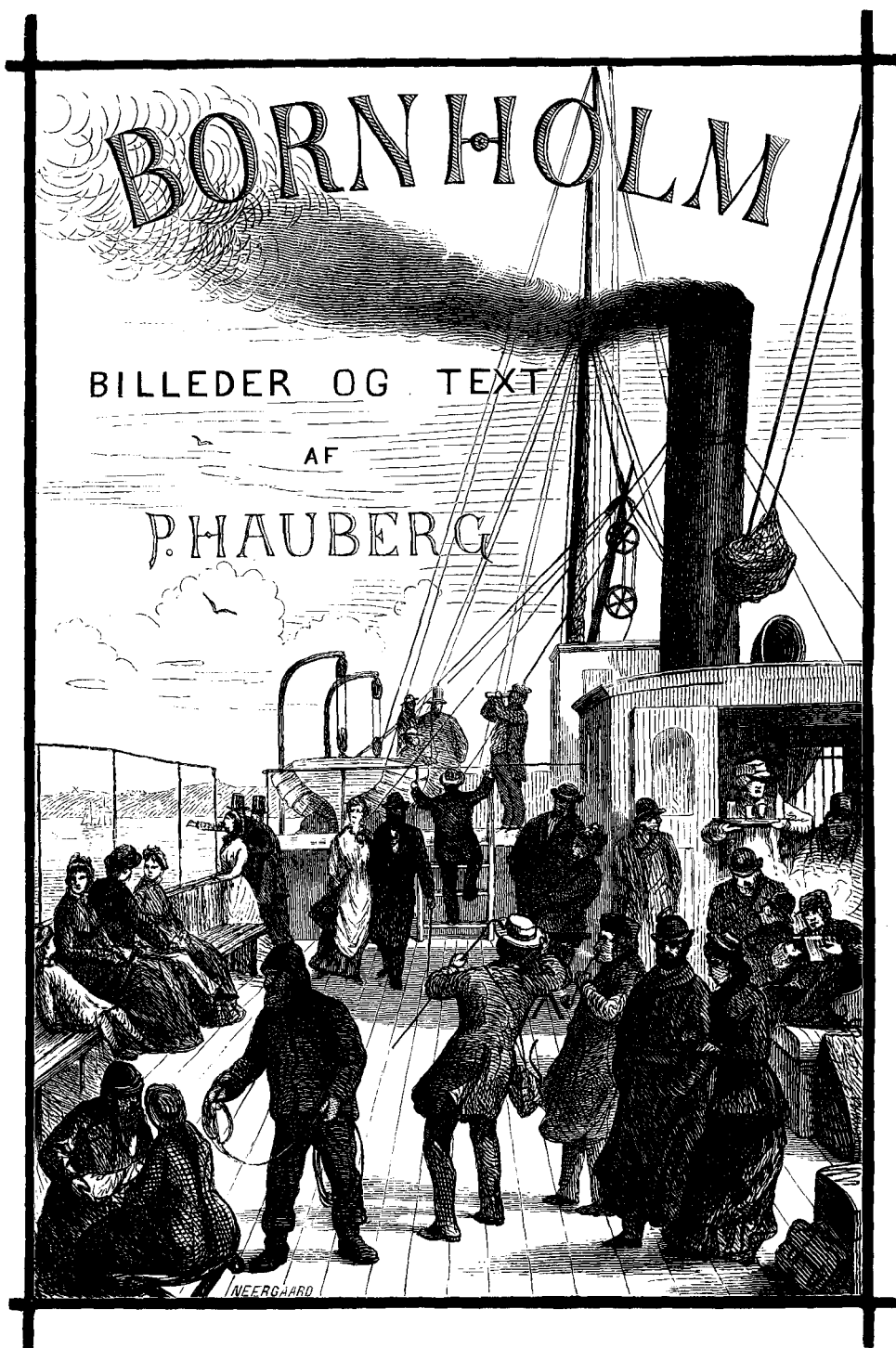
1) Oprettelse af et fagmæssigt ledet Turistbureau, der besvarer saavel mundtlige som skriftlige Forespørgsler.

2) Udgivelse af en praktisk Turistfører og

3) passende Reklame i Pressen, særlig den danske. Medens der nemlig er gjort og fremdeles gøres et betydningsfuldt Arbejde for at drage tyske Turister til Øen, har man hidtil i høj Grad forsømt at reklamere for Bornholm blandt vore Landsmænd, og i det øvrige Skandinavien er der gjort endnu mindre. Det er vort Formål, at den samme Interesse, som er vakt i Tyskland for Bornholm må fremkomme i de skandinaviske Lande, ganske særlig vort eget Land. Dette vil ikke alene i national Henseende være tilfredsstillende, men det vil ogsaa have stor økonomisk Betydning for de mange, hvis Interesser enten direkte eller indirekte berøres af Turistlivet.

Gennemførelsen af vor Plan kræver imidlertid pekuniære Midler, men det er vort Haab, at der, dels blandt dem, som gennem Forretningslivet er interesserede i denne Sag, dels blandt dem, der i al Almindelighed føler Interesse for Turistlivet, specielt det bornholmske, maa finde fornøden Lyst til at yde Sagen Støtte.

Det aarlige Kontingent tænkes sat til 2 Kr. aarlig for enkelt Person og 5 Kr. aarlig for Institutioner.

1887. P. Hauberg. Bornholm. Illustreret af forfatteren.

Et Møde til Drøftelse af Sagen vil blive afholdt paa Dams Hotel Søndag den 8. Marts kl. 3 1/2. Alle interesserede indbydes. Knud Valløe, Amtmand. B. Lyngberg, Etatsraad. M.C. Koefoed, Rektor. H.D. Fabricius, Herredsfoged. H.St. Holbeck, Overlærer. K.H. Kofoed, Adjunkt, M.F.«

I april måned 1914 stiftedes Bornholms Turistforening. Ved den konstituerende generalforsamling på Dams Hotel i Rønne bød amtmand Valløe velkommen og opfordrede til valg af dirigent. Amtmanden valgtes og forelagde udkast til love. Han oplyste, at der var dannet lokalforeninger i Hasle, Gudhjem, Svaneke, Nexø og Aakirkeby, foruden at »Østersøbadet Bornholm« varetog turistsagens interesser i Allinge-Sandvig. Da der endnu ingen lokalforening fandtes i Rønne, var man ved forhandling blevet enige om foreløbig at lade Bornholms Turistforening omfatte både de lokalforeninger, som ville indmelde sig, og enkeltmedlemmer. Formålet var at tilvejebringe en ordning, som hele Bornholm kunne være tilfreds med. Det var hensigten i samarbejde med »Østersøbadet« at udgive en dansk og en tysk turistfører med ligeligt hensyn til alle lokaliteter, der egnede sig for turistbesøg.

Til repræsentantskabet valgtes for Rønne: amtmand Valløe, fabrikant Hjorth og etatsråd Lyngberg. Suppleanter: direktør Th. Lund og hotelejer Ancher.

Hasle: fabrikant Anker, suppleant hotelejer Jørgensen.

Allinge-Sandvig: hotelejer Alexander sen og kæmner Mortensen, suppleant hotelejer Bidstrup og fru Colberg Christensen.

Gudhjem: hotelejer Koch, suppl. blikkenslagerm. Frid. Christensen.

Nexø: journalist K.A. Petersen, suppl. malermester Glistrup.

Aakirkeby: fabrikant Jensen, suppl. dyrlæge Nissen Petersen.

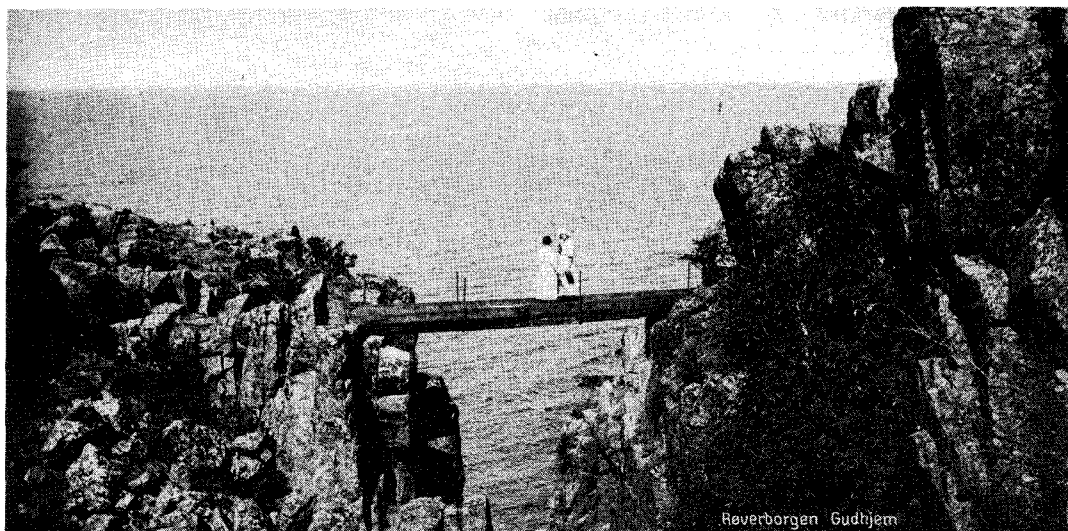
For landet: hotelejer Colberg, Finnedaalen. Suppl. hotelejer Rolf Müller, Stammershalde.

Til bestyrelsen valgtes: amtmand Valløe (formand), fabrikant Hans Hjorth (næstformand), direktør M. Sonne, Nexø, (kasserer), hotelejer Colberg, Finnedaalen, og toldkontrollør Bruun. Til revisorer: herredsfoged Fabricius og grosserer Erthmann.

Nu var turistforeninger på dette tidspunkt noget af en sjældenhed. De fandtes kun spredt i Danmark, og man havde ingen større tillid til disse foreninger. Støtte fra stat og kommune fik man ikke — hverken moralsk eller økonomisk, og kun få havde øjne for, at her havde man et organ af virkelig værdi til fremme af rejselivet — og dermed såvel trafik som omsætning. Midler til reklame o.s.v. måtte de direkte interesserede selv fremskaffe. Det blev sammenslutningen af hotelværterne samt dampskibsselskaberne, der måtte betale den største sum for den første turistmæssige fællesreklame i dansk presse.

Det var turistforeningens plan at udgive en større turisthåndbog, som overlærer Holbeck havde lovet at skrive, men planen blev udsat til bedre tider. Men for dog at gøre noget, udsendte man et mindre reklamehefte i 3.000 exempl. og lod ligeledes udsende en hotelfortegnelse for Bornholm. Og endelig udsendte man til samtlige danske dagblade en af overlærer Holbeck affattet artikel om Bornholm som turistland. I 1915 var et antal svenske journalister inviteret herover på udflugt — arrangementet var tilrettelagt af »Østersøbadet Bornholm«.

Årene 1914-18 var naturligvis en »død« tid, der ikke rigtig tæller med i turismens historie. Tyskerne forlod i hast øen i august 1914, og denne årrække blev vanskelig for øens turisme. Det kan her nævnes, at af de seks hoteller, der var i Allinge før 1. verdenskrig, var der kun 3, der stod denne krigsetid igennem. Bornholms Turistforening fik således en lidt trist startperiode. I lighed med Gudhjem, der allerede havde turistforening i 1907, startede nu lignende foreninger i alle øens byer.

Røverborgen Gudhjem

Mange havde ventet den store turiststrøm efter fredsslutningen. At det tog et par år må søges i to forskellige grunde. Valutaen var lav sydpå — det trak feriegæster til udlandet — til de steder, hvor krigen havde hærget!

Imidlertid gjorde den stadig øgede reklame, at et stigende antal turister kom til øen igen. Penge til reklame fremskaffedes gennem samarbejde mellem Bornholms Turistforening, hoteller og trafikselskaberne, hvor særlig direktør Th. Lund, »66«-selskabet viste sin store forståelse. Bidrog bl.a. i 1919 med et økonomisk tilskud på 200 kr. Til sammenligning kan nævnes, at det samlede tilskud fra de bornholmske institutioner var 225 kr. Medvirkende til stigningen af turistantallet blev også genåbningen af Ystad-ruten i 1920, samt at A/S Dampskibsselskabet »Østersøen« startede med hotelejer H. Colberg som reder. Der var således igen skabt gode trafikforbindelser til såvel det øvrige Danmark som Sverige.

Endvidere skal det som et kuriosum nævnes, at der i 1917 blev indspillet en film på Bornholm med bl.a. Arne Weel. Bornholms Tidende skriver den 15/8 1917 at: »Bornholm nu vil gå landet, ja den ganske verden rundt på det levende lærred.« Sam-

me år var der udsendt artikler til alle landets aviser samt en del svenske, og der var reklameret i Bennett's Rejsehåndbog. Redaktør Bülow i Lund havde efter anmodning fået tilsendt nogle billeder fra Turistforeningen. Disse billeder ville han benytte som led i en populær videnskabelig foredragsrække.

Hotellerne blev efter 1. verdenskrig betydeligt forbedrede, og mange pensionater dukkede op. Disse pensionaters opdukken skyldtes foruden den udvidede turiststrøm, at turistlivet fra 1918 blev stærkt demokratiseret. At ikke alt har været lutter idyl på de bornholmske sommerhoteller, kan man dog erfare i Bornholms Socialdemokrat den 12/8 1918, hvor en leder kritiserer den behandling, der gives vore danske turister — at nogle hotelværter er lidt for »smarte«, mindre kløgtige og uforskammede!

I årene efter 1. verdenskrig blev man på Bornholm nervøs for, at tyskerne igen skulle opkøbe jord, hoteller etc. I 1906 startede »Foreningen Bornholm« med det formål at værne øens naturskønheder etc. — og forebygge, at disse kom i udlændinges eje. Allerede de første år af foreningens virksomhed lykkedes det at få lagt servitut på forskellige ejendomme og pensionater. At det lykke-

PENSION „SKOVBO“

B · O · R · N · H · O · L · M

1925. Brochure for Pension »Skovbo«.

des, må vel for en del tilskrives Bornholms Turistforenings formand, amtmænd Valløe, der var sjælen i det nye hotelaktieselskab. En servitut kom i øvrigt til at koste selskabet en del penge, idet hotel Blanch blev solgt i 1920 med et tab på 60.000 kr.

Vandrehjem var der ikke rigtig dukket op endnu i Danmark. Rektor Hartvig Møller indrettede sin ejendom »Fjældstauan« i Paradisbakkerne som Bornholms og Danmarks første officielle vandrehjem.

Der var i løbet af året 1918 diskuteret meget i Bornholms Turistforening om oprettelse af et turistbureau. Man havde modtaget et tilbud fra hotelejer Colberg om at installere det i Nordlandets Automobilkontor i Krystalgade. Hotelejer Lyngby

henstillede dog til bestyrelsen at sætte sig i forbindelse med ejeren af kiosken på havnen. Muligt kunne der træffes et arrangement om en tilbygning. Således kom turistforeningens bureau i 1920 ned på havnen. En absolut bedre placering.

Selve reklamen udadtil var temmelig begrænset. I 1919 var der i B.T.-centralen en bornholmsudstilling. Bornholms Turistforenings udgifter til reklame var i 1920 på 530 kr. I 1921 havde Bornholms Turistforening, »66«-selskabet og Bornholms Turistbureau i forening indbudt turistfolk fra Sverige. Der mødte 11 mænd og 3 kvinder. Bornholms Turistbureau ved Rolf Müller og »66«-selskabet udgav dog en del brochurer. I 1921 udkom en brochure i 24.000

exemplarer (12.000 danske - 12.000 svenske). I samme format udkom brochuren i 1922 — dog kun i 20.000 exemplarer (7.500 danske - 7.500 svenske og 5.000 på engelsk og tysk). Som udgiver står nu Bornholms Turistforening, »66«-selskabet, Malmö-Ystad Järnväg, Østbornholmske, Østersøbadet, hotelejerne og Rolf Müller. Grunden til at brochuren igen kom på tysk sprog kan måske føres hen til, at Stettiner Dampschiffs-Ges. igen begyndte at besejle Bornholm med Sassnitz som udgangshavn. S/s »Odin« kom hver søndag til øen. Rent søfartsmæssigt kunne Bornholm endvidere byde på sejlture med m/s »Thor« og motorbåden »Stanley«, der sejlede Sandvig-Allinge-Stammershalde-Helligdommen-Gudhjem og retur.

1923 blev det store radium-år! Det var naturligvis en sensation, der utvivlsomt har bevirket, at der denne sommer kom endnu flere turister — på trods af dårligt vejr i højsæsonen. Hvor stor helbredende virkning dette radiumvand har, kan — og er — naturligvis blevet diskuteret voldsomt. Men ét

Set. Thomas Helsekilde.
Kraftigste Kilde paa Børnholm.

Luften omkring Kilden er radioaktiv.
Jorden er radiumindholdig.
Stedet er lægeanbefalet som sundt og
nervestyrkende.

1925. Fra brochure for Pension »Skovbo«.

De bornholmske Jernbaner.

BILLET PRISER mellem Rønne H. og

	Enk.	Dob.		Enk.	Dob.
Rønne N.	25	35	Christianshøj	200	260
Rønne Ø.	35	50	Aaløse	235	310
Robbedale	60	75	Østermarie	260	345
Kjellergaard	80	105	Østerlars	295	390
Nylars	95	125	Stavrhøj	320	425
Lobbæk	100	135	Gudhjem	345	460
Smøringe	115	150	Blykøbbe	50	70
Tvillinggaard	130	170	Nyker	75	100
Aakirkeby	140	190	Mæby	100	135
Ugleenge	165	215	Klemensker	125	165
Langemyre	185	245	Splitsgaard	145	190
Pedersker	200	265	Rø	185	245
Pilemølle	220	290	Humledal	215	290
Bodilsker	235	310	Tejn	225	300
Balke	245	330	Sandkaas	250	330
Hundsemyre	255	335	Allinge	260	345
Nexø	270	355	Sandvig	285	375
Skorrebros	165	215	Svaneke (via Nexø)	420	555
Almindingen	175	235	Svaneke (via Øm.)	410	545

1925. Fra »Vejleder i Rønne og omegn«.

kan vi dog konstatere. I turistbrochurer fra 1968 er dette radiumvand nævnt som havende en absolut gunstig virkning!

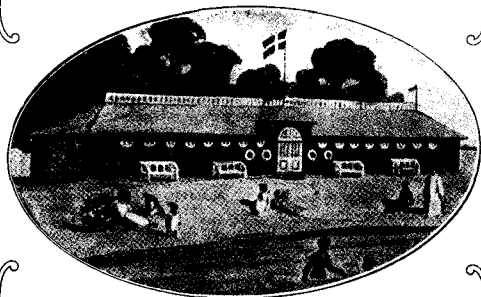
Amtmand Ove C.H.C. Koefoed blev Bornholms Turistforenings formand i den sidste del af tyverne. Hans arbejdsindsats for den bornholmske turisme var betydelig. Der kom stadig flere og flere turister til øen, og reklame blev også produceret. I 1925 blev udsendt en brochure i 25.000 eksemplarer. Lysbilleder var dengang et meget benyttet reklamemiddel, og der blev anskaffet en farverig serie — enhver god lejlighed blev benyttet til at få disse forevist. Rønne Turistforening ville i 1924 danne et A/S, der skulle bygge en strandbadeanstalt ved Hvide Odde. Aktierne lød på 50 kr., men der blev kun tegnet for 4.000 kr., og der skulle bruges 10.000 kr. Amtmand Ove Koefoed skrev derfor en opfordring til Rønnes borgere: »Skal vi ikke vedtage, at mindst 4.000 kr. tegnes i morgen, ikke først på lørdag? Så kan vi vist nu til sommer have badeanstalten på Hvide Odde. Ellers må vi foreløbig skyde en hvid pind efter den — og det var dog os, der skulle gå i vandet, ikke badeanstalten!« Først den 1/6 1926 kunne badeanstalten åbne.

1925 blev der gjort en god indsats for at få flere svenskere hertil. Der blev således arrangeret éndagsture fra Ystad. Disse tu-

Rønne Strandbadeanstalt

Beliggende ved Sandflugtsskoven,
ca. 20 Minutt. Gang fra St. Torv.
Bornholms mest ideelle Badestrand.
Jevn Sandbund i stor Udstrækning.

Sæson 1. Juni — 31. August.

30 Separat-Omkædningsrum. Dame- og Herreafdeling.

Billetspriser:

Sæsonkort, Voksne	Kr. 8,00
" Børn	4,00
20 Billetter, Voksne	4,00
20 " Børn	2,40
10 " Voksne	2,25
10 " Børn	1,35
Enkelte Billetter, Voksne	0,25
" Børn	0,15

Udlejning af Badedragter, Badekaaber og Haandklæder.

Badeanstalten aaben fra Kl. 7 Morgen.

I Badeanstalten findes Kiosk, hvorfra forhandles Frugt,
Chokolade, Sodavand, Cigaretter, Cigaretter etc.

Telf. 576.

Telf. 576.

1927. Fra »Vejleder i Rønne og omegn«. Oplag 10.000 eksemplarer.

risten opholdt sig på Bornholm i 8 timer. Der var ofte 200 personer med på disse ture. Det var Rolf Müller, der af »1866« lejede »Ørnen« til disse ture. H.P. Jacobsen var rejseleder på rundturene på øen. Det var især i pinsen, disse ture var populære, men også i eftersæsonen var der godt besøgt.

Igen i 1926 var der arrangeret pinseture. Nu kom også en del tyskere — og »Berlingske Tidende« samt »Sydsvenska Dagbladet« havde i forening en pinsetur herover. At disse pinseture i 1926 til dels blev en fi-

asko for Bornholms turisme skyldtes manglende organisation, samt det helt overvældende antal deltagere.

I Turistforeningen for Danmark's årbog 1926 skrev amtmand Ove Koefoed en lovprisning af øen. Denne bog på over 200 sider var en udmærket reklame for Bornholm. Samme årstal udkom på tysk et oplag af Griebens Reiseführer: »Die Insel Bornholm«.

Den 19/5 1926 åbnede Bornholms Turistforenings tilbygning til Jernbanekiosken. Omsider havde man fået et bureau. 1926 var et godt år for turismen. Det samlede turistantal ansloges til ca. 19.000. Det ene tusinde tegnede Venstres Ungdom sig for. Der var arrangeret landsstævne på Bornholm. For »66« var sæsonen måske lidt dårligere end 1925, men de store tyske turistdampere »Helgoland«, »Deutschland«, »Berlin«, »Svinemünde«, »Hertha« m.fl. befordrede en meget stor del af turiststrømmen hertil. »66« fik også sin del af de tyske turister med »Ørnen« fra Sassnitz, men ikke i samme målestok. En af turistmænds foregangsmænd på Bornholm — Rolf Müller — der, som tidligere nævnt, ejede Hotel Stammershalde og Blancs Hotel, gik i 1926 konkurs. Blancs Hotel blev købt af hotelejer Koch, der foruden ejede hotel Helligdommen og hotel Salene.

1926 blev et mærkeår i Bornholms turisme, idet den første faste skolerejserute med overnatning oprettedes. Det første år var der 5 hold på tilsammen ca. 100 elever. Før 2. verdenskrig blev disse ture gennemført af ca. 25 rejsehold pr. år — i alt ca. 6.000 unge i alderen 13-18 år. Herbergsringen blev først startet i 1930. Allerede de første år startede P. Møller, Gudhjem, og købmand J.P. Hammer, Gudhjem, vandrehjem.

Af særlig interesse for turismen blev der i 1927 fremvist Bornholms-filmen for et stort publikum. Bl.a. havde Turistforeningen for Danmark indbudt sine medlemmer til en aften i Industriforeningens lokaler i København, hvor filmen blev vist og reklamer for Bornholm blev uddelt til deltager-

ne. Turistbrochure-antallet var i 1927 kommet op på et så stort tal som 44.000. Bornholms Turistforening havde endvidere gjort forsøg på ad husflidsvejen at få fremstillet turisterindringer af særlig bornholmsk præg — dog uden resultat.

At man også tænkte på det engelsktalende publikum viste sig i 1928, da Bornholms Turistforening udgav brochuren »The Danish Island of Bornholm« med tekst af Ove Koefoed — oversat af en af øens trofaste sommergæster C. Campbell Mc Callum.

»Dampskibsselskabet paa Bornholm af 1866« havde 1928 fremstillet en plakat, der bl.a. blev placeret på alle plakatsøjler og stoppesteder i hovedstaden. Pinsen 1928 slog alle hidtil satte rekorder i turistbesøg fra Tyskland. Antallet anslås til omkring 1.000.

Den 23/6 1929 åbnede ruten Allinge-Simrishamn. Ruten var før 1. verdenskrig blevet besejlet af »Østbornholmske«, og der havde været planer fremme nogle gange om igen at få en turistrute fra Simrishamn. Det var turistinteresserede kredse på Nordlandet, der dannede et aktieselskab. I bestyrelsen var bl.a. overretssagfører Jacob Jensen, Rønne, og købmand E.M. Bech, Allinge. Der blev indkøbt en damper, der blev døbt »Hammershus«. Turistantallet i 1929 blev opgjort til ca. 18.000 danske, 6.000 tyske og 5.000 svenske. Bruttoomsætningen for ovennævnte antal blev anslået til ca. 3. mill. kroner.

Året 1930 var turiststrømmen endnu bedre end tidligere. Forsæsonen var ualmindelig god. Især tyskerne kom i stort antal. Den 1/6 kom s/s »Rugart« fra Stettin med 300 handelsskoleelever og igen den 22/6 med 800 elever. At der igen kom tyskere til øen i dette stor antal, kan man for en stor del takke rejseleder H.P. Jacobsens arbejde i Tyskland for. Gennem hele sit liv var han aktiv for Bornholms turisme. Dog var der i slutningen af sæsonen 1930 ved at komme skår i glæden. Det var kommune-læge Sylvest, der under et ferieophold på øen havde iagttaget en ny sygdom, som han

Saßnitz-Bornholm.

A. Eintägige Ausflugsfahrten hin und zurück an den Sonntagen 8., 12., 19., 26. Juli, 2., 9., 16., 23. August mit Doppelschr.-Schnelldampf. „Odin“.

1. Dampferanschlüsse									
Stettin—Swinemünde—Heringedorf—Zlanowitz—Göhren—Sellin—Binz—Saßnitz und umgekehrt.									
Sb.	11 ⁰⁰	↘	ab Stettin	↗	Dpt. „Odin“	an	3 ⁰⁰	Mo	
Sb.	7 ⁴²		an Saßnitz		ab		6 ⁰⁰	Mo	
(Kabinenbestellung in Stettin, für Rückfahrt auch in Sandvig.)									
2. Bahnanschlüsse									
Sb.	D 1—3		ab Berlin St. B.		an		9 ²¹	Mo	
So.	7 ⁴²		an Saßnitz (ob. Stat.)		ab		3 ⁴²	Mo	
	1 ¹²								
3. Dampfer „Odin“									
an Bigen Sonntagen.									
5 ⁰⁰			ab Saßnitz-Hafen		an		11 ⁴²		
5 ⁴²			an Binz-Brücke		ab		11 ⁴²		
5 ⁴²			an Binz-Brücke		an		11 ⁴²		
6 ¹⁰			an Sellin-Brücke		ab		10 ⁴²		
6 ²⁵			an Sellin-Brücke		an		10 ⁴²		
11 ³⁰			an Bornholm		ab		5 ⁰⁰		
Hammerhafn oder Sandvig									

Die Landung in Bornholm erfolgt mit Motorbooten, deren Gebühr im Fahrpreise eingerechnet ist.

B. Regelmäßige Verbindung des dänischen Postdampfers „Oernen“ jeden Montag und Donnerstag vom 29. Juni bis 31. August.

8 ³⁵	9 ³⁵	↘	ab Berlin St. B.		an	8 ⁴²			
3 ¹⁰	3 ³⁷		an Saßnitz Hafen		ab	2 ⁰⁰			
D-Züge									
	4 ¹⁵		ab Saßnitz-Hafen		an	1 ³⁰			
	5 ⁴²		an Rønne-Hafen		ab	9 ⁰⁰			
Dampfer „Oernen“									
	9 ⁴²		ab Rønne-Hafen		an	8 ³⁷			
Anschl.-Zug	10 ²¹		an Humledal		ab	7 ⁴⁴			
	10 ⁴²		an Sandvig		ab	7 ²³			

F. D. Oernen: Dampfschiffs-Gesellschaft von 1866 in Rønne-Bornholm.

Fahrpreise Rügen-Bornholm: einfache Fahrt Rm. 12.—, Sonntage hin u. zurück Rm. 15.—

Paß- und Zollvorschriften.

Deutschland. Beim Ausgang ist erforderlich: 1. Inländischer Paß mit Lichtbild. Wer diesen nicht besitzt, kann einen Ausweis von der Ortspolizeibehörde des betr. Badeortes ausstellen lassen. Lichtbild ist erforderlich. 2. Bei Betreten des „Odin“ Einzeichnung in eine Passagierliste. 3. Sämtliche Passagiere müssen am selben Tage nach Deutschland zurückkehren, sofern sie nicht mit dänisch visiertem vollen Auslandspaß versehen sind. An Bord des Dampfers „Odin“ befinden sich Beamte, welche während der Fahrt die Revision der Ausweise, des Gepäcks und der Ein- und Ausfahrt vornehmen. — **Dänemark.** Die vorerwähnten Personalausweise mit Lichtbild werden beim Landen in Bornholm von der dänischen Behörde kontrolliert, und verbleiben im Besitz der Reisenden. Voraussetzung ist Widersandsborgehen unter Kontrolle durch die Passagierliste.

1925. Fra »Nach Bornholm«. Druck von M Bauchwitz, Stettin.

foreslog at give navnet: »Den bornholmske syge«. Det skabte naturligvis røre i turistlivet. Bornholms Avis skriver den 20/8 1930:

»Den bornholmske Syge«, der altså slet ikke eksisterer, skræmmer folk bort fra øen. Og da rygten nu også er nået udenfor landets grænser, betyder det et vist afbræk i turistbesøget f.eks. fra Tyskland.

Til s/s »Rugert«s tur til Bornholm i går var der således, erfarer vi, oprindelig indtegnet 800 rejsende, men der kom kun et par hundrede. De andre var blevet hjemme af frygt for »den bornholmske syge«, som de havde læst om i bladene. Og de, der var her, snakkede adskilligt om denne syge, der »hærgede« det smukke Bornholm.

Nogen god turistreklame for vor ø er det ikke, dr. Sylvest har fundet på med sit mærkelige navneforslag.

Bornholms
Bedste
Bad
Bliver
Balka
Badehotels
Badestrand

Nervestyrkende Fyrreskov. Radiumskilde.
Udflugt: Paradisbakkerne, Dueodde, Almindingen o. s. v.
Direkte Togforbindelse fra Rønne til Hundsemyre St. lige ved Hotellet.
Billigste Priser i Juni og August.
Postadresse: Balka pr. Nexø. — Telefon: Nexø 225.
C. Hassager.

1929. »Bornholm«. Udg. Bornholms Turistforening.
Trykt i 40.000 eksemplarer på dansk, svensk og tysk.

Dr. Sylvest udtalte dog til dagspressen, at han personligt i hvert fald ville foretrække at tilbringe sin sommerferie i Gudhjem med den bornholmske syge, end andre steder uden sygdommen.

Bornholm fik en god eftersæson. »Politiken«s Turistbureau arrangerede lyngblomstrejser, og den 1/9 ankom »Heimdal« med 370 medlemmer af Handels- og Kontorforeningen i Berlin. Lyngblomstrejserne fortsatte de følgende år og har altid været gode rejser for turisterne — og for Bornholms turisme p.gr. af den tit ringe eftersæson.

Året 1931 bragte en ny turistrute til øen. Det var s/s Borgholm (tidligere »66«-skib »Bornholm«), der tilhørte Svenska-Amerika-Linien. Dette skib sejlede turister fra Kalmar til Rønne. Det var i 1931, at Rønne Turistforening fik eget bureau i Colbergs boghandel, da man ikke mente, det var hensigtsmæssigt, at bureauet for Bornholms Turistforening skulle varetage Rønne Turistforenings interesser. Turistforeningens pengemidler var dengang som nu ringe, og det var faktisk »66«-selskabet, der ofrede de store penge på reklame.

Bornholm havde i tiden indtil 1930 haft et stigende antal tyske turister, men i 1931 kom en tysk lovbestemmelse, der gik ud på, at der i tiden fra 22. juli - 1. oktober ved ud-

rejse skulle svares 100 Mark i skat. Ruten på Kolberg fortsatte, men i den første tid var der kun få tyskere, der ville betale 100 Mark ekstra for at komme til Bornholm. En undtagelse fra loven var 2-dages turister, hvorfor disse naturligvis meldte sig i stort tal. At man virkelig gjorde et stykke arbejde for at opnå fulde hoteller og pensionater i eftersæsonen, kan erfares i de billige priser. Et 2-dages ophold og rejse tur-retur samt biltur Bornholm rundt for i alt kr. 33,00 incl. drikkepenge!

Amtmand B.K. Øllgaard blev Bornholms Turistforenings formand i 1932. Dette år blev turiststrømmen igen forbedret, og der blev også udfoldet stor aktivitet før sæsonen. Rønne Turistforening udskrev en præmiekonkurrence om den bedst tilrettelagte og skrevne »turistfører« med Rønne som opholdssted. Ingen fik 1. præmie! Derimod var »66«-selskabets reklamehefte: »I år skal det være Bornholm« en virkelig succes. I året 1932 begyndte D.S.B. at arrangere rejser til Bornholm. På alle landets stationer var der i en hel måned plakater, der opfordrede de rejsende til en udflugt til Bornholm. Deltagerantallet på den 1. tur var ca. 260. Disse billige ture fortsatte indtil 2. verdenskrigs udbrud.

»66« frygter ikke Nazi,« proklamerede den bornholmske presse før turistsæsonen 1933. Ruten på Kolberg blev opretholdt indtil 1939 på trods af utallige vanskeligheder. Der blev skrappe eftersyn af passage-erne, delvis p.gr. af valutaen, og man begyndte at være på vagt overfor politiske flygtninge. Men de danske og svenske turister var trofaste. Kapaciteten på »66«-selskabets skibe var nok for lille på Københavnsruten, og i sæsonen 1934 lejede »66« damperen »Niels Holst« til at sejle et par ture på Københavnsruten. Der var også nu indført dagture på Københavnsruten, som naturligvis var med til at fremme turiststrømmen. Ystad og Simrishamn i Sverige blev som tidligere besejlet af henholdsvis »66« og dampskibsselskabet »Østersøen«.

Amtmand P.C. von Stemmann blev Tu-

ristforeningens formand i 1934. Smukke tryksager blev i disse år fremstillet i stor mængde, ligesom der blev indspillet en film i propaganda-øjemed. En del kongresser og arrangementer blev Bornholm til del ved hjælp af amtmand P.C. von Stemmanns personlige kontakter. Af vandrehjem blev der 5 oprettede, hvoraf dog kun 2 blev af længere varighed. Rent propaganda-mæssigt må også nævnes, at H.P. Jakobsen havde åbnet Bornholms Turistbureau i Hotel Kongen af Danmark i København. Dampskibsselskabet »Østersøen« købte i 1935 skibet »Borgholm« (»66«-selskabets gamle »Bornholm«). Skibet blev ændret meget – særlig for at få plads til biler. Det nye navn blev »Østersøen«.

Den 12/6 1935 var der en 50 minutters udsendelse om Bornholm i Danmarks Radio. Det var redaktør Axel Dahlerup, der havde tilrettelagt denne udsendelse, der formede sig som en rundtur på øen. Hotel-ejer Lyngbye beskrev i lyriske vendinger de forskellige seværdigheder på øen, ligesom både amtmanden og udsendelsens tilrettelægger omtalte, hvor komfortabelt man rejser med »66-bådene«.

Turistlivet på Bornholm blev enormt de 4 sidste år før 2. verdenskrig. Og uden tvivl festligt. Således står der nævnt i en brochure fra 1936: »Sandvig med mondænt badeliv, sorte negertjenere og hot-jamrende saxofoner«. – Som reklame for øen blev også »66«-selskabets nye skib »Hammershus«, der løb af stabelen den 8. februar 1936. Mange steder i såvel den indenlandske og udenlandske presse blev dette skib nævnt. Det imponerede ved sin udformning og udstyrmæssige skønhed og sin – også på 3. kl. – komfort. »66«-selskabet overtog i 1937 dampskibet »Østersøen«. A/S »Østersøen« måtte likvidere og s/s »Østersøen« overtog »66« for 139.000 kr. Der blev nu indrettet »66«-ekspedition i Allinge – ekspeditør blev løjtnant Lohmann. Et af »66«-selskabets gamle skibe – »Ørnen« – kom i 1937 igen til at sejle på Bornholm. Et svensk rederi åbnede en rute Stock-

A/G STAMPEN bei Rønne. Wald- u. Strandgrund zu verkaufen. Telf. Rønne 2 oder 271.	Auto-Centralen. Paul Rasch, St. Torv, Rønne. Telf. 608. Bornholms einzige wirkliche Auto-Hilfe-Station. RÖNNE OMNIBUS
Ansichtskarten. Reisebücher - Film - Keramik. Rønne Eisenbahnkiosk. Buchhandlung. Kunsthandlung.	Ferd. Jørgensen. Østergade, Rønne. Telf. 250. Alleinige Vertretung des Chevrolets.
Ansichtskarten. Radierungen. Frits Sørensens Buchhdl. St. Torv. — Telf. 167.	Rønne Molkerei. 1. Kl. Molkereiprodukte. Rahn-Eis-Crem V. J. Karlsen, Østergade 40. Telf. 50.
Jens V. Nielsen. Schokolade, Früchte, Zigarren, Seife & Parfüm. St. Torv. Telf. 179.	Wilh. Beck. Buchbinderei u. Papierwaren-fabrik. St. Torvegade, Telf. 322.
Rahm - Eis - Crem. Hergestellt von feinsten Molkereiprodukten. Bornholms Eiscremfabrik, Rønne.	Shell - Parken bei St. Torv, Rønne. Telf. 405. Parkplatz. Auto-Service.
Bornholms Dampfwäscherei. Expres Lieferung von Wäsche für Reisende. Teaterstræde, Rønne. Telf. 9.	M. A. Andersens Steinhauerei. Lille Madsæg. 44, Rønne. Tlf. 222.
De forenede Granit- brud. Sandsteinbruch und Steinhauereien auf Bornholm. Telf. Rønne 110, Nexø 182 u. 219.	K I N O St. Torvegade. — Rønne. Telephon 211.
Wilhelm Rønne. Carl Kjellberg. Export von Dorsch, Hummern, Lachs und geräucherten Fischen. Telegr.-Adr. Rønne. Telf. 108 u. 768.	Alfred Byder. H. P. Holm. Krydstag Tlf. 452. Storg. Tlf. 374 P. Brandt. Elitekongstræde 2. Tlf. 516 Luxus- und Personen-Automobile, Landauer und Char-a-banc für Ausflüge etc.

1931. Fra »Rønne und umgegend«.
Herausgeber Rønne Touristverein.

holm-Kalmar-Rønne og fik fast rutefart 1 gang ugentlig.

Rent reklamemæssigt udviklede der sig stor opfindsomhed. Rønne Turistforening lod i 1937 optage en film til forevisning i landets biografer. Det var filmfotograf Marius Holt, der stod for optagelserne. Ystad Jernbane udsendte i 1938 mærkater i 15.000 eksemplarer, der reklamerede for ruten København-Malmö-Ystad-Rønne. »Til og fra Bornholm rejser man over Ystad,« var mottoet. På mærkaten var endvidere anbragt et billede af »Frem« og et moderne tog samt et lille kort, der viste ru-

Come to Bornholm

Denmark's Holliday Resort
with its bracing climate,
its glorious sands with their sheltered dunes,
its wild romantic woods and faery pools,
its rocks of incomparable beauty,
its heather clad hills and glistening streams,
its meandering network of lanes and paths —
Nature of the North in a Nutshell.

Come and you will find that Bornholm is much
nearer than you had ever thought and far
more lovely than you had ever imagined.

1939. Fra »The island of cliffs«.

Men historien gentager sig. Ligesom året før 1. verdenskrig bragte året før 2. verdenskrig en kulmination i turistlivet. Før sæsonen var udsendt et stort antal brochurer etc., og antallet af turister ansloges 1939 til at have været ca. 50.000. Turistomsætningen gætter man på at have været ca. 7 mill. kroner. En statistik udarbejdet af Det statistiske Departement i 1939 viste, at udenlandske turister gennemsnitligt opholdt sig 6,0 dage på Bornholm. Dette tal var det højeste — til sammenligning kan nævnes, at København havde et gennemsnitstal på 3,3, og Fyn havde et gennemsnitstal på 1,9. Mens vi er ved tallene, kan det oplyses, at af vandrehjem kom endnu 2 i 1939, nemlig »Sjøljen« og Dueodde — og antallet af vandrere anslås til at have været ca. 4-5000 og at have givet en omsætning på $\frac{1}{4}$ million.

Af begivenheder for Bornholms turisme blev også flyruten Rønne-København. Den 28/11 1939 åbnede den nye rute, men p.gr. af forskellige omstændigheder indstilledes trafikken igen, således at den 16/11 1940 vel må stå som den rigtige åbningsdato. Tilstrømningen til ruten var stor, således at D.D.L. til tider måtte udføre 2-3 ture om dagen. Prisen var i øvrigt kr. 29 for enkelttur — 50 kr. for tur/retur. Det var den da-

Visitez le Bornholm

Villégiature du Danemark
avec son climat fortifiant,
ses superbes plages aux dunes abritées,
ses forêts sauvages et romantiques, ses petits
lacs idylliques,
ses collines à bruyère fleurissante
et ses ruisseaux scintillants,
où serpente un dédale de routes et de sentiers
Toute la nature nordique, vous la trouverez sur
cette île féerique.

Venez et vous saurez que le Bornholm se trouve
bien plus près que vous ne l'aviez supposé et
qu'il est bien plus beau que vous ne l'aviez cru!

værende formand for turistforeningen, amtmand P.C. von Stemmann, der var den ivrigste forkæmper for at få en flyrute til Bornholm. Von Stemmann blev i øvrigt afløst som turistforeningens formand af hotelejer Johs. Lyngbye — i 1939.

Det var naturligvis en vanskelig tid at virke for turismen i. Ingen troede vel på det tidspunkt, at krigen skulle komme til at vare 5 år. Og der kom virkelig turister i 1940. Det hændte, at der var fuldt optaget på skibene til København, og der kom da også stadig en del svenskere, medens turiststrømmen fra Tyskland naturligvis var standset.

At der var tiltro til sæsonen 1941 er sikkert. »66«-selskabet forberedte en reklamekampagne før sæsonen. Der blev udsendt en folder i 20.000 eksemplarer og averteret i hovedstadsbladene. Bornholms Turistforenings film var før sæsonen blevet vist ved 37 møder rundt om i landet. Rolf Müller var igen et aktiv for turismen på Bornholm. Han arrangerede rejser og gjorde reklame i de københavnske dagblade. Han havde en rejse herover med repræsentanter for pressen, bl.a. redaktør Nyholm, »Nationaltidende«, der tidligere havde skrevet artikler om Bornholm som feriested. Også turistchef Lichtenberg var her-

1940. Turistbrochure med hotelliste og sejlplaner.

ovre samt reportagechef Axel Dahlerup, der gjorde et godt stykke arbejde for at redde turistsæsonen. »Dagbladet Børsen« skrev bl.a. om denne radioudsendelse, at det var strålende reklame for øen, og at amtmand von Stemann satte alle »bureaukratiske hæmnings« til side og »talte« reklame for sit amts turistmæssige attraktioner og trafikmidler.

Sommeren 1941 blev turistmæssigt dog endnu dårligere end 1940. Til trods herfor gjorde »66«-selskabet reklame for sæsonen

1942. Der var regelmæssige annoncer i de københavnske dagblade. Annoncen lød:

til Bornholm?
Så skal De ha' en omstigning.

Bornholm ligger for Enden af Havnegade, nærmere kan det ikke være ... og dejligere er der ingen Steder!

Grundlovsdagen 1942 stod i turismens tegn på Bornholm. Danmarks Turistforening holdt hovedbestyrelsesmøde i Rønne. Blandt deltagerne var reportagechef Axel Dahlerup, der benyttede turen til igen at lave en radioudsendelse om Bornholm. Danmarks Turistforening rådede på dette tidspunkt over meget reklamemateriale om Bornholm. Bl.a. 2 stk. 15 minutters film fra henholdsvis Nordbornholm og Sydbornholm, én 20 minutters film fra Gudhjem samt en lysbilledserie fra Bornholm i 50 billeder.

I 1942 skete det kedelige for trafikforholdene, at en af søfartsministeriets bestemmelser kundgjorde, at det tilladte passagerantal på grund af den forøgede fare på søen for »Østersøen«s vedkommende blev 100 passagerer og for »Sverige« (en dampers »66«-selskabet i disse krigsår havde lejet af Øresundsselskabet) blev antallet 400 passagerer.

Sæsonen 1942 blev efter forholdene god. De københavnske rejsebureauer havde arrangeret selskabsrejser til Bornholm og Berlingske Tidende havde de traditionelle lyngblomstrejser. Rejsebureauet »Danmark« havde såvel selskabsrejser til Bornholm med skib som fly. De sidste var åbenbart vældig populære, idet den bornholmske dagspresse modtog følgende opfordring:

»Vi foreslår Dem følgende, hvis De vil medvirke til at sikre Bornholm en god turistsæson i år. De bør opfordre alle Bornholmere, både de der bor på Bornholm og de i København, til øjeblikkelig at afbestille deres flyvepladser til maskinerne, hvis bestilling allerede er indgivet, og ubetinget gøre det på forsiden af Deres avis dag ud og dag ind under dette motto: »Hver bornholmer, der flyver til København, afskærer på denne måde en indbringende turist i at komme til øen.« Hvis de indleder en sådan propaganda, bør De understøtte den ved at sende en fotograf til flyvemaskinen, og afbilde de personer, der alligevel flyver til København, på forsiden i Deres avis med

navns nævnelse. Hvis De gjorde dette, skulle folk nok holde sig væk!!«

Før sæsonen 1943 blev der næsten intet gjort reklamemæssigt for Bornholm. Efter at ferieloven, der praktisk talt gav 12 dages ferie til alle, var trådt i kraft, håbede Bornholms turismes ledere, at flere ville komme til øen. Ferieloven kom også til at virke på øens hotelliv — således købte »Dansk Folkeferie« Blanchs Hotel i Sandvig. — Men der var mange vanskeligheder for turismen, bl.a. at der blev indført ind- og udrejsekontrol ved gennemsejlingen af Falsterbokanalen. Besejlingen på Ystad og Simrishamn var stoppet. Til trods herfor blev 1944 krigsårenes bedste for Bornholms turisme. Man regner med turistantallet var ca. 17.000 — naturligvis ikke mange i forhold til førkrigsårene. Mange hoteller og pensionater var ej heller til rådighed. Nogle blev brugt til kaserne for de tyske soldater, så det var vanskeligt at finde et sted at bo. Pensionater var der i førkrigsårene dukket en del op af »Imatra« i Sandkås det største med over 100 sengepladser.

Berlingske Tidende lod i 1944 foretage en Gallupundersøgelse over, hvor i Danmark folk helst tilbragte 14 dages sommerferie. Bornholm førte som Danmarks ferieland nr. 1. Propagandaen for øen i disse krigsår var vel også god — men naturligvis begrænset. Turistforeningens midler var ej heller dertil. At andre eventuelt ville slå mønt på dette, må vel være hensigten med den bog, der udkom i 1944 på 100 sider på Fønnesbergs forlag i Haderslev til uddeling på institutioner etc.

Endelig oprandt dagen, hvor 2. verdenskrig blev bragt til ende. Også i turistkredse var glæden stor. Endelig skulle arbejdet rigtig igang. Men store vanskeligheder var der. Bornholms Turistforenings pengekasse var tom. En konsolidering var ikke sket i krigens år. Bornholms Turistforenings formand, hotelejer Lyngbye, var bitter over de forhold, der rent økonomisk var tilstede ved krigens slutning. Han mente bl.a., at medlemsindtægten var alt for lille og ikke

svarede til foreningens virke. Medlemsindtægten var dengang kun 1.500 kr. — og efter ovennævnte formands mening burde den være på mindst 20.000 kr. — tilsikret af de institutioner og virksomheder, der fortrinsvis nød godt af Turistforeningens virke. Der var flere turistfolk, der ikke så med begejstring på Bornholms Turistforenings status. Formanden for Østdanske Turistforeninger, L. Engelstoft, udtalte ved Bornholms Turistforenings repræsentantskabsmøde 5/11 1945, at »Bornholm lige nu rent turistmæssigt står i sin skæbnetime. Der må arbejdes på langt sigt, og øens byråd etc. må direkte ind i arbejdet med løsningen af hotelproblemerne. I forhold til, hvad man gør næsten alle de steder i landet, hvor de naturlige muligheder ikke er tilnærmelsesvis så gode som på denne ø — er det fabelagtigt lidt, Bornholm ofrer på turistsagen«.

Men igang kom de da. Hotelsituationen var nærmest katastrofal. Hotellerne var blevet benyttet til kaserner og blev nu benyttet til samme formål af russerne, C.B.U.-korps etc. Så man kunne ikke klare indkvarteringen i sæsonen 1945. Der var derfor ej heller grund til så stor reklameindsats for at skaffe turister. Alligevel gik man i gang med en brochure før sæsonen 1946 i 10.000 eksemplarer. Det mest fremtrædende — eller rettere mærkelige — for denne turistbrochure var, at den gjorde udtrykkelig opmærksom på, at det i allerhøjeste grad ville være uklogt at rejse til Bornholm for at tilbringe ferien, såfremt man ikke havde sikret sig logi. Der blev gjort et stort stykke arbejde for at få flere private værelser til turister, men det lykkedes ikke rigtigt. Grunden hertil kan måske være, at man intet bureau havde til at organisere dette. Bornholms Turistforening fik ny formand i 1946. Det blev direktør Munch, Sparekassen, der afløste hotelejer Johs. Lyngby.

Før sæsonen 1947 forventede man et stort antal turister, dels på grundlag af at øen havde været okkuperet af russerne. Imidlertid var forsæsonen efter visse hotel-

ejerens mening for dårlig, hvilket man lagde skylden for på turistforeningens formand, der havde advaret i en radioudsendelse mod at tage til Bornholm uden forud at have sikret sig kost og logi. Dette foranledigede, at amtmænd i samråd med direktør Lyngbye lavede en erklæring, der blev udsendt gennem Ritzaus Bureau. Denne erklæring gik ud på, at forsyningsforholdene stod på højde med det øvrige land. Det viste sig i øvrigt, at forsæsonen 1947 ikke blev dårligere end i 1946. Det samlede turistantal for 1947 anslås til ca. 45.000. At antallet blev så stort var uden tvivl, at »66«-selskabet igen begyndte at besejle såvel Ystad som Simrishamn. Som et kuriosum må det her nævnes, at 1947 var det år, hvor kontorchef Mahler-Jørgensen skabte figuren »Krølle-Bølle«. Et begreb, der for mange straks leder tanken på Bornholm i sommer-sol.

Som tidligere nævnt var det vanskeligt at fremskaffe forsyninger til hoteller etc. i disse efterkrigsår. Før sæsonen 1948 fik dog Dams Hotel, Strandslot og Strandhotellet indkøbstilladelse til nye lagner etc., samt ekstra tildelinger af fødemidler — med den klausul, at 25 % af sengepladserne skulle stå til rådighed for udlændinge.

Det var vanskelige år for turismens ledere efter krigen. Turismen havde ligesom opdelt sig i forskellige organisationer, der trak hver sin vej. Heri må også ses dette, at borgmester Alfred Pedersen, Allinge, tog initiativet til starten af ASTE i 1948. Badehusene ved Østersøbadet var ødelagt af russerne, og man gik i gang med planerne om et nyt sommerparadis i Allinge-Sandvig. Bl.a. lavede arkitekt Max Louw en fantastisk tegning over, hvordan man mente »Østersøbadet« skulle se ud. En bygning indeholdende damefrisørsalon, is- og sodafontaine, bordtennisrum, skakrum, 2 finske baderum og en fodpleje- og massageklinik. Anslåede omkostninger 400.000 kr. 1948 var i øvrigt året, hvor Poul Henningsens berømte revy løb af stabelen på Strandhotellet. Af andre arrangementer for

turister kan nævnes, at Bornholms Turistforening i samarbejde med BASG & I arrangerede 2 friluftsfeststillinger i Almindingen. Forestillingen var »Champagnegaloppen« — desværre gav forestillingerne et underskud på 700 kr.

Danmarks Turistforenings årbog 1948 havde Bornholm som emne — en god reklame for turismen på øen, der i disse år ikke havde midler til større udfoldelse rent reklamemæssigt. Det må dog nævnes, at »66«-selskabet ofrede ikke så lidt på reklamen, selvom man fra visse sider ikke mente, det var nok. Turistantallet anslås i 1948 at være 60-70.000.

Bornholm fik en ny turistrute i 1949. »66«-selskabet begyndte at besejle Karlshamn i Sverige. Det blev de første år ikke nogen succes, men ruten blev dog opretholdt indtil 1958. Ruten blev i 1952 udvidet til også at anløbe Karlskrona.

Den 12/6 1950 kunne endelig Bornholms Turistforening åbne sit nye bureau på havnen. Til stede ved åbningen var bl.a. ministeren for Turismen, statsminister Hans Hedtoft, der — tilfældigt måske — ferierede på Bornholm. Hans Hedtoft udtalte bl.a. ved åbningen:

»Jeg skal imidlertid ikke benægte, at også jeg — når man tænker på, hvilke betydelige erhvervsmæssige interesser, der ikke mindst her på Bornholm er knyttet til turistlivet, ofte har undret mig lidt over, at den turistmæssige service, bortset fra de pragtfulde skibe — måske ikke helt har stået på højde med udviklingen. Men så meget des større glæde er der grund til at prise det initiativ og den offervilje, der har skabt denne smukke, lille bygning...« Bygningens arkitekt Willy Hansen syntes dengang, at bygningen skulle være større, men man mente ikke, midlerne var til at bygge stort og dyrt. Som den første leder af bureauet blev ansat fru Brodin.

Reklame for øen blev der gennemført dette år i særdeleshed af »66«-selskabet, der havde en lang række annoncer i landets aviser. Det var en fin annoncering, der da

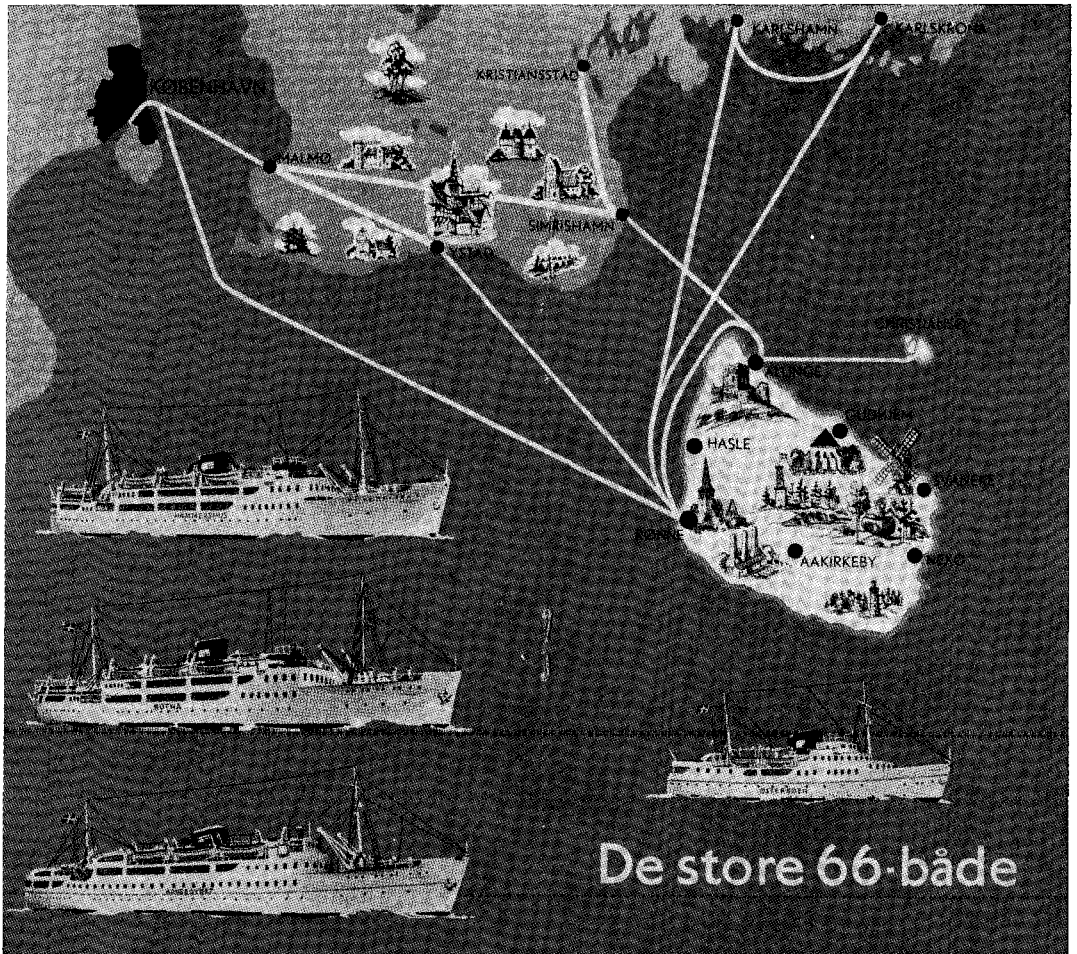
også af bladet »Dansk reklame« fik årets stjerne — vel især for den fornøjelige udformning annoncerne havde. Af reklame for Bornholm bør også her nævnes, at man i 1950 havde en Bornholms-udstilling i Nordisk Rejsebureaus vinduer i Stockholm. Man forsøgte at få det svenske publikum mere interesseret i rejser hertil. Turistforeningen for Danmark's repræsentant i Sverige, grev Moltke, var den 15/8 1950 på besøg herovre — indbudt af Nordbornholms Turistbureau.

Turistantallet var nu begyndt at stige med flere tusinde pr. år. Året 1951 anslås tallet til at have været 75.000 — 1952 til ca. 80.000 og i 1953 til ca. 90.000. Det var rekord år for år. (At man dog ikke fra alle bornholmeres side erkendte den store betydning, turismen har — eller rettere har fået — for Bornholm, må ses i den udtalelse daværende folketingsmand H.C. Koefoed gjorde ved M/S »Kongedybet«s udvidelse i 1952. Ved festen for udvidelsen udtalte folketingsmanden sig således: »Bornholm kan undvære turisterne.« Næste dag kunne udtalelsen læses i en 2-spaltet overskrift i Berlingske Tidende.)

I øvrigt så man disse år, at det virkelig var lykkedes at skabe lidt samarbejde i turistreklamen. Bornholms Turistforenings brochure udkom med en samlet hotelliste — og »66«-selskabet, Østbornholmske og S.A.S. enedes om en fælles reklame i disse turistbrochurer.

Fra 1953 kom der rigtig fart i de mange skolerejser. Der indførtes det år en gunstig frirejseordning. Alt hvad man gør for disse skolerejsehold på Bornholm, for at opholdet skal blive så godt som muligt, må hilses med begejstring. Man må ikke glemme, at disse børn er fremtidens turister. I 1960 var antallet af tilrejsende skolebørn ca. 48.000.

Bornholm har haft den glæde i turistmæssig henseende, at mange store arrangementer er blevet henlagt til Bornholm. Således var der i 1955 en spejderlejr på Galøkken, hvortil der ankom ca. 8.000 spejdere. Det samlede turisttal for 1955 anslås

1955. »66«-bådene. Med 8 anløbshavne.

til ca. 84.000. Der blev arbejdet godt fra de 2 turistorganisationer. ASTE var nu blevet en selvstændig organisation, der udgav brochurer etc. uden om Bornholms Turistforening. Rent økonomisk var Bornholms Turistforening stadig dårligt stillet. Journalist Richard Nielsen ledede foreningens bureau i København, der lå i Buen på Vesterbrogade, og bureauet i Rønne. Men pengene manglede til virkelig at få en effektiv reklame for øen. Efter sæsonen 1955 indkaldte derfor Bornholms Turistforenings nye formand, overlærer Th. Sørensen, Aa-

kirkeby, til et møde om Bornholms Turistforenings fremtid. Man mente ikke fra ledelsens side, at det var muligt at fortsætte med de midler, der blev stillet til rådighed for foreningen. Lykkeligvis blev foreningen ikke nedlagt. Men indtægterne var virkelig små — på trods af, at man regnede med en omsætning på 50 millioner i 1955. Tilskud fra kommunerne var ringe, og de i disse år ellers vellykkede rundskuer gav kun foreningen små indtægter. Desværre gav det sig udslag i, at stillingen som turistchef måtte nedlægges, ligesom foreningens bureau i

København blev nedlagt. Et bureau i København ville ellers i fremtiden have været et stort gode. Man fik nu i turistforeningen ansat en sekretær, der på deltid passede korrespondancen i de 9 måneder og var leder af bureauet i de 3 sommermåneder.

Som noget nyt begyndte man i 1956 at have turistbureau ombord på m/s »Østersøen«. Det var imidlertid kun kort tid, dette var aktuelt. Rent reklamemæssigt var Bornholm ringe stillet før sæsonen 1956. Det var dog lykkedes at få besøg af såvel danske som svenske journalister. Danmarks TV optog en film, der hed »Bornholm trækker i sommertøjet«. Den blev udsendt den 7/6 1956. Sæsonen 1956 var god. Turistantallet anslås til ca. 98.000. Foruden de trafikforbindelser, der blev opretholdt af »66«-selskabet og Østbornholmske, kom endvidere m/s »Dania« (»66«-selskabets gamle »Frem«) hertil med tyske turister, ligesom »Kastelsholm« fra Helsingfors kom hertil 4 gange i løbet af sæsonen. Til underholdning for turisterne prøvede »66« noget nyt. Der blev arrangeret en tur til »Maanen« på Christiansø.

Der var før sæsonen 1957 gjort en hæderlig indsats for at reklamere for øen. Nordbornholms Turistbureau blev ledet af turistchef Finn Nielsen og bureauet i Rønne af fru Nørgaard Larsen.

»66«-selskabets skib m/s »Kongedybet« var i anledning af den engelske dronnings besøg i København i maj 1957 omdannet til hotelskib for engelske journalister. I skibets montre var udstillet bornholmske fabrikkers produkter, ligesom turistforeningen havde en udstilling. Der kom mange artikler om Bornholm i engelske blade på det grundlag.

Efter 2. verdenskrigs afslutning var svenskerne blevet mere og mere interesserede i Bornholm som turistø. Megen god valuta var kommet til landet — og arrangementerne var også gode. Det var især de svenske rejsebureauer og aviser, der forstod at få arrangementer igang. Bl.a. kan her nævnes, at man den 29/5 1957 havde

besøg af 500 svenskere — på eendagstur. Det var bladet »Östgötan« i Linköping, der havde arrangeret sejlads hertil med »Østersøen« fra Simrishamn til Rønne og igen fra Allinge til Simrishamn.

1957 blev året, hvor turistantallet kom op over 100.000. Der skulle således hengå ca. 100 år af Bornholms turismes historie, inden dette antal blev nået. At der knap skulle hengå 10 år, inden antallet af turister blev fordoblet — altså 200.000 — er en fantastisk udvikling. Ved denne udvidelse af turismen vil Bornholm gennemgå en udvikling både handelsmæssigt, industrielt, økonomisk og ikke mindst kulturelt. Forhåbentlig vil fremtidens turisme gavne vor ø i en sådan udvikling.

Bornholms Turistråd har anslået turisttallet i 1990 til ca. 600.000.

Manuskriptet er udarbejdet i 1968.

Kildemateriale:

J.P. Trap: Kongeriget Danmark 1926.

Axel Garboe: Bornholmer-Geologen Magnus Jespersen (1931).

Palle Wichmann Olsen: Hundrede år på en klippeø (1948).

Johs. Lyngbye: Trafik og turisme. I »Øen i Øst«.

Jørgen Vibe og E. J. Wøldike Nielsen: A/S Dampskibsselskabet paa Bornholm af 1866 (1966).

K. H. Friberg: Vandrelev på Bornholm. I »Øen i Øst«. Bornholms Avis.

Bornholms Tidende.

Bornholms Socialdemokrat (Bornholmeren).

Da Hotel Helligdommen kom på tyske hænder

Af Bente Jensen

Nu hâr di Tyske fingrad
vor Hammar aa vor Helligdom
nu hâr de Tyske fingrad
vor gamla Helligdom
"Das Geld e mejed bære"
så Ras med "Nixen" tom
men – Du kaijn fortælla Ras:
jâ e'nte me paa "das".¹

I oktober 1906 meddelte hotelejer Johs. Østerbye i de bornholmske aviser, at han havde solgt Hotel Helligdommen i Rø til hofvinhandler Henry von Colster fra Berlin².

Hotel Helligdommens salg til en tysker resulterede i en utilfredshed, som bl.a. kom til udtryk i dagspressen. I forlængelse af meddelelsen om salget bragte *Bornholms Socialdemokrat* prompte en redaktionel kommentar, der forudså, at der ville lyde mange røster mod "Fortyskningvæsenet eller rettere Uvæsenet paa Bornholm". Deri fik avisen ret. Snart fulgte de øvrige bornholmske aviser, *Bornholms Avis* og *Bornholms Tidende*, med deres vurderinger. Salget udviklede sig til en national sag, der også blev diskuteret uden for Bornholm, og reaktioner fulgte i den københavnske dagspresse. Her gav nogle af tidens kulturpersonligheder med tilknytning til Bornholm og en mening om bornholmske forhold deres besyv med, for eksempel forfatterne Herman Bang, Jakob Hansen og Martin Andersen Nexø.

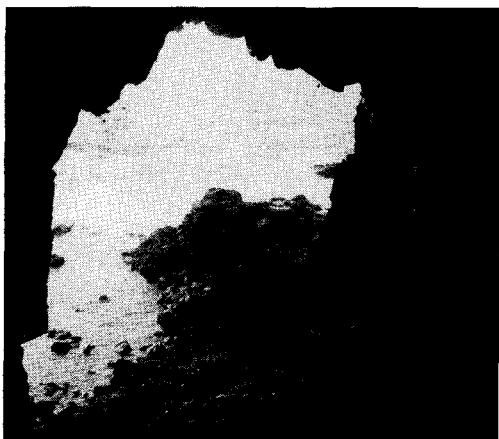
Tidligere samme år havde proprietær J. Grønbech solgt tre parceller af Hammersholms jorder tæt ved Hammershus slotsruin fra til tyskere: redaktør Cronheim fra *Berlin Lokal-Anzeiger*, fru Vogel og frk. von Arnould de la Periere samt kunstmaler Helberger³.

Og i slutningen af 1906 forlød det så, at et konsortium hjemmehørende i Berlin havde budt en større sum på et grundstykke i området. Konsortiets plan var at anlægge en villaby med udsigt til Hammershus slotsruin. Anlægget skulle hedde "Neu Berlin", og der forelå efter sigende allerede tegninger til det⁴.

I den offentlige debat var salget af Hotel Helligdommen sammen med udsigten til "Neu Berlin" dråben, der fik bageret til at flyde over. Siden 1860'erne, hvor Bornholm var blevet et rejsemål for spredte grupper af turister eller "Lystreisende", som samtiden benævnte dem, havde der jævnlgt lydt advarende røster specielt i anledning de tyske turisternes entusiasme for øen.

I slutningen af 1880'erne og begyndelsen af 90'erne startede bygningen af hoteller decideret beregnet til badegæster. Aktieselskabet Østersøbadet Bornholm/Ostseebad Bornholm i Sandvig blev oprettet i 1894 i samarbejde med det tyske rederi I. F. Brauenlich og opførte et badeetablisserment. Transporten til Bornholm fra Stettin, Colberg og Swinemünde blev forbedret, og antallet af tyske turister steg. I perioden op til 1906 havde der løbende verseret sager, hvor tyske investorer havde tilkendegivet interesse for at overtage hoteller eller for at opkøbe jord til rekreative formål.

Salget af Hotel Helligdommen satte gang i en diskussion, der berørte emner som: Bornholm som overset rejsemål for danske turister, faren for "germanisering" af Bornholm og bornholmerne gennem de mange tyske turister, forholdet mellem turisme og naturens bevaring samt Bornholms forhold til det øvrige Danmark. Reaktionerne ledte til en samling af bornholmske og danske

Naturscene fra Helligdomsklipperne.
(Foto: Kjøller, Allinge.)

kræfter i "Foreningen Bornholm", hvis hovedformål blev at forhindre lignende salg af naturskøn bornholmsk jord og ejendom til udlændinge i fremtiden⁵.

Fra gæstgiveri til badehotel

Helligdomsgården lå tæt ved Helligdomsklipperne. Gårdens udvikling fra at være baseret på landbrug, der supplerede driften med gæstgiveri i stuehuset, til opførslen af et egentligt badehotel, kan følges i rejseberetninger og turistguides fra forrige århundrede.

I tidsskriftet *Fra Alle Lande*, hvor beretninger fra den danske provins blandede sig med beretninger fra eksotiske steder på den anden side af kloden, berettede en rejsende i 1866, Ebbe Stub, fra en tur til Bornholm. Undervejs til Helligdomsklipperne blev Stub og hans rejsekammerat fanget i en stærk regn. Regnen tog til i styrke, så de søgte ly på Helligdomsgården, "der tillige var en Slags Kro for Reisende, som besøge Rø". De to rejsende fik krokonen til at tilbyde "en særdeles velsmagende Boeuf", og da regnen hørte op, sendte konen sønnen på gården med som rejsefører i klipperne⁶.

De første turistførere over Bornholm, hvis udgivelse startede i 1860'erne, anbefalede alle et besøg i Helligdomsklipperne, i

klippeovnene og ved kilden i nærheden. I *Veileder for Reisende til Bornholm* fra 1869 blev den rejsende f.eks. ført til gården således:

"Vi gaae tilbage til Helligdomsgaarden for at overnatte der, sovende paa bløde Dynner, drømmende om Bornholms Naturskønhed og for endnu at have det pragtfulde Syn at see den næste Dags Morgensol kaste sine Straaler udover Helligdommen"⁷.

Peter Hauberg anbefaler også stedet i *Bornholm i Billeder og Text* fra 1879:

"Helligdomsgaarden frembyder et behageligt Opholdsted for de Reisende, som stundom dvæle her i længere Tid"⁸.

Stedet bevarede sin popularitet, og i midten af 1880'erne blev der bygget til på Helligdomsgården og indrettet gæstekamre for at imødegå det øgede behov for logi i sommermånederne. I.A. Jørgensen omtalte netop gården i *Illustreret Veileder til Bornholm* i 1889 som et sted, "hvor man forefinder alt indrettet som paa et Hotel og saaledes kan tage Hovedkvarter, for fra dette Sted af til gavns at gjøre Turer til alle Seværdigheder"⁹.

Konditor Østerbye overtog Helligdomsgården i 1890. Fra 1891-1897 forpagtede han den til Richard Ancher, der i samtiden var kendt som bror til maleren Michael Ancher¹⁰. I efteråret 1894 lod Østerbye de gamle staldbygninger nedrive og opførte en "ny tidsvarende" hotelbygning. Pladsforholdene på den gamle Helligdomsgård var igen blevet for små, og turisternes krav til ferielogiets komfort var vokset. Tegningen til det ny hotel var udført af arkitekt A. Nielsen fra København, og bygmester Sonne fra Allinge udførte arbejdet¹¹. Bornholms Avis' "Passepartout" funderede efter en tur til Helligdomsgården i sommeren 1894 over udviklingen:

"Men hvad skal man nu ønske sig, enten at beholde Helligdomsgaarden, som den er eller at få et stort moderne Hotel i lighed med Blancs?" Blancs Hotel ved Hammershus var åbnet i 1887 og dermed det første deciderede badehotel for turister på

Bornholm. Passepartout endte med at ræsonnere, at når Bornholm nu var "opdaget", gjaldt det først og fremmest om at skaffe plads til turisterne¹².

Tolv år senere i 1906 så lægen og lokalhistorikeren M.K. Zahrtmann lidt nostalgisk tilbage på Helligdomsgårdens udvikling i slutningen af 1800-tallet og fastslog ligeledes at:

"Det var en Overgangstid: de bornholmske Gæster forlangte den gamle Husholdning; de Fremmede ønskede et tidsvarende Hotelliv"¹³. I begge kommentarer anes venerationen for det gamle og distancen til turisternes behov for det moderne.

I maj 1895 var byggeriet af det ny hotel ved at være afsluttet. Nu stod der en treetagers hotelbygning i "italiensk Stil med Karnapper". Omkring hotellets facade gik en veranda og store murede piller bar balkonen, som hævede sig over verandaen og snoede sig rundt om salsetagen. Hvor den anden staldlænge stod, var der planlagt et smukt anlæg¹⁴.

Hotellet var, som flere af de bornholmske hoteller i perioden, opført tæt på seværdighederne, og dets popularitet var forbundet med disse¹⁵. Hotel Helligdommens facade blev orienteret mod havet, og en af hovedattraktionerne var udsigten: "Skønneste Beliggenhed, henrivende Udsigt fra Verandaen langs Kysten og over Havet. Haven i forbindelse med Promenaden langs Klipperne"¹⁶, lovede annoncerne i guidebøgerne. Uden at det var nødigt at bevæge sig bort fra det komfortable badehotel, kunne turisten nyde udsigten og den friske luft fra terrassen eller balkonen og uden at forlade haven let nå promenaden langs kysten flankeret af Helligdomsklipperne.

Fra valfartsmål til seværdighed

Helligdomsgården, det senere Hotel Helligdommen, havde fulgt turismens udvikling. På samme tid blev de nærliggende Helligdomsklipper gjort til en seværdighed. Tidligere havde området været et sam-

Hotel Helligdommen, opført i 1895 i »italiensk stil« efter tegninger af arkitekt A. Nielsen, København. (Foto: juli 1906.)

Udsigt mod nordvest fra Helligdomsklipperne.
(Foto: Kjøller, Allinge.)

lingspunkt for de lokale, et kilde- og offersted, der blev søgt ved sygdom og fest. Endvidere indgik stedet i flere af de lokale sagn¹⁷

Klipperne blev af den romantiske naturopfattelse og turismen dyrket som en seværdighed, der blev prist for sin skønhed og særegenhed. Bjerge og udsigter spillede en afgørende rolle for udpegningen af lokaliteter, der blev benævnt som seværdige i den tidlige turisme. Kysten ved Helligdommen blev i beskrivelser hyppigt sammenlignet med Capri. På Bornholm var det muligt at kombinere badeferien, som det eneste sted i Danmark, med klipper, en slags bjerge, hvilket forøgede øens attraktionsværdi som turistmål, selv om I.A. Jørgensen i 1886 præciserede:

”For Bornholms Vedkommende er det ikke sjældent, at man i Tankerne fremmaner høje Klipper og dybe Dale etc. etc. Der findes nu ganske vist Klipper og Dale paa Bornholm, men skyhøje ere Klipperne ik-

ke, og særlig dybe og ”dystre” ere Dalene ej heller. Yndige og tiltalende er derimod de bornholmske Strandklipper, og paa sine Steder kan man ganske vist træffe paa Klippepartier, som ere ret imponerende, særlig for Rejsende, som ikke Forvejen have set Bjærgene i Norge eller Schweiz”¹⁸.

Helligdomsklipperne: Den hellige kilde, Gåserenden, Lyseklippen og den tørre oven blev gennem sin særegne natur, der afveg fra det øvrige Danmark, samt gennem sin plads i den lokale tradition og bevidsthed en bemærkelsesværdig lokalitet, der kom til at symbolisere noget særligt bornholmsk. Salget af Hotel Helligdommen og den tilstødende klippekyst blev derfor opfattet som yderligere urimeligt, fordi handlingen samtidig blev opfattet som et angreb på et lokalt landskab, som det var afgørende for den bornholmske selvopfattelse at have ejendomsret og adgang til.

På tyske hænder

Colster havde ikke til hensigt at drive hotellet videre selv, han påtænkte at overlade driften til sin 17 årige søn, om hvilken det blev oplyst, at han:

”allerede kommer herover i Vinter for at sætte sig ind i Sproget. Det er Meningen at den unge Mand skal aftjene sin Værnepligt her i Landet og søge Indfødsret som dansk Statsborger”¹⁹.

Bornholms Socialdemokrat dementerede effektivt de forsøgsvis anførte formildende omstændigheder, som meddelelsen om salget var indsvøbt i. Avisen problematiserede, om sønnen, ”en ganske ung Mand, der knap er kommet ud af Lømmelalderen”, nu også egnede sig til ”Krigshaandværket”, og konkluderede i sin kommentar, at det trods visse forsonende momenter immervæk var en tysker, der havde købt Hotel Helligdommen²⁰.

Allerede i meddelelsens ordlyd anedes den forventede reaktion på ejerskiftet. Her blev præsenteret en ung mand, der på grund af sin alder gennem lovgivning, intentioner om at deltage i Danmarks forsvar

og hensigt om at lære dansk, med god vilje kunne transformere sig eller naturaliseres til dansker.

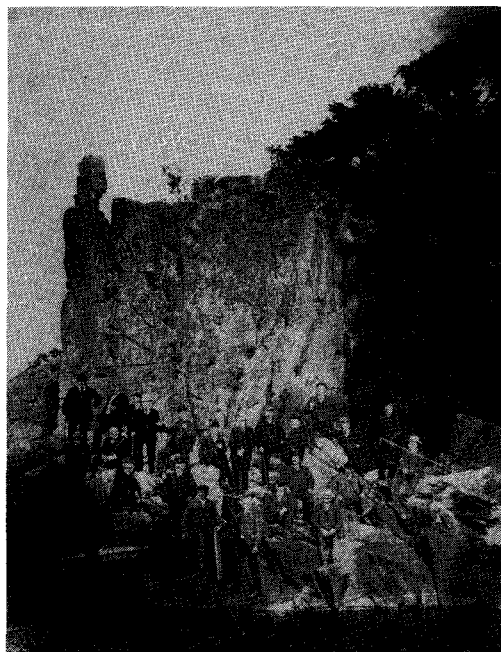
Et spørgsmål, der yderligere pirrede nysgerrigheden, var salgsummen, der ikke var blevet oplyst i første omgang. *Politiken* bad derfor Østerbye — telegrafisk — at redegøre for denne og andre forhold i forbindelse med handelen. Østerbye svarede straks, at salget var definitivt afsluttet, og at købesummen var 120.000 kr. for såvel hotel som tilliggende jorder. Om andre bornholmske hoteller var ved at gå på fremmede hænder, afslog han at vide noget om²¹.

Netop bekymringen for at andre bornholmske hoteller var på vej til at blive solgt til tyskere blev taget op i avisdebatten. I *Berlingske Tidende* blev der f.eks. skrevet i et privattelegram fra Rønne:

”Nu er det begyndt at gaa i Opfyldelse, hvad der har været spaaet saa længe, at vore Hoteller til sidst maa over på tyske Hænder.. Hvad der længe har været truet med er altsaa sket. Begyndelsen er gjort, og der gaar næppe lang Tid før Øens største Hotel paa Hammeren gaar samme Vej.”²² Her blev hentydet til Blanchs Hotel nær Hammershus, der nogle få år tidligere havde skiftet ejer. Efter Blanchs død i 1901 var blevet udfoldet stor energi blandt andet fra herredsfoged Rasmussens²³ og M.K. Zahrtmanns side for at finde danske investorer og således forhindre salg til tysk side. Beierholm, Blanchs svigersøn, overtog hotellet i 1904 og blev derfor efter Hotel Helligdommens salg interviewet i *Bornholms Socialdemokrat* om den faktiske fare for at også dette hotel skulle gå på tyske hænder, og undlod ikke at udtale:

”..bliver jeg af en Tysker budt et antageligt Bud, vil jeg gøre et sidste Forsøg paa at faa Danske til at overtage det. Lykkedes dette ikke, ja — saa er enhver jo sig selv nærmest”²⁴.

Denne udtalelse dæmpede ikke den herskende bekymring, som yderligere var blevet forstærket af, at der året før, i 1905, var åbnet et kurhotel i Sandvig, Hotel

Selskab på udflugt, Helligdomsklipperne 8-10. juli 1906.

Strandschloss, bygget af en tysker, H.M.G. Reiner fra Berlin²⁵.

En national sag

Salget udviklede sig til en sag med nationale overtoner. Hotelejerens skyld og hans personlige ansvar over for fædrelandet blev problematiseret. Spørgsmålet blev, hvorledes man skulle bedømme et individs interesser i forhold til fædrelandets samlede interesse. Østerbye blev udråbt til alt fra prototypen på en kapitalist, over almindelig uansvarlig, til en mand, der i mange år forgæves havde søgt en dansk køber til hotellet.

Dagbladet *Politiken* lagde ud med i en leder at frakende Østerbye skylden, da han skulle have hævdet, at ingen dansk havde villet sætte kapital i hotellet og fortsatte:

”Hvad selve Handelen angaar, er der vel ikke stort at sige til, at en Ejendomsbesidder sælger til den Højestbydende. Man kan ikke i Handel og Vandel forlange altfor sto-

re Ofre af en Privatmand. I stedet for at rette vor Harm mod Hr. Østerbye, bør vi da rette den mod os selv. Det er os, der har glemt den ensomt beliggende Ø, som vi alle burde kende og være stolte af"²⁶.

Den lokale presse var ikke enig. Socialdemokratiets avis valgte at se konflikten som en klassekonflikt. Reaktionens ordlyd blev yderligere forstærket af, at Østerbye var erklæret højremand. Avisen relaterede salget til forholdene i Sønderjylland, om hvilke diskussionen havde gået højt:

"Og saa — midt i denne Larm gaar, Gud hjælpe os allesammen Højrepatrioten Østerbye hen og sælger et af vore nationale Naturvidundere, vore alles Hjærtens Klenodium til en gemen Tysker! ...Men den hvis Hjerter hviler trygt i Uskyldighedens Glæde er rimeligvis Østerbye, som har faaet sine Lommer fyldt af godt tysk Mammon ...Som Sønderjyderne sælger deres Ejendomme til dem, der betaler bedst, det være sige en Tysker eller Dansker eller en Hottentot, saaledes ogsaa de bornholmske Patrioter. Guldøglen lukke alle Døre op"²⁷. Østerbye blev dermed slået i hartkorn med kapitalisten, som solgte for profit, på tværs af nationale interesser og hensyn. Avisen mente generelt, at den slags blev bedømt for mildt i forhold til de ofre, man forventede af arbejderklassen i nationale spørgsmål.

Heller ikke venstrebladet, *Bornholms Tidende*, ville frikende Østerbye. Bladet påpegede i sin leder, at det var udtryk for en svag moral, hvis enkeltindividets gerning blot blev undskyldt. Avisen afstod fra at komme ind på Østerbyes personlige motiver, men mente, at han både som privatmand og især sælger burde bære et ansvar²⁸.

Højrebladet *Bornholms Avis* fulgte med en kommentar. Avisen fastslog, at det efter gældende lov var i orden, at Østerbye solgte til hvem, han ønskede. Men anførte samtidig, at han ikke kan have været ubekendt med, at alle nødigt så, at hans ejendom gik på tyske hænder. Dog undrede man sig

over, at han ikke havde gjort mere for at finde en dansk køber. Senere modificerede avisen sin forundring, idet Østerbye meddelte, at han faktisk havde gjort forsøg på at finde danske investorer, der ville overtage hotellet, men forgæves.

I nogle af de personlige kommentarer til salget fandt man større forståelse for privatmanden Østerbyes personlige motiver til at sælge til Colster. M. K. Zahrtmann fastslog i en kronik i *Politiken*, at skylden ikke kunne lægges på Østerbye, da private forhold længe havde gjort det ønskeligt for ham og hans hustru at trække sig ud af den anstrengende dobbeltdrift af landbrug og hotel. Også Alfred Ipsen i *Illustreret Tidende* støttede udsagnene om Østerbyes bestræbelser og havde ikke megen forståelse for den nationale opstandelse:

"Hvad angaar Hotel Helligdommen, der har indjaget en Del af Nationen en Skræk, saa er Forholdet, at det en lang Række Aar har været udbudt til Salgs ved offentlig Avertering og underhaanden til en række Autoriteter, men uden Resultat trods stigende Besøg"²⁹.

Lige efter salget havde vreden sig især rettet sig mod Østerbye. Bagefter påkaldte konflikten også mere overordnede overvejelser, der rakte ud over vurderinger af Østerbyes personlige indsats.

Germaniseringen af bornholmerne

Spørgsmålet var ikke blot hvorvidt Bornholm, forstået som jord og ejendom, var ved at blive tysk, men om forandringen også var nået til bornholmernes hoveder, ind i deres opfattelse af deres nationale loyalitet over for Danmark. Om de gennem turismen var til salg for gode tyske mark og var ved at blive "germaniserede" eller fortyskede. Det var en diskussion, der ligesom holdningerne til Østerbyes salg, omhandlede et spørgsmål om skyld, her kollektiviseret til at omfatte en befolkningsgruppe — bornholmerne og især nordbornholmerne. Følgende lille anekdote illustrerede bekymringen:

”Og betegnende er et lille Træk som dette. Vi kom gennem Sandvig en Vintereftermiddag. Skolebørnene kom netop fra Skolen, de hilste os ikke med Goddag men med Guten Tag. Gammel Vane fra Sommerdagens stærke Tysker Besøg”³⁰.

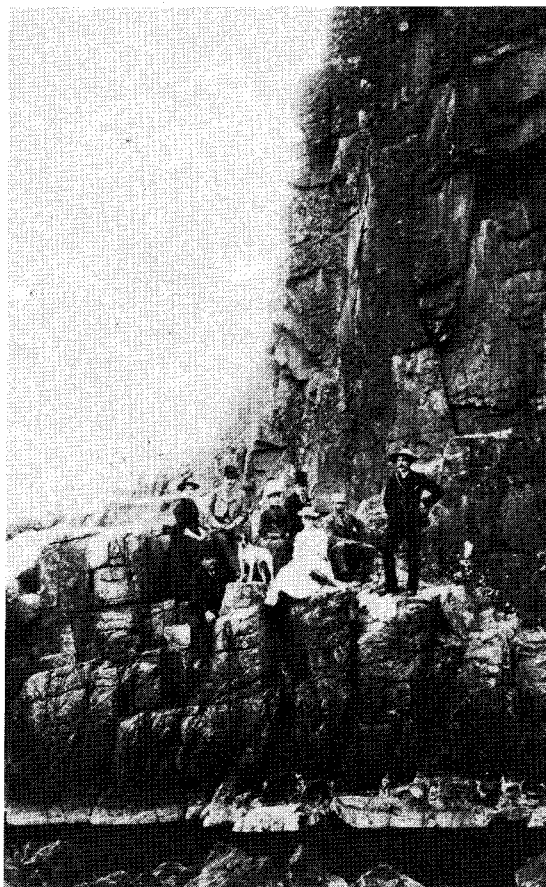
Den formodede illoyalitet blev tilbagevist med henvisning til uvidenhed om de faktisk forhold. Turistskildringer af de bornholmske forhold, bragt i avisernes agurketid, havde hver sommer misinformet om de faktiske forhold, mente folk med tiltro til de bornholmske forhold og turismen. Blandt disse var folk, der generelt argumenterede for turismens og turisterhvervets fortsatte udvikling i Danmark, men også lokale folk, der var beskæftiget ved eller interesseret i turismen. Under pseudonymet J.-d skrev en bornholmer et indlæg i debatten i avisen *København*, som illustrerede denne holdning:

”.. at de tyske Turister et Par Sommermaaneder gæster vor Ø, berettiger ikke vore Landsmænd til at tale om Fortyskning. Saa elendige er vi dog ikke at vi bliver tyske af det.. endnu mindre er der tale om et nationalt Frafald. Man skifter nu engang ikke Nationalitet som man skifter en Frakke”³¹.

Det blev nødvendigt at argumentere med, at bornholmerne forstod at skelne erhverv og national loyalitet, som f.eks. forfatteren Herman Bang gjorde det:

”Bornholmerne er udmærkede Forretningsfolk. Derfor behandler de den tyske Turistkare med al Forekommenhed. Men de er tillige brave og sindige Danske, der, naar Turistsværmen er borte, forbliver de samme, ret upaavirkede Bornholmere”³².

Betingelsen for loyaliteten var, som det blev fremhævet igen og igen, at bornholmerne forblev værter over for turisterne. Skræmmebilledet var forestillingen om begrænset adgang til bornholmsk naturskønhed og ejendom, – risikoen for ”pludselig at tørne ind i en hæslig Plakat med Zutritt Verboten”³³. Salget af Hotel Helligdommen udfordrede begge forudsætninger: ad-

Udflugt, Helligdomsklipperne (Foto: omkring 1890 ved Th. Yhr.)

gangen var truet, mente man, ejerskabet havde man allerede mistet.

J.-d problematiserede ligeledes, at reaktionen ikke nåede slige højder, når lignende transaktioner fandt sted i København. Han havde aldrig hørt om københavnerne for tyskning. Turismens indvirkning på Bornholm og salg af jord til en tysker blev betragtet med en særlig skepsis, som den også blev det i andre af nationstatens grænseegne³⁴. Øens placering, tættere på Tyskland og Sverige end på det øvrige Danmark i nationstatens periferi, sammenholdt med øens historie som svensk og Lübecks, gjorde Bornholms og bornholmernes stilling særlig sårbar i diskussioner om holdninger-

En ny Visa te Pær

(Mel. Den Sømand han maa lide)

Nu hâr di Tyske fingrad
vor Hammar aa vor Helligdom
Nu hâr di Tyske fingrad
vor gamla Helligdom
»Das Geld e mejed bære«
sâ Ras me »Nixen« tom —
men — Du kaijn fortælla Ras
jâ e'nte me paa »das«.

Hvor va der hæijlut forra
ver Kjillan aa ver Hammarinj
Hvor va der hæijlut forra
ver Rø aa Hammarinj
med Mådkorrinj vi laa der
aa frydada vort Sijn
men — hvem e vel nu tepas
ver detta hersens »das«.

Der Zutrit ist verboten¹
für unbefugten Leute hier.
Der Zutrit ist verboten
für unbefugten hier,
ded ska vel snart staa skrevved
ver aijle gamla Reer
Naj du kaijn fortælla Ras
jâ e'nte me paa »das«.

Gut Tag ok Velgekommen²
Sâ Ras aa sto me Hâuan aa
Gut Tag ok Velbekommen
sâ Ras me Hâuan aa
aa Tyskana di trode
haijn kuinje dom forstaa
men — jâ høre godt a Ras
Haijn va'nte me paa »das«.

Hans Bælla râvte »Mutter«
aa snakke moijnga tyska Or
Hans Bælla râvte Mutter
aa snakke tyska Or
men va di ræijtit svyltna
saa sâ di livel: »Mor«
Naj du kaijn fortælla Ras
Di va'nte me paa »das«.

Lâ Tyskana kuns tâ vos
sto Ras paa Havn i Gaar aa sâ
La Tyskana kuns tâ vos
sto Ras paa Havn aa sâ
saa faar vi Sjev aa Havna,
Geschæfter som gaar brâ,
men Du kaijn fortælla Ras
Vi e'nte me paa »das«.

Ska vi staa uijne Tyskijn
Vi kjærlighed aa vedda faar
Ska vi staa uijne Tyskinj
vi Kjerlighedijn faar
saa faar vi Spænnetrojer
aa 3 Soldâteraar
Naj du kaijn fortælla Ras
vi e'nte med paa »das«.

Ska vi staa uijne Tyskijn
saa faar vi nâd aa skatta te
Ska vi staa uijne Tyskijn
saa faar vi Skat aa se
te Fæstninger aa Krigssjev
gaar vora Pæijnga me
naj du kaijn fortælla Ras
vi e'nte med paa »das«.

Ska vi staa uijne Tyskijn
saa maa vi e'nte snakka frit
Ska vi staa uijne Tyskijn
vi maa'nte snakka frit
aa ded hâr vora Fædra
ju arbiad for aa stridt
naj du kaijn fortælla Ras
vi e'nte med paa »das«.

Jâ tror inte, ded va naijn Skâ
om Du læra dina Bælla dæijna
Visan, saa di kuinje ha dæijn aa
gâla paa imeijlem.

Dijn gamla Pær
K-M-K

(Karl M. Koefod. Bragt i Bornholms Tidende, den 16. nov. 1906.)

1. Adgangen er forbudt for uvedkommende Folk her.
2. Paa rigtig tysk hedder det »Guten Tag und Willkommen!«

ne til national loyalitet. Navnlig i en tid hvor Sønderjylland var tysk område og de nationale brydninger mellem Tyskland og Danmark åbne.

Bornholm som turistland

Diskussion om Bornholms status som Turistland eller turistmål for det øvrige Danmark var ikke ny og dukkede op med jævne mellemrum. Bornholm indgik i et hierarki af badesteder i Danmark. Af "fjerne" rejsemål, dvs. lokaliteter beliggende langt fra København, indtog Skagen den fornemteste plads. Her blev de prominente turister og skagensmalernes skridt fulgt med levende interesse gennem reportager og rejsebreve. Ligeledes attraktiv og mondæn var den nordsjællandske kyst og kysten nord for København, langs hvilken en velhavende del af det københavnske borgerskab "lå på landet". Herefter fulgte efterhånden en lang række badesteder ved de danske kyster, som sporadisk, især om sommeren, blev synliggjort i forbindelse ved særlige eller overskridende begivenheder, fornemme besøg eller tyskeres opkøb af jord, for eksempel.

Efterhånden blev det oplevet som preserende at skabe undskyldninger for ikke at tage til Bornholm, da det virkede som om, at øen syntes at have en højere stjerne hos de tyske turister end hos de danske. I sommeren 1906 havde 11.000 tyskere besøgt Bornholm, overvejende den nordlige del, i følge Østersøbadets opgivelser. Tallet svarede til ti tyskere for hver dansk turist³⁵. Derfor blev det også relevant at diskutere hvilken tone eller image Hotel Helligdommen havde haft.

Både i *Bornholms Socialdemokrat* og senere i *Politikens* kommentar til salget blev hotellet omtalt som fortrinsvis besøgt af danskere. Et sted, hvor tyskerne kun ankom strejfvist. Herved blev ulykken større. Aviskommentatorerne forventede, at fordelingen af gæsternes nationalitet ville ændre sig efter salget, "da Tønen nu ville blive behersket af tyskerne"³⁶. Østerbye fastslog

dog adspurgt af *Politiken*, at totredjedele af gæsterne på hotellet den foregående sommer havde været tyske, resten danske. Han korrigerede dermed forventningen om, at Hotel Helligdommen havde været et dansk-domineret hotel.

Allerede i 1894, da "Passepartout" gæstede hotellet "summede det om Ørene med Dansk og Tysk i mellem hinanden". Og i 1906 fortæller M.K. Zahrtmann:

"Ved mit sidste Besøg der, i september ifjor, var vi fire Danske og en snes Tyske til Bords. Takket være Hr. Østerbye og den flinke danske Betjening følte vi Danske os rigtig vel tilpas..."³⁷.

Hr. Østerbye gjorde ifølge Zahrtmann sit, som hr. Ancher havde gjort det, da Passepartout besøgte hotellet flere år før. Hovedantagelsen var stadig, at danskerne ville holde sig væk, hvis de tyske turister dominerede i antal, hvis betjeningen var tysk og værten ligeså. Dermed blev hotellet et upopulært rejsemål, da danske turister ikke ønskede at blive konfronteret med nationale "problemer", der forstyrrede harmonien under ferieopholdet. Det blev derfor formuleret som en national pligt at tage til Bornholm på ferie. Allerede de foregående somre havde der været lignende opråb. Tanken var, at et større antal danske turister ville fortynde de tyske turisternes dominans. C. Fabricius formulerer sagen således i *Turistbladet Ude og Hjemme*:

"Man bereder sig selv megen Glæde ved en Udflugt til Bornholm; og Bevidstheden om, at man samtidig opfylder en lille national Mission vil gøre Glæden dobbelt rig"³⁸.

Således kunne pligt og fornøjelse forbindes.

Den lange rejse

Bornholms afsides beliggenhed i forhold til resten af Danmark blev ofte brugt som undskyldning både for fraværet af danske turister og danske investorer i bornholmske turistprojekter. Laurits Wessel formulerede problemet således:

"Interessen for denne Ø saa prægtig den end er, er kun ringe herinde i Hovedstaden, den ligger saa fjærnt, den lange Sørejse gør ængstelig, alt hjælper med til at dysse ned, og vi sover videre herinde uden at bryde os det mindste om, hvorledes andre benytter sig heraf"³⁹.

Martin Andersen Nexø udtrykte den samme holdning i en kronik i *Politiken*, da han også havde oplevet, at investeringslysten var lav i bornholmske projekter. Andersen Nexøs løsning på det akutte problem var, at staten burde overtage jorden, og dermed sikre ejerforhold og adgang til de naturskønne steder. Enkeltpersonernes interesser var grundlag for miseren^{39a}.

En anden forfatter, Herman Bang, var en af dem, der gennem flere år havde argumenteret for, at danske forretningsmænd burde investere i turismen på Bornholm. Han mente, at øen "er den eneste ægte og uomtvistelige Turistplet vor Land ejer". I et indlæg "til Fagmændene" havde han samme år⁴⁰ harcelleret over danskernes passivitet vedrørende bornholmske forhold, og han fremsatte sine holdninger igen provokeret af Hotel Helligdommens salg⁴¹. Han mente, at de lokale ejere af de bornholmske hoteller burde have dansk finansiel støtte, ellers blev de rendt over ende af tyske investorer. Bang troede ikke på opkøb af jord og forbud mod salg til udlændinge som en løsning på problemet, i modsætning til avisen *Københavns* redaktionelle kommentarer og Andersen Nexøs holdning. Forbud vil kunne omgå og standse initiativerne. Nej, Bang mente, at problemets kerne var, at danskerne så indad mod nationsstatens centrum og

"som Bytte for denne Sammenskrumpningsevne overkommer vort Samfund og dets forskellige Lag ikke en gang at omspænde Bornholm — det er ti Timer fjærnt fra selve Hovedstaden — med sin Interesse og Handlekraft"⁴².

Den lange rejse var på flere måder et argument for danskernes fravær på Bornholm. Bogstavelig talt på grund af angsten

for havet; muligheden for flere timers søsyge og faren for ulykker. Et argument, der ikke blev mindre aktuelt af, at rutebåden mellem København og Rønne, Heimdal, kolliderede med en finsk bark den 24. okt. 1906. Generelt set som et billede på Bornholms placering i Danmarks periferi — mange timers rejse fra København.

Bornholm bør bevares

Under mottoet "Bornholm bør bevares!" fremlagde en redaktionskommentar i *Bornholms Tidende* ideen om en samling af den utilfredshed, der var kommet til orde ved Hotel Helligdommens salg i en forening. Effekten af polemikken i pressen blev betvivlet. Vigtigere var det,

"at Bornholmere som med en Røst vil sige: Hvad der er sket bør ikke gjentages! Tyskere bør ikke for nogen Pris erobre vore naturskønne Steder, hverken ved Kysten eller oppe i Landet"⁴³.

Tonen blev skærpet, nu var der ikke blot tale om handel med jord og ejendom, men om erobring af bornholmsk land. Ideen om dannelse af en forening kan ses som en opfordring til bornholmerne om at handle selv. Sagen blev dermed gjort til en folkesag for de lokale og var på flere måder et brud med de reaktioner, der fokuserede på irritationen over stadig at blive svigtet og overset af danske investorer og turister. Bornholm var et land, der skulle forsvares: "Vi vil ikke udlevere vores gamle naturskønne Land til de Fræmmede, og vi vil ikke være Fræmmede i vort eget Hus".

Ideen om en forening blev gentaget midt i november 1906 i et opråb, underskrevet af 91 bornholmere, der repræsenterede alle sogne på øen. Opråbet opfordrede til at afholde et møde på baggrund af de "Bekymringer", den seneste tids begivenheder havde vakt blandt folk. Mødets formål var at danne en forening, som indbyderne håbede ville vække tilslutning i alle samfundslag, blandt bornholmske kvinder og mænd. Foreningens formål skulle være "at forebygge, at de naturskønne Steder, der maa

Udsigt mod Gudhjem. I forgrunden »Lyseklippen« ved Helligdommen. (Foto: omkring århundredeskiftet ved Th. Yhr eller G. Stöckel.)

betegnes som Bornholms Stolthed og Bornholmernes Glæde falde i Fremmedes (Udlændinges) Eje”⁴⁴.

Bornholms Tidendes redaktør M.M. Smidt blev på det stiftende møde nævnt som manden, der havde taget initiativ til at organisere protesten, der fulgte i kølvandet på Hotel Helligdommens salg. Han havde foretaget de indledende sonderinger angående opbakningen til foreningen og dens handlemuligheder blandt bornholmere og interesserede folk i resten af Danmark før det stiftende møde⁴⁵.

Foreningen ”Bornholm”

Mødet blev afholdt den 24. november i forsamlingshuset i Åkirkeby. Antallet af fremmødte blev vurderet fra 300 til 500

mennesker, eller som det blev udtrykt i en af aviserne ”saa mange som Lokalet paa nogen Maade kunne rumme”⁴⁶.

De indledende indlæg af M.M. Smidt, rektor Koefoed, Rønne Statskole, og folketingsmedlem og lærer i Gudhjem N. Ingvar Jensen tjente alle til at anbefale foreningen og fremlagde samtidig en handlingsplan. Det blev fastslået, at dele af Bornholm allerede var gået på tyske hænder, det vil sige var gået tabt. Nu måtte udviklingen stoppes, og det skulle gå hurtigt. Ingen af talerne mente, at foreningen ville være i stand til klare opgaven selv, men regering, rigsdag, amt og kommuner, samt støtte fra private måtte tages i brug. Sagen var ikke blot en sag for bornholmere, men en sag for hele Danmark. Privatmænd alene kunne ikke

klare beskyttelsen af den danske jord, derfor var et samarbejde med staten og en sammenslutning af kræfterne den eneste løsning.

Foreningen skulle fungere som bindeled mellem jordejere og stat og kommune. Flere af talerne, deriblandt rektor Koefoed og arkitekt, professor Mathias Bidstrup, lagde vægt på at understrege vigtigheden af et højt medlemstal i foreningen, for således at udøve et folkeligt pres.

Initiativtagerne til foreningen efterlyste en regulering af ejendoms- og jordkøb samt landskabsudnyttelse, som datidens lovgivning ikke gav hjemmel for. En regulering, der forhindrede fremmed kapital i at styre udviklingen. De løsninger, der blev fremlagt, var opkøb, ekspropriation eller tinglysning af jord og ejendom ved naturskønne områder, som var truet af opkøb af udlændinge. Løsningerne stoppede ikke ved ejerforholdene. Der blev ikke blot krævet muligheden for at regulere disse, men også fremsat krav om ubegrænset adgang til naturskønne lokaliteter for alle, såvel bornholmere som turister.

Folketingsmand N. Ingvar Jensen havde sonderet stemningen i regering og rigsdag og mente ikke, at "de ville staa kolde og ligegyldige i Sagen", ligesom han lovede at øens rigsdagsrepræsentanter ville presse på.

Bevaring og turisme

Flere af talerne på mødet i Åkirkeby erklærede, at de ikke var interesserede i at hæmme turismen på Bornholm. N. Ingvar Jensen understregede flere gange, at foreningens formål ikke var at jage fremmede ud af landet, Bornholm var et gæstfrit land. Faktisk ville han helst ikke blande patriotisme og forretningsliv sammen:

"...det faldt mig ikke ind at blande Forretningslivet ind i det hele taget i dette Forhold. Det ligger ikke i vor Myndighed og det vilde ikke ligge i nogen Regerings Myndighed at tage Bestemmelse om i hvor stor Udstrækning, Fremmede skulde komme til at fæste Bo og erhverve Virksomhed i vort

Land, saa den Side mener jeg ikke maa komme forkert frem og lægge Hindringer i vejen for Turistlivet herovre."

Jensen så således ikke en modsætning mellem at klausulere jord og ejendom i forholdet til erhvervslivet, som han ikke ville regulere.

Jakob Mogensen, gæstgiver ved Jons Kapel, slog fast, at det efter hans mening var uberettiget at tale om Nordlandet som en tysk provins. Fædrelandskærlighed kunne godt forbindes med en venlig modtagelse af gæsterne, mente han.

Skovrider Brüel derimod kunne absolut ikke se nytten af at drive turiststrømmen til Bornholm. Han mente, at de eneste, der kunne få fordel deraf var forretningsfolkene, for den store befolkning var turismen til mere skade end gavn. Skønne steder med udsigt blev skjult af villabebyggelser, som planen var det ved Hammershus. En turistegn blev efter hans mening demoraliseret. Lokalbefolkningen lå under og ydmygede sig for at opfylde turisternes behov. Prop. Bøgeskov fra Østermarie støttede Brüel. Han mente også, at turismen var en tvivlsom herlighed for en egn, og ville ikke ofre en øre på foreningen, hvis den ville lede en turiststrøm til øen.

Forfatteren Jakob Hansen delte i avisdebatten opfattelse med Brüel og Bøgeskov:

"— Jo her er saamænd ganske smukt paa Bornholm, det kan næppe skjules længer, selv om det sjældent er til Held for en Egn, at den i ganske fortrinlig grad egner sig for Turister. Det fører blot til at Stedets egne Beboere trænges i Baggrunden"⁴⁷.

Udøverne af turismen som erhverv blev omgærdet med vis moralsk skepsis af folk, som selv var potentielle turister. Efter deres opfattelse ydmygede lokalbefolkningen sig for turisterne ved at overlade deres boliger og egn til fremmede i fornøjelsesøjemed. Den modsatte holdning repræsenterede som tidligere vist f.eks. forfatteren Herman Bang og Bornholms Avis' "Passepartout", der begge mente, at turismen var en positiv mulighed for en egn.

Exit

Foreningens arbejde koncentrerede sig i første omgang om i samarbejde med rigsdagen og Nationalmuseets 2. afd. samt gennem indsamling af private midler at sikre området omkring Hammershus Ruiner. Hotel Helligdommen stod ikke til at redde. På ejendommen Hammersholms jorder blev der tinglyst, således at man kunne forhindre Neu Berlins og andre lignende projekters gennemførelse i nærheden af Hammershus Slotsruin.

I februar 1907 indgik foreningens bestyrelse i forhandlinger med sandemand Hansen i Rø om at købe en jordlod på 14 tdr. land, der grænsede op til Hotel Helligdommens jorder og inkluderede klippekysten med Lyseklippen. Grunden blev overdraget foreningen for 13.000 kr, og således blev det forhindret Colster at udvide sit grundareal. Ved købet blev der samtidig dannet en dansk bræmme op ad det tysk-

ejede område^{47a}. Foreningen havde de første år planer om at lade en stor pavillion opføre på grunden, da der "er trang til en saadan Foranstaltning, hvis Øens Befolkning ikke skal holdes borte fra at besøge disse fra gammel Tid meget yndede og besøgte Steder;" Senere blev ambitionerne mindre, og i 1910 opførte foreningen fire åbne lysthuse samt et kogehus⁴⁸.

Turismen på Bornholm var efter Hotel Helligdommens salg fortsat domineret af tyske turister. Hoteller, pensionater og sommerhusgrunde blev forsat sporadisk opkøbt af tyskere, indtil turiststrømmen brat stoppede midt i turistsæsonen 1914 ved 1. Verdenskrigs udbrud.

Hotel Helligdommen kom først igen på danske hænder, da hotellet, sammen med Blanchs Hotel, blev overtaget af aktieselskabet "Bornholms nationale Hoteller" i 1918.

Noter

1. Karl M. Kofoed, første vers i: En ny Visa te Pær, (mel.: En Sømand han må lide), *Bornholms Tidende*, 16. nov. 1906.
2. *Bornholms Avis*, 13. okt. 1906, *Bornholms Socialdemokrat*, 13. okt. 1906 og *Bornholms Tidende*, 13. okt. 1906. Meddelelsen er enslydende i de tre aviser og er i følge BT den 17. okt. 1906 indbragt af Østerby.
3. Hammershus Birk, Justits- og Tingprotokol.
4. Brev fra P. Hauberg, inspektør på Nationalmuseet, til M.P. Blem folketingsmedlem, 7. dec. 1906, (Nationalmuseets 2. afd.s arkiv) og i Foreningen Bornholms fortrolige opfordring, *En truende Fare for dansk Land*, Kbh. og Rønne februar 1907. Opfordringen gjaldt indsamling af penge til bevaringen af Hammershus omgivelser.
5. Foreningen Bornholms vedtægter ved stiftelsen af foreningen i 1906, § 3, offentliggjort bl.a. i *Bornholms Avis*, 26 nov. 1906.
6. Ebbe Stub, Fra en Tur til Bornholm, en Reiseskitse i: *Fra Alle Lande*, Kbh. 1867, del 6, s. 204 og 205.
7. *Veileder for Reisende paa Bornholm*, P. Bjørnbaks Forlag, Rønne 1869, s. 9.
8. Peter Hauberg, *Bornholm i Billeder og Text*, Kjøbenhavn 1879, s. 42, 2. udg. 1889, 3. udg. 1894. Hauberg ændrer ikke sin beskrivelse af Helligdomsgården i 2. og 3. udgave af rejseføreren. Alerede i en artikel i *Illustreret Tidende*, 1868/69, s.

208, beskrev han, hvorledes der huses rejsende i "Storstuens mægtige Seng". Peter Hauberg (1844-1928) havde i 1879 sit eget forlag, havde gået på kunstakademiet og leverede selv illustrationer til guiden. Senere blev han inspektør på Møntsamlingen og på 2. afd. Nationalmuseet. Han var hovedansvarlig for udgravningerne på Hammershus Slotsruin i mange år og aktiv i diskussionen og beslutninger om forholdet mellem turisme og natur i kulturlandskabet omkring ruinen.

9. I.A. Jørgensen, *Illustreret Veileder til Bornholm*, Rønne 1889, side 29. I.A. Jørgensen (1840-1908) var lærer på Ibsker Nordre Skole. Samtidig foretog han arkæologiske udgravninger og arbejdede for oprettelsen af et museum på Bornholm, som han senere blev leder af. I. A. Jørgensen har skrevet *Bornholms Historie I og II*, 1900/01, genoptryk 1980, den første samlede Bornholmshistorie.
10. Hasle Byfoged, Sager om Næringsvæsen 1894-1910.
11. Meddelelse om påbegyndelse af byggeriet af hotellet i *Bornholms Tidende*, 17. okt. 1894.
12. *Bornholms Avis*, 14. august 1894. "Passepartout" skriver om sin oplevelse af Helligdomsgården i en serie om en tur Bornholm rundt. "Passepartout" leverede løbende kommentarer til tidens forhold i *Bornholms Avis* og havde også en

- holdning til turismens udvikling på øen. En af hans ynglingsideer var i 1890'erne og begyndelsen af 1900'erne bygningen af et badehotel nord for Rønne. Hotellet skulle bringe Rønne ind blandt turisternes besøgsmaal, således de ikke blot passerede byen og fortsatte videre op til Nordlandet.
13. M.K. Zahrtmann, Helligdommen, kronikken, *Politiken*, den 21. okt. 1906. M.K. Zahrtmann (1861-1940), læge og lokalhistoriker, har skrevet talrige afhandlinger om bornholmsk historie og engagerede sig livligt i debatten om de tyske turister på Bornholm og turismens indvirkning på naturforhold. Han leverede indlæg i en debat i 1896 om et nyt hotel ved Hammershus, i 1901 da Blanchs hotel var truet af opkøb af tyskere, og igen i 1906.
 14. Reportage som optakt til hotellets åbning i *Bornholms Avis* 14. maj 1895.
 15. For eksempel: Hotel Hammershus, Møllers Pensionat og Blanchs Hotel med udsigt til Hammershus slotsruin.
 16. Eksemplet er taget fra en annonce i Bornholm, *Illustrerede Rejsebøger*, nr. 31-32, Hagerups Forlag, 2. oplag 1905, men teksten genanvendes i andre annoncer.
 17. Om Helligdomsklipperne og kilden som valfartssted og sagnene knyttet hertil: H. Ellekilde, Bornholmske Folkesagn, Helligdommen, s. 121-131 i: Hjemstavnforedrag fra Bornholm, særudgave af *Bornholmske Samlinger*, XIX, 1928, Johs. Dulmer, Fra Rø Sogn, s. 1-7, i: *Bornholmske Samlinger* IX, (1915), M.K. Zahrtmann, s.132-37, i: *Bornholmske Samlinger*, VIII, (1913).
 18. I. A. Jørgensen, op.cit. s. 6.
 19. *Bornholms Avis* og *Bornholms Socialdemokrat*, 13. okt. 1906.
 20. *Bornholms Socialdemokrat*, 13. okt. 1906.
 21. *Politiken*, 15. okt. 1906.
 22. *Berlingske Tidende*, 15. okt. 1906. Rygtet blev også viderebragt i *Vort Land* samme dag.
 23. Herredsfoged Rasmussen var med til stifte Den danske Touristforening i 1888 i København, og sad i foreningens bestyrelse. Da han siden fik embede i Rønne, var han en af initiativtagerne til en lokalafdeling af foreningen i Rønne, der blev dannet i 1895.
 24. *Bornholms Socialdemokrat*, 18. okt. 1906.
 25. Jens Riis Jørgensen, *Huse i Sandvig gennem 200 år*, 1989.
 26. *Politiken*, 15. okt. 1906.
 27. *Bornholms Socialdemokrat*, 16. okt. 1906.
 28. *Bornholms Tidende*, 17. okt. 1906.
 29. *Illustreret Tidende*, nr. 18, feb. 1907, s. 237, Helligdomsgården, kommentar af Alfred Ipsen.
 30. *Aftenbladet*, 15. okt. 1906.
 31. J.-d., Uvidenheden, *København*, 12. nov. 1906.
 32. Herman Bang, Den lange rejse, *København*, 27. okt. 1906.
 33. Forfatteren Jakob Hansen, Bornholm, *København*, 21. okt. 1906.
 34. Se f.eks. John T. Lauridsen, Fanø Nordsøbad mellem dansk og tysk, 1890-1904 i: *Magasin fra Det kongelige Bibliotek*, 7. årg. nr. 2., 1992.
 35. I følge C. Fabricius, Bornholm og de danske Interesser, *Turistbladet Ude og Hjemme*, nr. 3, 1906. Det tal, der opgives, har C. Fabricius fået fra badedirektionen for Østersøbadet. Senere skriver Emil Bohn, "Østersøbadet Bornholm 1894-1913", *Nord-Bornholms Ugeblad*, 24. okt. 1913, at tallet var 9046 for 1906 sæsonen.
 36. *Bornholms Socialdemokrat*, 14. okt. 1906.
 37. *Politiken*, 21. okt. 1906, kronikken.
 38. *Turistbladet Ude og Hjemme*, ibid. Fabricius var leder af Statsbanernes Rundrejsebureau og ivrig fortaler for at lede danske turister til Bornholm. Da der bliver oprettet en afdeling af Foreningen Bornholm i København i 1908 blev han aktiv i foreningens bestyrelse.
 39. Laurits Wessel, præst og forfatter af flere hjemstavnskomedier, i et indlæg, Helligdommens Salg, *København*, 20. okt. 1906.
 - 39a. Martin Andersen Nexø, Bornholm, *Kronikken, Politiken*, 23. okt. 1906.
 40. Herman Bang, "Til fagmændene", *København*, 13. marts 1906. Herman Bang argumenterede løbende i avisen *København* for turistsagen på Bornholm. Hans kongstanke var opførelsen af et moderne, lyst hotel med kurvemøbler ved Allinge Havn med billige priser. På stedet, som han opfattede, som den bornholmske turismes nerve.
 41. Herman Bang, Den lange Rejse, *København*, 27. okt. 1906.
 42. Herman Bang: "Vort Bornholm", *København*, 17. jan. 1907.
 43. Redaktionelt indlæg i *Bornholms Tidende*, 1. nov. 1906.
 44. Opråbet blev offentliggjort flere gange i de tre bornholmske aviser. Her efter *Bornholms Tidende*, 13. nov. 1906.
 45. Desværre har det ikke været muligt at opspore Smidts korrespondance i gennemgangen af relevante arkiver eller gennem forespørgsler til private. Smidt nævnes også som initiativtager i senere fremstillinger af Foreningen Bornholms historie, f.eks. i Th. Lind, *Foreningen Bornholm i 35 Aar*, 1941.
 46. Referat af det offentlige møde i Åkirkeby indgår ikke i Foreningen Bornholms mødeprotokol, men findes grundigt refereret i de tre bornholmske aviser, *Bornholms Socialdemokrat*, *Bornholms Avis* og *Bornholms Tidende*, alle 26. nov. 1906. I disse veksler opgivelsen af mødedeltagere fra 300 til 500.
 47. Jakob Hansen, *København*, 21. okt. 1906.
 - 47a. Foreningen Bornholms mødeprotokol (i foreningens eje) og Th. Lind, Foreningen Bornholms Ejendom i Rø i: *Bornholmske Samlinger*, XXIX, 1947, med optryk af købekontrakt og skøder.
 48. Foreningen Bornholms mødeprotokol samt beretning om foreningens virksomhed på medlemskort fra 1908 og 1910.

Hammershus i middelalderen

Af Kai Hørby og Rikke Agnete Olsen

Der er to store middelalderborge på Bornholm, Lilleborg i Almindingen og Hammershus ude ved kysten. I anlæg frembyder de visse ligheder, som senere skal omtales. En tid i midten af 1200-årene har Lilleborg og Hammershus tilsyneladende begge været i funktion, i et samspil eller modspil vi faktisk ikke kender, og i virkeligheden er vi hverken om Hammershus eller om Lilleborg underrettet om deres bygherre eller tidspunktet for deres opførelse. I det lange løb overtog Hammershus førerstillingen og Lilleborg forfaldt. Den findes i et område hvor der i forvejen havde været flere tilflugtsborge fra oldtiden, af den art der forekommer at have skullet udgøre en befolknings sidste værn mod en udefra kommende fjende. Lilleborg som fæstning bærer det samme præg, af at skulle udgøre en krigsherres sikre punkt, den fæstning som han i givet fald var parat til at holde til det sidste.

Hammershus' placering ved kysten, og dens vidtstrakte og differentierede befæstningsanlæg antyder en bredere militær anvendelighed. Den egner sig givetvis lige godt til angreb og til forsvar. Den er beregnet til at kommunikere med søværts trafik, og der findes rester af betydelige økonomi-bygninger i tilslutning til de fortifikatoriske anlæg. Hammershus var omstridt i 1200- og 1300-årenes bitre stridigheder mellem ærkebisperne af Lund og de skiftende indehavere af den danske kongemagt, men fra interregnet mellem Christoffer II og Valdemar Atterdag var den ubestridt i ærkebispens besiddelse og forblev det middelalderen ud, indtil den i 1525 tilfaldt lübeckerne som pantebesiddelse i halvtreds år. Det store ruinkompleks der er bevaret til vore dage, vidner om borgens indretning da

den skulle betjene ærkebiskoppernes senmiddelalderlige forvaltning af Bornholm og om lübeckernes overtagelse af denne forvaltning i 1500-årene. Da borgen kom tilbage til riget, benyttedes den ved flere lejligheder som statsfængsel og den spillede sin sidste militære hovedrolle mellem Roskildefreden 1658 der bl.a. afstod Bornholm til Sverige og bornholmernes befrielse af øen og overdragelsen af den til Frederik III den 29. december samme år.

Hammershus er i dag Danmarks største borgeuin (Kalundborg har været større) men det gælder kun når hele området og alle udenværkerne regnes med. Hammershus' centrale anlæg er ikke mere end halvt så stort som den tilsvarende del af Vordingborg, der var den stærke kongeborg i det sydlige Sjælland, en fæstning der i 1200- og 1300-årene fremtræder som nærmest tyngdepunktet i den danske konges militære magt og som meget ofte var regeringskredsens opholdssted.

Bygningssporene tillader ikke at afgøre, hvornår byggeriet på Hammershus er begyndt, og selvsagt afslører bygningsværket ikke i sig selv hvem der er bygherren. Som rigets andre store gamle borganlæg er Hammershus grundigt udgravet for længe siden, da man især søgte efter mure og fundamenter, og derfor ødelagde mange spor i jorden, som man bedre havde kunnet udnytte med vore dages udgravningsteknik og mange naturvidenskabelige hjælpemidler. Desuden fandt udgravningerne ofte, og på Hammershus i høj grad, sted i forbindelse med restaureringsarbejder, der så ydermere har slettet eller sløret spor i murværket, med det resultat at det nu er vanskeligt at vurdere undersøgelsernes ramme og baggrund. P.Hauberg, der i flere årtier fra om-

kring begyndelsen af dette århundrede stod for arbejdet på Hammershus, var en grundig mand, der ville have skrevet et større værk om sine resultater. Han skabte i vidt omfang dokumentation for sine jagttagelser gennem fotografier, men det blev ikke til omfattende beretninger som tekst til billederne. Derfor er det ikke så let at få det fulde udbytte af dem, og da der heller ikke var tale om at sætte genstandsfund og udgravning i forbindelse med hinanden, foreligger der ikke nogen brugbar arkæologisk dokumentation for borgens grundlæggelse og bygningshistorie.¹

Det er blevet almindeligt at tænke sig, at Hammershus er opført i 1200-årenes midte som ærkebispens borg på Bornholm, medens Lilleborg i Almindingen regnes for en kongelig fæstning. Det hviler navnlig på et anklagepunkt fra kongen mod ærkebispens i den første store ærkebispestrid, nemlig den mellem Erik Klipping og Jakob Erlandsen i 1260'ernes begyndelse. Her hedder det i de kongelige *proposiciones* for den pavelige domstol at fyrst Jarmer af Rügen sammen med ærkebispens broder Anders Erlandsen og hele ærkebispens husstand på Bornholm (dvs. øens besætning) har dræbt omkring to hundrede af kongens mænd sammesteds, lemlæstet resten og ødelagt kongens fæstning dér.² Det drejer sig om fjendtlighederne der fulgte på Christoffer 1.s død 1259. Forløbet kendes kun i hovedtræk, men indebar navnlig at hertug Erik Abelsen gjorde indfald på Sjælland, støttet af fyrst Jarmer af Rügen. Om træningerne på Bornholm skal dateres før eller efter denne hovedbegivenhed, kan vistnok ikke afgøres.³ Anklageskriftet kalder kongens fæstning *municio* og meddeler intet andet om en ærkebiskoppelig fæstning på øen, end hvad der ligger i at bispens har en husstand eller besætning dér, som hans broder kunne sætte ind mod kongens borg. Da det samme anklagepunkt gentages mod Jakob Erlandsen i et pavebrev fra 1264 som beordrer ham til at nedlægge sit embede på grund af de anklager der verserer

mod ham og begive sig til Rom, tales der om kongens borg (*castrum*) på Bornholm, men det er sikkert blot en stilistisk variation i det pavelige cancellis formulering.⁴ Tanken om Lilleborg som et ældre, kongeligt anlæg og Hammershus som det modstykke ærkebispens opbyggede, da striden stundede til eller brød ud, har i almindelighed vundet forskningens tilslutning. Den passer også godt med en deling af Bornholm mellem kongen og Lundekirken der er kendt fra Valdemar Sejrs tid, hvorefter tre af øens fire herreder tilhørte bispestolen, medens det fjerde, Rønne herred, stod til rådighed for kongemagten,⁵ ganske som fra gammel tid selve stiftsbyen Lund var delt med en fjerdedel til kongen og tre fjerdedele til ærkebiskoppen. Medens der ikke er tvivl om at kongemagten og ærkesædet i middelalderen til enhver tid i påkommende tilfælde var i stand til at gøre balancen mellem de to autoriteters tyngde og rækkevidde op, er der dog for historieforskningen nok grund til at underkaste forholdet, på Bornholm og i almindelighed, en nuanceret vurdering, så vel hvad angår de perioder hvor de to myndigheder virkede harmonisk sammen som hvad angår de perioder der er kendetegnet af konflikt.

Bornholms tilhørsforhold i den ældre middelalder er i virkeligheden temmelig gådefuldt. I Wulfstans beskrivelse af rejseruten fra Slesvig til Truso er Bornholm et af kendemærkerne nord for ruten. Øen nævnes efter Skåne, men før Øland og Gotland, og det fremhæves at den har sin egen konge.⁶ På ærkebiskop Eskils tid tilhørte Bornholm eller en del deraf ærkesædet og omtales ofte som "øen" (*insula*), svarende til benævnelsen hos Adam af Bremen.⁷ Den nævnte deling mellem kongemagten og Lundekirken fra Valdemar Sejrs tid er kun kendt i en kort regest fra 1500-årene der bekræftes af en omtale af et sådant aktstykke hos Huitfeldt, men bestemmelsens ordlyd i dens helhed kendes ikke.

Lidt overraskende nævnes Bornholm i et stort paveligt privilegium fra 1245 til

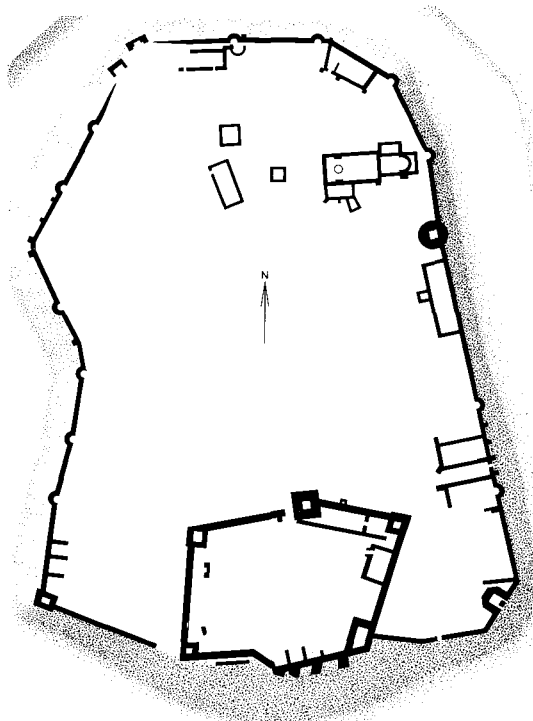
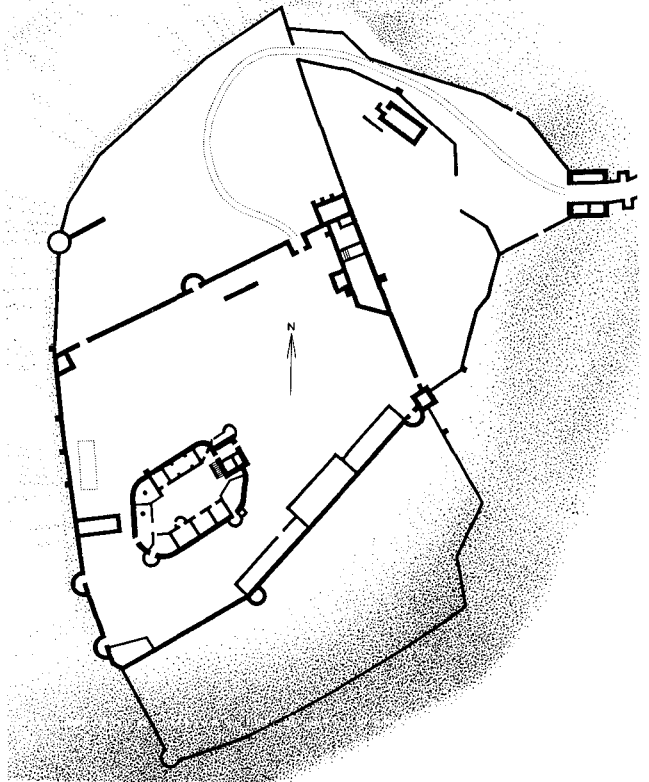
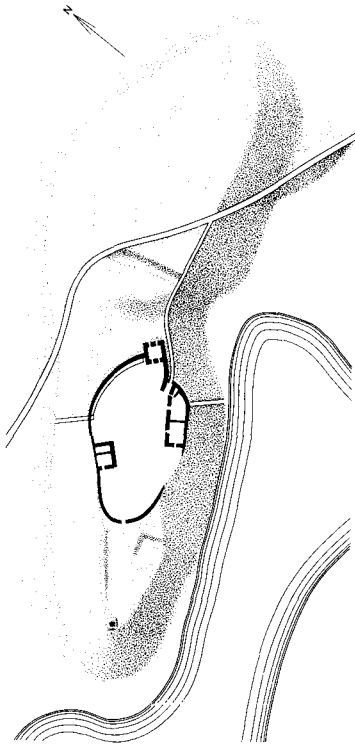

Fig. 1. Øverst til venstre Lilleborg,
til højre Hammershus og nederst Vordingborg.
(Rikke Agnete Olsen: Borge i Danmark.)

Odense Sankt Knuds kloster som om øen tilhørte Odense bispedømme. Det drejer sig om lande hvor Odense Sankt Knuds kloster har ret til at opkræve hvad der kaldes "Knudspenge" (*denarii sancti kanuti*).⁸ Brevets opregning går i sagens natur tilbage på oplysninger der stammer fra Danmark, og her følger, efter Fyn og Jylland, Als, Ærø, Tåsinge og Langeland, derpå Lolland og Falster "med" Bornholm, som det hedder. Odense Sankt Knud var den centrale kongelige klosterstiftelse i den tidlige middelalder, et benediktinerkloster oprettet af Erik Ejegod til varetagelse af kulten omkring Knud den Hellige, konge og martyr. Odense Sankt Knud fik til sin tid en datterstiftelse i Ringsted, da Knud Lavard blev helgenkåret i 1100-årenes slutning, og måske havde det været Valdemarernes hensigt at den nye stiftelse helt skulle overtage den gamles position. Knud den Hellige var hele kongeslægts forfader, medens Knud Lavard som helgen kun kastede glans over Valdemarerne.

Krigen mellem kong Erik Plovpenning og hans broder hertug Abel efter deres faders Valdemar Sejrs død 1241 havde berørt Fyn, der stod på kong Eriks side, og Knudspengene må i almindelighed opfattes som en afgift der skal styrke den kongelige benediktinerstiftelse. Afgiften har næppe noget direkte med krigen at gøre, men at Bornholm her nævnes sammen med Fyns stift, kunne meget vel tyde på at kongen i den foreliggende situation har rådet helt for Bornholm, og i så fald har den tidligere etablerede deling mellem kongen og ærkebispens for en tid været suspenderet. Det ville svare til hvad der senere, under århundredets to-tre ærkebispesstridigheder blev tilfældet. Men vi har ikke mulighed for at afgøre om der allerede har været fjendskab mellem kongemagten og ærkesædet i Erik Plovpennings regeringstid, således som der siden blev det i Christoffer 1.s tid.

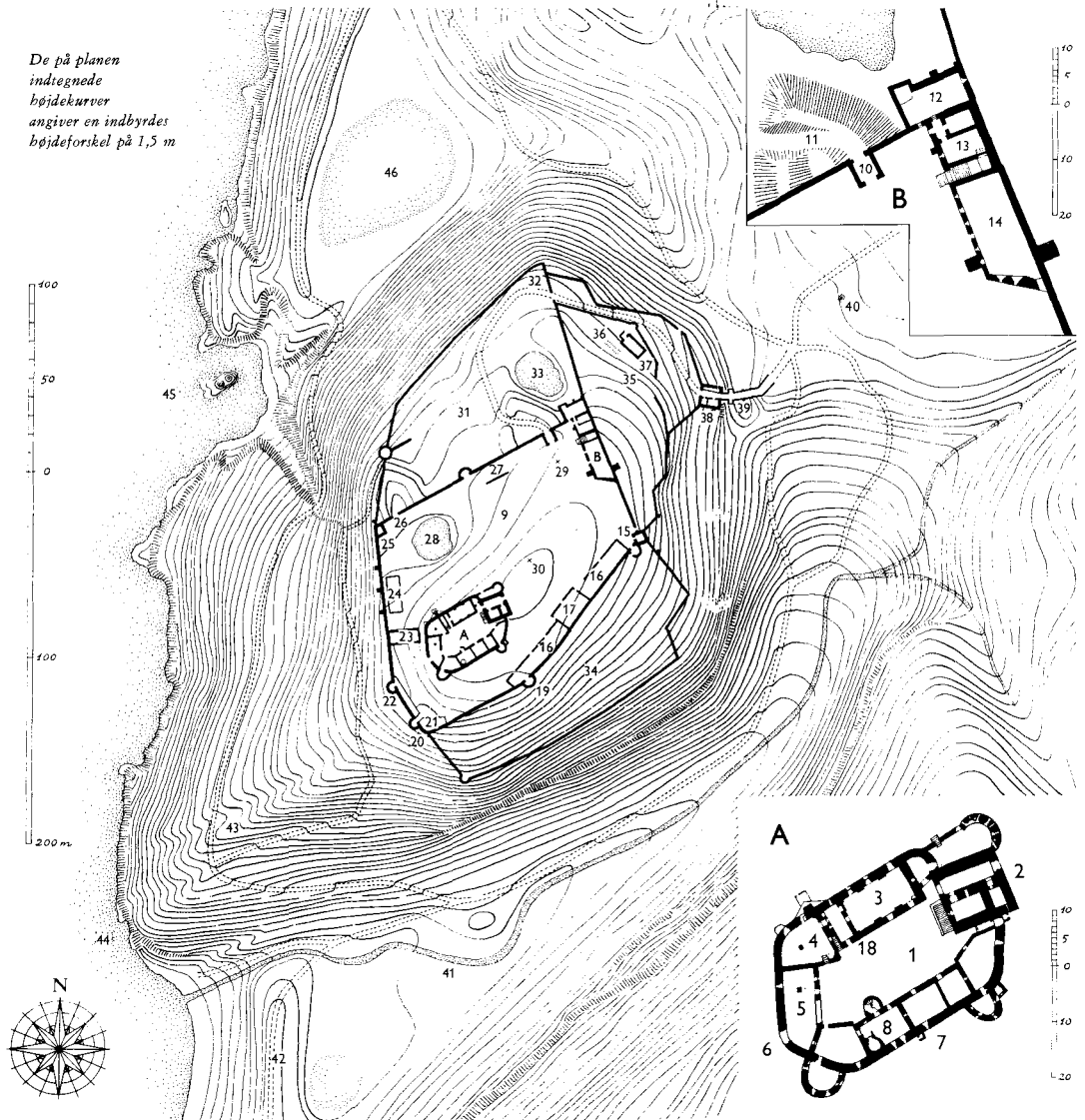
Jakob Erlandsen, et fremtrædende medlem af den såkaldte Hvideslæggt, og genstanden for den første store ærkebispes-

strid, var senest 1247 Lunde-kirkens provst, men opholdt sig ved pavehoffet med titel af 'kapellan'. Et dokument han da fik udstedt for at kunne nyde sine embedsindtægter i eksil, meddeler at han opholder sig ved kurien på grund af fjendskaber han har pådraget sig i sit fædreland, dog uden egen skyld. I Erik Plovpennings sidste år blev Roskildekirken vakant, og kongen forsøgte at tvinge sin kandidat igennem, en magister Asgod, men en anden fløj af domkapitlet, støttet af pavestolen og givetvis af kong Abel, fik Jakob Erlandsen indsat. Og på overgangen mellem Abels død og Christoffer 1.s tiltræden i 1252 var det så, at Roskildebispens blev valgt til ærkebiskop af Lund, han der da straks gik i brechen for den tilsidesatte Abelslæggt og fronderede mod kongen.⁹

Bornholms mærkelige placering i Odense Sankt Knuds klostres pavelige autorisation 1245 til opkrævning af Sankt Knudspenge kunne tyde på at striden mellem Erik Plovpenning og Abel havde berørt ærkesædet som den havde gjort sig gældende med hensyn til Roskilde stift. Det er muligt at vi skal se den store magtkamp mellem rigets øverste autoriteter forberedt endnu før Erik Plovpennings død. Det var i det mindste tronfølgen der lå til grund for modsætningen mellem Jakob Erlandsen og kongemagten. Ærkebispens støttede hvad kongen kaldte rigets fjender og misbrugte hvad kongen kaldte sine, dvs. kongemagtens, beføjelser i ærkestiftet. Da kongen i februar 1259 lod ærkebispens fængsle og der begyndte en proces mellem de to parter for en pavelig kommissionsdomstol, tog kongemagten i løbet af kort tid hele Lunde stift i besiddelse, og hvis Hammershus har været bygget da, har beslaglæggelsen også omfattet den. I procesakterne fra Jakob Erlandsenstriden indgår der fra kongens side en anklage mod ærkebispens for at have bygget tre borge. Desværre anføres deres navne ikke. Anklagen besvares med, at ærkebispens ikke har bygget nogen ny borg, men vedligeholdt og forbedret dem han havde.¹⁰

HAMMERSHUS I MIDDELALDEREN

De på planen
indtegnede
højdekurver
angiver en indbyrdes
højdeforskel på 1,5 m

1 Den indre borggård	12 Smørkælderen	24 Vicekommandantens hus	37 Tinghuset
2 Manteltårnet	13 Gamle smørkælder – herover batteriet »Katten«	25 Hundetårnet	38 Brohus
3 Kirkefløjen – i 2. stokværk »kongesalen«	14 Magasinbygningen	26 Svenskehullet	39 Slotsbroen
4 Borgestue, senere hestemølle	15 Blommetårnet	27 Ridesald (forsvundet)	40 Mindestøtte
5 Stegers	16 Stalde	28 Dam (her tidl. en »vandkunst«)	41 Mølleålen med Mølleåen
6 Vandporten	17 Lade	29 Mindekors	42 Dæmning
7 Lensmandsfløjen med slotsherrens bolig	18 Skt. Laurentii rist	30 Soldateruret	43 Løbegrav mellem havporten og havet
8 Køkken med bageovn	19 Koborte runddel	31 Nordre forborg	44 Tørre oven
9 Slotsgården	20 Havporten	32 Batteriet »Plinten« (forsvundet)	45 Løvehovederne
10 Slotsporten	21 Kanonbatterier	33 Dam	46 Paddesænk
11 Jordskanse	22 Rævetårnet	34 Søndre forborg	
	23 Bryggers og bagers	35 Østre forborg	
		36 Vold fra ældre anlæg (?)	

Fig. 2. Plan over Hammershus. (Erik Skov: Hammershus.)

Det er ikke her stedet at gå i enkeltheder med Hammershus' bygningshistorie, men det kan være nyttigt at ride den groft op.

Detaller i murværket, som kan iagttages den dag i dag, eller som har kunnet ses i forbindelse med senere års restaureringsarbejder, viser en del om murresternes indbyrdes aldersforhold og oprindelige udseende. Nyere fund f.eks. af mønter kan hjælpe til forståelse af tidspunkter for ændringer i bygningsværket, men grundlæggende kan man kun sige, at hele det vældige anlæg er vokset frem lidt efter lidt, efterhånden som der blev brug for det. Sådan er det almindeligt, at borge bliver til, og på Hammershus kan man godt få et nogenlunde pålideligt indtryk af, hvordan rækkefølgen i byggeriet har været.¹¹

Den ældste bygning i komplekset på klippekuden, der rejser sig mere end 70 m over havet er det store tårn, Manteltårnet,

som det kaldes med et tysk udtryk. Mantel betyder kappe, og på tysk hedder en ringmur ofte "Mantelmaur", altså "kappemur". Udtrykket er ikke nær så gammelt som tårnet, men stammer sikkert fra 1500-årene, da Lübeck sad inde med Hammershus og derfra administrerede Bornholm. Det kan endnu ses på Manteltårnet at der i hvert fald er to byggefaser, ja måske er der flere, men et stykke op er murene af kampesten og derover kommer der teglsten. Det kan også ses på teglstensmuren at åbningerne er blevet ændret og hører yngre dage til. De kan ikke være fra borgens første tid, for dengang byggede man fæstninger med ganske små lysåbninger, især i tårnene.

Manteltårnet er enestående i dansk middelalderligt borgbyggeri, fordi det ikke kun er et fæstningstårn, og endda et stærkt porttårn, men også er et boligårn. Grundarealet er så stort, at der har været plads til en

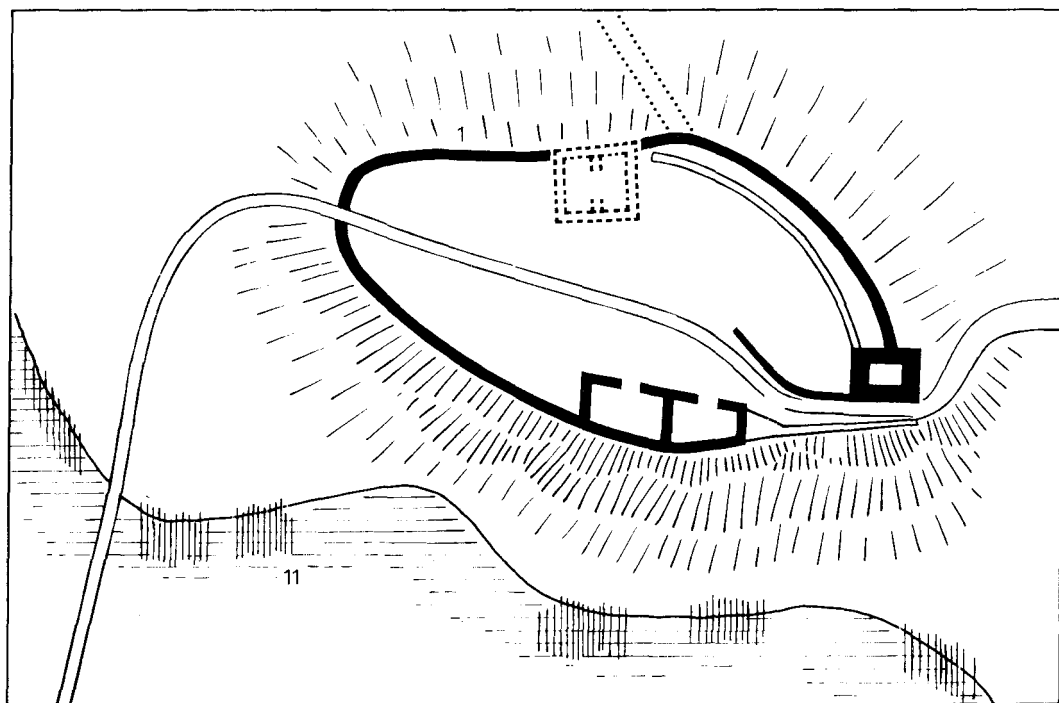

Fig. 3. Plan over Lilleborg.

fornem beboelse ligesom der var det i stenhuset eller palatiet, der på Lilleborg læner sig op ad ringmuren.

I sin oprindelige og noget lavere skikkelse har tårnet på Hammershus da også mindet om et stort hus, men et hus, der var en fæstning med fladt tag og krenellering langs murtinden. Sådanne kompakte boligårne findes der mange af i Vesteuropa, i Frankrig kaldes de "donjon", i England "keep", men i Tyskland, hvor de fleste danske borganlæg ser ud til at have hentet inspiration, var tårnene ikke til at bo i, de var led i fæstningsværkerne som portværn, styrkelse af murforløb eller udvig.

Tårnet har ikke skullet stå alene, på dets side blev der afsat en fortanding, hvor ringmuren skulle føjes til, og det er denne mur, der nu er ydermur for bygningerne på den indre borggård. Blandt dem er nordfløjen, der har rummet en kirke, nok ældst, men det er vanskeligt at sige, hvornår den og de andre huse er kommet til, og hvad de har afløst. Ved sammenligning med andre borganlæg og kendskab til, hvad der stod af huse i den ydre borggård og i forborgene, forestiller man sig, at der en tid var huse af bindingsværk, og dem finder man ikke ved at undersøge de ruiner, der nu er. Deres fundamenter og kældre har slettet sporene af eventuelle ældre lette bygninger.

Den ydre borggård med Blommetårnet og magasinbygningen er ligeledes blevet udbygget efterhånden. Ringmuren og det samtidige Blommetårn hører nok til ikke så længe efter den indre borggård, og gradvist har man så udvidet anlægget med forborgene, sådan at ved midten af 1300-årene har komplekset vel haft sin nuværende udstrækning og det vil sige været på størrelse med Vordingborg og dens udenværker (jfr. planerne fig. 1).

Medens det kan være tvivlsomt, hvorvidt Hammershus eksisterede på Jakob Erlandsens tid, og hvilket forhold der da bestod mellem ærkebiskoppelige og kongelige fæstninger på Bornholm, er der ingen tvivl om at ærkebiskop Jens Grand havde

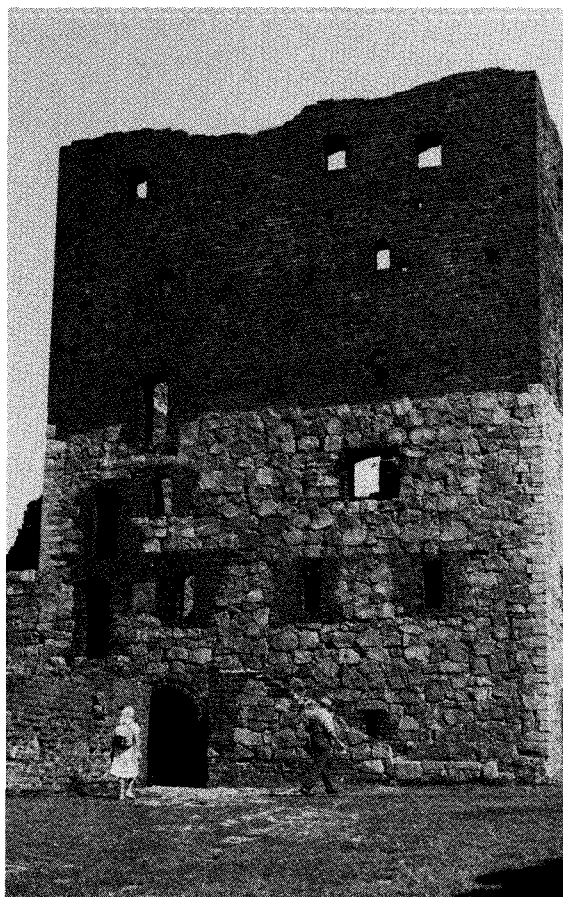

Fig. 4. Manteltårnet. De nedre stokværk er bygget af granit, teglstensmuren viser den senere forhøjelse. De store vinduesåbninger hører også til i borgens senere historie. Foto: Bornholms Museum.

Hammershus. Det var den han søgte til efter flugten fra fangenskab på Søborg¹² og det var dér kongemagten påstod at han husede rigets fjender.¹³ Borgen var i Erik Menveds sidste år kastebold i de stridigheder der da rasede om Danmark mellem kong Erik, hans broder Christoffer, hertugen af Sønderjylland og ærkebispens af Lund, nu Esger Juul, den sidste af de tre ærkebiskopper kongemagten kom i strid med.

I kong Christoffer II.s håndfæstning af 1320 hedder det at Christoffer når han er valgt skal give ærkebispens "landet og bor-

gen" tilbage, og der er ingen tvivl om at her tænkes på Bornholm og Hammershus.¹⁴ Dokumentet er en egentlig valghåndfæstning, en valgkapitulation, der udgør betingelserne for at valgforsamlingen skrider til valg, den første af sin art i den danske forfatningshistorie. Håndfæstningen er et af de mest betydningsfulde aktstykker i 1300-årenes danske historie, og det er bevaret i original i Rigsarkivet. Det er de mægtigste danske stormænd der nu dikterer Christoffer de betingelser hvorunder han kan overtage den kongemagt som hans broder Erik Menved det foregående år var død fra, den kongemagt som Christoffer selv i broderens levende live med alle midler havde efterstræbt. Stormændene stiller blandt deres betingelser det krav at forholdet mellem kongemagt og ærkebiskop skal ordnes til ærkebispens fordel.

Betingelserne i deres helhed var hårde, og det er vanskeligt at se hvorledes Christoffer skulle kunne efterleve dem alle og samtidig af rigets normale indtægter opretholde en stilling der bare lignede en kongemagt. Han unddrog sig da også så mange af forpligtelserne som muligt, men Bornholmssagen tog han hurtigt fat på. Han var også forfulgt af den pavelige eksekution som ærkebiskop Esger Juul havde sat i gang og som pave Johannes XXII havde lagt i hænderne på Bernardus af Montvalent, ærkedegn af Sologne. I hans bemyndigelse som pavelig nuntius i Danmark er der fyldig omtale af Bornholm og dens borg. Den sidste kongelige beslaglæggelse foregik da Esger var draget afsted til kurien for at få en afgørelse i mellemværendet med kongen, men skrivelsen — der jo også er udvirket af ærkebispens — sætter denne beslaglæggelse i umiddelbar forbindelse med den der var foregået i Jens Grands tid, og som der var gået to, indbyrdes forskellige, pavelige domme over.¹⁵

Kongens forlig med Esger Juul den 27. august 1321 viser,¹⁶ hvordan sagerne står. Punktet om Bornholm lyder: (i ærkebiskoppens formulering, hvis tekst overleve-

ring er den bedste, det er en vidisse fra det følgende år, medens Christoffers udfærdigelse er en Huitfeldt-afskrift) "Vi skal frit have og besidde vor kirke i Lund med tilliggende, med Herrestad herred i Skåne og Rønneherred på Bornholm samt borgen Hammershus med landet sammesteds, undtagen og bortset fra, at herr Ludvig, de danskes berømmelige konges marsk, af os og vor kirke i Lund skal have erstatning for de udgifter og udlæg, som han har haft ved erhvervelsen og hævdelsen af landet og borgen Bornholm, således at han holdes fuldstændig skadesløs". Ludvig Albertsen Eberstein sad altså endnu på Hammershus som vi kan regne med at han havde indtaget i krigsårene forud for Erik Menveds død, de krige hvori striden med Esger Juul havde været et væsentligt moment, men dog kun et af flere. Den store sammenhæng i de krige var at Christoffer som tronkræver, sin broders fjende nr. 1, for en del havde gjort fælles sag med ærkebispens. Hr. Ludvig har her båret sig ad som mange andre slotshovedsmænd på den tid. Uanset på hvis vegne de i grunden sad inde med deres slotte, krævede de sig normalt fyldestgjort for egne tilgodehavender før de i givet fald afgav deres besiddelser.

Sammenhængen er dog endnu mere indviklet end forliget mellem Christoffer og Esger Juul lader ane. Fra 1325 er der et forlig mellem kongen og hr. Ludvig Albertsen, hvor Christoffer hvad Bornholm angår anerkender en fordring på sig og kronen, der skal indfris før hr. Ludvig skal afgive Hammershus,¹⁷ og den pavelige eksekution kører videre i sine spor.¹⁸ Måske er Hammershus blevet ærkebispens endnu i 1326 hvor en indførsel i Kallundborgske Registratur 1551 omtaler et brev hvorved ærkebiskop Karl modtager Hammershus på Bornholm af Erik Sjællandsfar.¹⁹ Overdragelsen er i det mindste sket i ærkebiskop Karls tid, dvs. før 1334.

Ærkebispestridighederne var forbi med Esger Juul. Fra hans situation kan der gøres et tilbageblik over ærkesædets forhold til

Fig. 5 Indre borg set udefra. Den gamle ringmurs nedre dele er bygget af granit som på det store tårn. Der har været krenellering på murtinden og én eller anden form for skyttegang. Foto: Bornholms Museum.

kongemagten hvad Bornholm angår, og et sådant tilbageblik viser at Bornholm med Hammershus i flere perioder i 1300- og 1200-årene havde været under direkte kongelig forvaltning uanset hvor klart det var at besiddelsen i teoretisk henseende helt eller for en stor dels vedkommende tilhørte ærkesædet. Denne konstatering kan følges nogle skridt videre.

De to domme der gik i Jens Grands sag med kongen for den pavelige domstol, som Esger Juuls og pavestolens aktstykker i hans sag henviser til, var begge i praksis i kongemagtens favør. De ydede kun Lundekirken og Jens Grand den allermest nødvendige anerkendelse.²⁰ Kongen tilkendtes ganske vist erstatningspligt over for ærkesædet, men besiddelsernes værdi takseredes inden for det overkommelige og den sidste dom udgår fra at en del af det konfi-

skerede gods i mellemtiden var kommet på andre hænder så at virkelig restitution ikke længere var mulig, hvorfor kronen tilpligtedes at erstatte det bortkomne gods med andet af samme værdi. I praksis har dette indrømmet taksator en meget betydelig indflydelse til at afgøre, hvilken størrelsesorden den kongelige erstatning til ærkesædet skulle have. Jens Grand kom bort fra ærkestiftet Lund, det er en del af stridens prokongelige, efterspil, og det har i praksis lagt ærkesædets fremtid i kongemagtens hånd. Det er ikke at undres over at Esger Juul i sine indlæg over for konge og pavestol på ærkesædets vegne kæder beslaglæggelserne i sin embedstid sammen med dem der var foregået under Jens Grandstriden.

Hvorledes ærkebispertridighedernes akter end tolkes, dokumenterer de klart at de kongelige konfiskationer af ærkesædets

gods, som stridighederne gav anledning til, i længere perioder har været totale. I konfiskationsperioderne har Lundekirkens gods, herunder Bornholm, været under kongelig forvaltning. Det gælder minimalt et tiår under Jakob Erlandsen, nogenlunde det samme under Jens Grand, samt i det mindste tiden 1317-26 under de sidste forviklinger. Det er et forhold at tage hensyn til, når borgen Hammershus' betydning skal vurderes.

Ræsonnementet kan føres et stykke vej videre. Det fremgår, at kongemagten, når den beslaglagde ærkesædets gods, har ment at være i sin gode ret dertil, og det fremgår lige så klart, at hvad der stod kongerne og henholdsvis Jakob Erlandsen og Jens Grand imellem, var Christofferlinjens legitimitet, specifikt den på det pågældende tidspunkt siddende konges. Anklagerne fra kongerne mod de to nævnte ærkebisper går da også frem for alt på fjendskab med kongen, og præcist mod Jakob Erlandsen dominerer anklagerne for, inden for ærkestiftets grænser at have usurperet kongelige beføjelser.

Således dokumenterer ærkebisperstridighedernes procesakter med hensyn til Hammershus og Bornholm frem for alt følgende:

1) Der kan i 1260 have været både en kongelig og en ærkebiskoppelig fæstning på Bornholm. Den kongelige hævdes at være blevet ødelagt.

2) I opgørelsen efter Esger Juuls strid med kongemagten, således som Christoffer II med grundlag i sin forpligtelse i håndfæstningen overtager dette anliggende, er der kun een borg på Bornholm, nemlig Hammershus, men Ludvig Albertsen Eberstein har rettigheder at gøre gældende deri så vel over for kongemagten som over for ærkesædet, og endelig

3) Kongernes beslaglæggelse af ærkesædets gods, bl.a. på Bornholm, må antages at have været alt omfattende.

På denne baggrund er der grund til at overveje, hvorledes forholdet mellem de to

autoriteter i grunden kan tænkes at have været forud for Jakob Erlandsensstriden. Det gælder, om der er spor af en separat ærkebiskoppelig forvaltning tidligere, eller om ærkesædets gods netop kan tænkes da at have været forvaltet af kongemagt og kirke i samdrægtighed. Hvis noget sådant var tilfældet, ville det i grunden lettere kunne forklares, at den kongelige beslaglæggelse tilsyneladende uden videre kunne sættes i værk. En samforvaltning ville også lettere kunne begrunde så vel kongemagtens overbevisning om at være i sin gode ret til beslaglæggelsen, som pavens *de facto* anerkendelse af den kongelige ret, således som denne findes udtrykt i hvor milde de pavelige domme navnlig i Jens Grandstriden er. Særlig afgørelsens indrømmelse af at beslaglagt gods med rette kan være gået tabt for ærkesædet under beslaglæggelsen og at erstatningspligten blot indebærer forpligtelse til at udrede det tabtes værdi.

Harmonien mellem kongemagten og ærkesædet var mest udtalt under Absalon og Anders Sunesen, og den finder udtryk i opbygningen af det store Østersøvelde under Valdemar Sejrs, et resultat af at det danske rige og den danske kirke stillede sig i spidsen for et halvt århundredes korstog i Baltikum. Det er vanskeligt at forestille sig at ikke Bornholm skulle have været en faktor i dette spil. Både Absalon og Anders Sunesen havde, foruden deres rent kirkelige opgaver, vigtige funktioner at varetage i kongens tjeneste, og kirkefyrsters deltagelse i fyrstendømmers forvaltning har været et udbredt fænomen i tiden. Det fremgår af biskop Valdemar af Slesvigs skæbne. Kongeætlingen Valdemar Knudsen som var blevet gjort til biskop af Slesvig, deltog, indtil den unge Valdemar Sejr blev myndig, i forvaltningen af hertugdømmet Slesvig. Kongemagten hævder at han har gjort sig skyldig i usurpation af rettigheder der ikke tilkom ham og kræver ret til at afsætte ham som biskop, et skridt pave Innocens III imidlertid, til trods for sin vidtstrakte velvilje over for Valdemar Sejrs og Anders Sune-

sens Danmark, aldrig giver sit samtykke til.²¹

Ærkesædets besiddelse af størsteparten af Bornholm går tilbage til tiden for Valdemar den Stores enekongedømme, selv om delingen i henholdsvis et og tre herreder først er kendt fra en senere tid. Da Svend Grathe under borgerkrigen 1146-51 med en vis støtte på Sjælland forsøgte at opnå kongevalg også i Skåne, var ærkebiskop Eskil en væsentlig faktor i det politiske spil. Svend prøvede at vinde ham for sig ved et privilegium til Esum kloster 1148, men året efter fængslede han ham, ifølge Saxo i hans egen kirke, ved at lade ham hejse op i tårnet. Hos Saxo løslader Svend ham af frygt for de repressalier der kunne følge af at fængsle og vanære en biskop. Og ved løsladelsen, der grundlagde et forbund mellem dem, overdrog han, stadig ifølge Saxo, Eskil 'en stor del af Bornholm'.²²

Ærkebiskop Eskils kontroversielle stilling i Valdemar den Stores regeringstid beror givetvis på hans position i tronkrævernes strid, som vi ganske vist ikke kender bedre end Saxo beskriver den. Talende er det udsagn Valdemar den Store er repræsenteret med ved ærkebispens meddelelse 1177 om at han trækker sig tilbage, dels siger kongen at ærkebispens nu var blevet så gammel at der ikke længere var ondt at frygte fra ham, dels anfører han at ærkebispens henvendelse overrasker ham, fordi Eskil snarere havde været vant til at byde over konger end adlyde dem. Men vi kender ikke de militære forhold mellem kongemagt og ærkesæde på Eskils tid, bortset fra at kongemagten fravristede Eskil den stærke borg Søborg på Sjælland. Eskil kan ikke krediteres med noget borgbyggeri på Bornholm, men at en stor del af øen har været i hans besiddelse, er der på grundlag af Saxo ingen anledning til at betvivle.

Kongerne forbeholdt sig med vekslende held middelalderen igennem borgbyggeri som et regale.²³ Det belyses af lovtekster fra den Abel-Christofferske forordning og de tidlige håndfæstninger indtil der træffes en

endelig afgørelse med Margrethes forbud mod opførelse af private borge i 1396.

At biskoppernes og ikke mindst ærkebiskoppernes militære magt har været betydelig, både i tronstridighedernes år og under kongerne Valdemar den Store, Knud VI og Valdemar Sejr, kan der ikke tvivles på. I den harmoniske periode er militærmagtens formål frem for alt de korstog i Baltikum som kongerne stillede sig i spidsen for, som deres ærkebiskopper gjorde sig til åndelige ledere af, og som paverne sanktionerede. Og på dette område er der kontinuitet mellem den kontroversielle ærkebiskop Eskil og hans to efterfølgere af Hvideslægten. Alle tre var pavelige legater, dvs. udrustet med myndighed til på pavens vegne at udgøre en korstogsbevægelses fører. Måske er vi her ved selve årsagen til at overgangen mellem Eskil og Absalon formede sig så lempeligt som tilfældet blev, særlig ved en pavelig begunstiggelse af så vel ærkebiskop som konge. Blandt de tre store ærkebisper er Anders Sunesen den der i historieskrivningen fremstår mest entydigt som korsfarerbiskop.²⁴ Hans embedstid falder sammen med de store Estlandstog, da paven havde jævnstillet korstog i Baltikum med de kristnes krige og pilgrimsrejser i Det hellige Land. Det er vanskeligt at tænke sig, at Bornholm med sin beliggenhed og sit militære potentiale ikke skulle have spillet en afgørende rolle i denne indsats.

Eftersom ødelæggelsen af Lilleborg er det ældste fikspunkt med hensyn til eksistensen af egentlige borge på Bornholm, er det væsentligt at sammenligne dette anlæg nøjere med Hammershus og måske ad denne vej nå til en præcisere formodning om de to borges grundlæggelse.

Hvad angår udformning er der ikke noget i vejen for, at Lilleborg kan være et kongeligt anlæg fra 1100-årene, således som den almindelige mening er blevet.²⁵ Det er en ringmursborg med palatium, som det også kendes fra Søborg. Dens grundplan er indrettet efter det terræn, den er placeret i,

*Fig. 6. Anders Sunesøns jordiske rester.
Tegning fra gravens åbning 1833.
Historiska Museet, Lund.*

muren følger kanten af den klippeknode, borgen ligger på, og der er både tårn og palatium, altså bolighus af sten, på borgen. Sådan bygger man endnu omkring 1200 og senere, så Hammershus, hvis indre borg på mange måder ligner Lilleborg, kan godt være et halvt århundrede yngre end den – eller mere. Først fra omkring 1300, bliver borgene regulært firsidede, f.eks. som Kalø.

Der er imidlertid én væsentlig forskel mellem Lilleborg og Hammershus, og det er placeringen. Hvor den første gemmer sig midt på øen i den utilgængelige Almind, ligger den anden ved kysten med let adgang til verden omkring. Den placering kan godt kaldes offensiv i modsætning til Lilleborgs helt defensive, der er helt som de gamle tilflugtsborge, der også findes i Alminden. Dette kan være udtryk for, at de to anlæg hører hjemme i hver sin politiske situation, men ikke nødvendigvis, at der er gået lang tid mellem opførelsen af dem. Der foreligger, før 1260, ingen udsagn der kunne tyde

på at de to borge var vendt mod hinanden, og der er intet i vejen for at de en tid har kunnet befinde sig i et samspil med hinanden.

Hvad Valdemar den Store særlig har villet roses for i sit eftermæle hos Sven Aggesøn og på gravpladen i Ringsted er, at han byggede borge til rigets værn. Lilleborg er ikke blandt dem, der omtales, og den er forskellig fra kong Valdemars kendte anlæg netop ved sin placering. Den er et værn mod angreb og plyndringer og måske et centrum for administrationen af et udsat område. Med Hammershus er det anderledes. Den er et sted, det er hurtigt at komme ud fra med en flåde, hvis der er fjender på vej, og det er et udmærket sted at hævde et herredømme på havet fra.

Sådan beskrevet kunne Lilleborg høre hjemme netop ved midten af 1100-tallet, måske i Valdemar den Stores første år, da han endnu ikke havde bekæmpet venderfaren, og Hammerhus ville i kraft af sin belig-

genhed og med baggrund i en fælles kongelig og ærkebiskoppelig administration kunne placeres på det tidspunkt, da situationen havde vendt, og det var danskerne — og andre — der gik på krigstogt i Venden og det indre Baltikum.

Anskuet på denne måde ville Hammershus som de andre store rigsborge få en naturlig rolle at spille i den politiske situation og i området. Intet i udformningen af anlægget forhindrer denne datering, og det usædvanlig store, centrale tårn bliver i grunden mere forklarligt, hvis man tænker på, hvem Anders Sunesøn var.

Som Absalons nevø var han centralt placeret i den Hvideslægt der endnu et halvt århundrede var den siddende konges tro støtter. De var internationalt orienterede, og man ved om dem, at flere af deres bygningsværker var enestående og fuldt på højde med, hvad der blev bygget ude i Europa på samme tid.

Det gælder familiens kirker og klostre, og på det fæstningsmæssige område Bastrup-tårnet ved Farum, der sikkert allerede i første halvdel af 1100-årene blev opført af et medlem af familien. Det hævder sig smukt i sammenligning med, hvad der kendes fra den tids Europa.²⁶

Hvis Hammershus er skjult i ærkebispes-
stridens akter som en af de tre borge kongen hævder at Jakob Erlandsen har bygget, har der — efter ærkebispens anførende — allerede stået et anlæg på stedet som Jakob har overtaget, vedligeholdt og forbedret. Intet af dette er faktisk usandsynligt, og selv om udsagn foran en domstol af den art der her er tale om altid nødvendigvis er formuleret under hensyn til de interesser hver af parterne har villet fremme, kan de meget vel hver for sig være sande. I så fald er Hammershus' mest sandsynlige første byg-
herre kong Valdemar Sejre i hjertelig forståelse med 1200-årenes store korsfarer-
biskop i Baltikum Anders Sunesen.

Noter

1. Nationalmuseets beretningsarkiv [nu OMA]. P. Hauberg: Hammershus, Bornholmske Samlinger 7.bd. 1912.
2. *Acta processus litium* p. 56 § 2
3. Niels Skyum-Nielsen, Kirkekampen i Danmark, 1963, s. 145.
4. *Dipl. Dan.* 2. rk. I nr. 422.
5. *Dipl. Dan.* 1. rk. IV nr. 60.
6. Ottar og Wulfstan. To rejsebeskrivelser fra vikingetiden oversat og kommenteret af Niels Lund (Roskilde 1988) s. 24 f.
7. *Magistri Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* ed. B. Schmeidler (Monumenta Germaniae Historica in usum scholarum), da. overs. ved Carsten L. Henrichsen 1930. IV. bog kap. 8.
8. *Dipl. Dan.* 1. rk. VII nr. 164.
9. Niels Skyum-Nielsen, *Kirkekampen i Danmark* 1963, og Kai Hørby, *Status regni Dacie. Studier i Christofferlinjens ægteskabs- og alliancepolitik 1252-1319* 1977.
10. *Acta processus litium* p. 38 § 11).
11. Venlig meddelelse af Kjeld Borch Vesth. Erik Skov: Hammershus, Nationalmuseets blå bøger 1968 giver god oversigt. Johannes Hertz: Vindebroer, Antikvariske studier 4, 1980 og Johannes Hertz: Some Examples of Medieval Hypocausts i Denmark, Château Gaillard VII 1975 behandler også sporene af eksemplerne på Hammershus.
12. Jens Grands Fængelskrønike, udg. Arild Huitfeldt 1599.
13. *Acta processus litium* pp. 171, 182-3.
14. *Dipl. Dan.* 2. rk. VIII nr. 176.
15. *Dipl. Dan.* 2. rk. VIII nr. 265.
16. *Dipl. Dan.* 2. rk. VIII nr. 366 og 367.
17. *Dipl. Dan.* 2. rk. IX nr. 210.
18. *Dipl. Dan.* 2. rk. IX nr. 244.
19. *Dipl. Dan.* 2. rk. IX nr. 346.
20. Resumé af Jens Grandstriden i Kai Hørby: *Status regni Dacie* 1977 s. 93-106.
21. Kai Hørby i *Anders Sunesen* red. Sten Ebbesen, 1985.
22. *Saxo*, edd. Olrik & Ræder, 1931, p. 376.
23. Rikke Agnete Olsen: Borge og befæstninger, Dansk arkæologi i de sidste 25 år (i trykken).
24. *Arnold af Lübeck*, *Chronica Slavorum*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum in folio, XXI, 1869, p. 192, og *Henrik af Letland* edd. L. Arbusow & A. Bauer (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum), 1955, pp. 43-44.
25. Jfr. f.eks. Trap, 5.udg. *Bornholm* og Skov, Hammershus.
26. Hans Stiesdal: Die ältesten dänischen Donjons, *Château Gaillard VIII* 1977.

I vor købstad Rønne

Greifswalderne på Bornholm i middelalderen

Af Ebbe Gert Rasmussen

"...quod cum mercatores, qui villam nostram Rothna in Borndaholm consueverant visitare, quoddam sodalium seu convivium in eadem villa instituerant..."
(Ærkebiskop Niels Jonsens åbne brev 1378 28/10.)

Da jerntæppet for et par år siden – aldeles uventet – faldt, var vor øjeblikkelige reaktion på disse breddegrader vist nærmest den, at nu var pludselig en tidligere hermetisk lukket grænse åben. Hvor Bornholm de foregående efterkrigsår havde været placeret som en art isoleret forpost i den vestlige verden tæt opad denne linje, lå øen med ét slag centralt i Østersøen med ver-

den hinsides havet aldeles åben. Mange – i hvert fald yngre – opfattede utvivlsomt dette som en epokegørende nyhed. Men nogen radikal nyskabelse var der dog ikke tale om, kun en tilbagevenden til det, som før Den kolde Krig havde været det helt normale, at Østersøen fungerede som det travle midtpunkt for en livlig færdsel fra nord til syd og fra øst til vest.

Dette var ikke mindst tilfældet i senmiddelalderen, dvs. tiden efter ca. 1250, da tyske købmænd erobrede de internationale søhandelsveje i Østersørummet. I deres øjne blev Bornholm snart interessant, hvilket

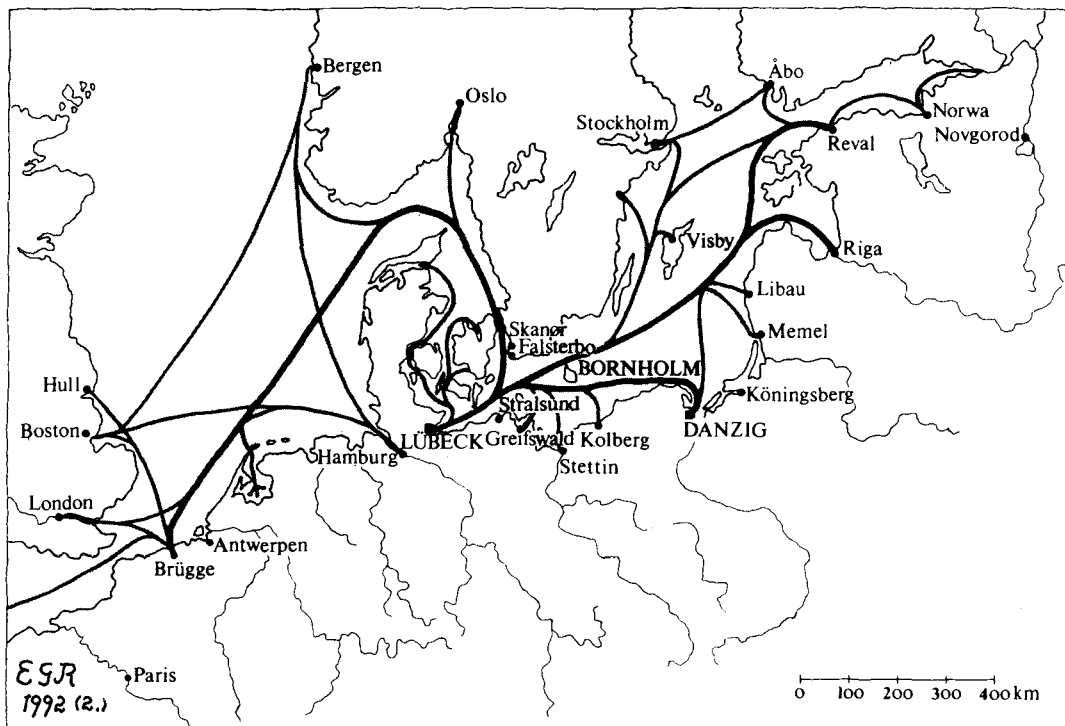

Fig. 1. Kort over Østersø- og Nordsøområderne med angivelse af de vigtigste hansestæder og deres søhandelsveje i senmiddelalderen. Bornholms centrale placering bemærkes.

resulterede i ganske livlige forbindelser mellem en række hansestæder og vor ø. Det er om kontakten specielt mellem købmænd fra staden Greifswald og Rønne, at denne artikel handler.¹

Baggrund

Fra tidernes morgen lå Bornholm geografisk placeret, hvor en række vigtige *internationale søhandelsveje* krydsede hinanden. På rejser fra Slesvig i vest og de russiske flodmundinger i øst, fra de slaviske — senere tyske — vandveje i syd til de skandinaviske områder i nord har købmænd og skipper taget landkending efter den bornholmske kyst. I stormvejr har de søgt ly under denne, ligesom de her i magsvejr har ankret op og plejet omgang med øens indbyggere. Det er utvivlsomt også sket, at tilrejsende — dengang som nu — slog sig ned her for kortere eller længere tid.

Givetvis har dette billede tegnet sig forskelligt fra tid til anden. Perioder med livlig fremgang har afløst tider med stilstand eller ligefrem tilbagegang. Som eksempel på det første kan med sikkerhed regnes *højmiddelalderen*, dvs. tidsrummet siden midten af det 11. århundrede, da ufredsårene afløstes af mere fredelige tider. I en europæisk tidsalder med en enestående økonomisk fremgang, hvor tilsyneladende en stærk befolkningstilvækst medførte øget produktion og vareudveksling områderne imellem, måtte vor øs beliggenhed blive særlig gunstig.

Med den tyske kolonisation langs Østersøen og de nordtyske byers overtagelse af handelsruterne kom der yderligere skred i udviklingen. Snart domineredes udvekslingen af varer fra Vesteuropa, især salt, vin og klæde, med Østersøområdets produkter såsom først og fremmest pelsværk, tømmer, korn og fisk af den tyske *Hansa* med den vendiske stad Lübeck i spidsen.

Medlem af dette handelsforbund var fra sidste halvdel af 13. århundrede (1278) Greifswald, der — formentlig grundlagt 1241 og i besiddelse af lübsk stadsret allerede ni år senere — vel aldrig skulle tælles

blandt de mest betydningsfulde hansestæder takket være den trykkede beliggenhed syd for Rügen mellem de stærkere byer, Stralsund i nordvest og Stettin i sydøst. Men at byen ikke var helt ubetydelig illustreres bl.a. derved, at den en enkelt gang var sæde for Hansedagen — det var i 1361, da man besluttede krig mod Danmark — ligesom et universitet blev grundlagt her 1456. I tidens løb indgik Greifswald sammen med stæderne Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund og Anklam i det vendiske "Quartier", Hansaens kerne.²

Men hansekøbmændenes kontakt med Bornholm havde utvivlsomt også en anden grund. Længe var den på landbrugsprodukter og fisk, især sild — i datiden specielt betydningsfuld som kristen fastemad — stadig rigere ø kastebold i et til tider voldsomt magtspil med flere dramatiske faser. Således blev den ligefrem et led i "kirkekampen" — den fælleseuropæiske strid mellem kongemagt og kirke om herredømmet i samfundet.

Hvornår *ærkesædet i Lund* — som øen tilhørte i kirkelig henseende — første gang er kommet i besiddelse af jordegods her, lader sig næppe fastslå idag.³ Men formentlig måtte allerede kong Sven III (Grathe) ca 1150 overlade ærkebispens herredømmet med ret til inddrivelse af skatter og afgifter i de tre af de i alt fire herreder, hvorved alene Rønne herred forblev umiddelbart under kronen. Det var denne biskoppelige myndighed, der næsten to hundrede år senere — antagelig 1327, formentlig samtidig med at byen Rønne tildeltes købstadsrettigheder — fuldbyrdedes med ærkesædets erhvervelse også af Rønne herred.⁴

Gennem de næste par århundreder var øen fortsat dansk, men hvad angik de skatte- og afgiftsmæssige forhold blev den forvaltet fra Lund. For kongemagten selvfølgelig en helt uacceptabel situation, der ikke ændredes radikalt ved de få og kortvarige kongelige forsøg på at fravriste ærkebispens Hammershus med Bornholm. Vel skulle det 1522 en kort overgang lykkes kronen at

Fig. 2. Kort over det tyske Pommern med de mest betydende handelsbyer. Det iagttages, hvordan Greifswald — med sin beliggenhed få kilometer fra Østersøkysten ved den lille flod Ryck — i lighed med stæderne Demmin og Anklam — ligger klemt inde mellem de stærkere Stralsund i nordvest og Stettin i sydøst.

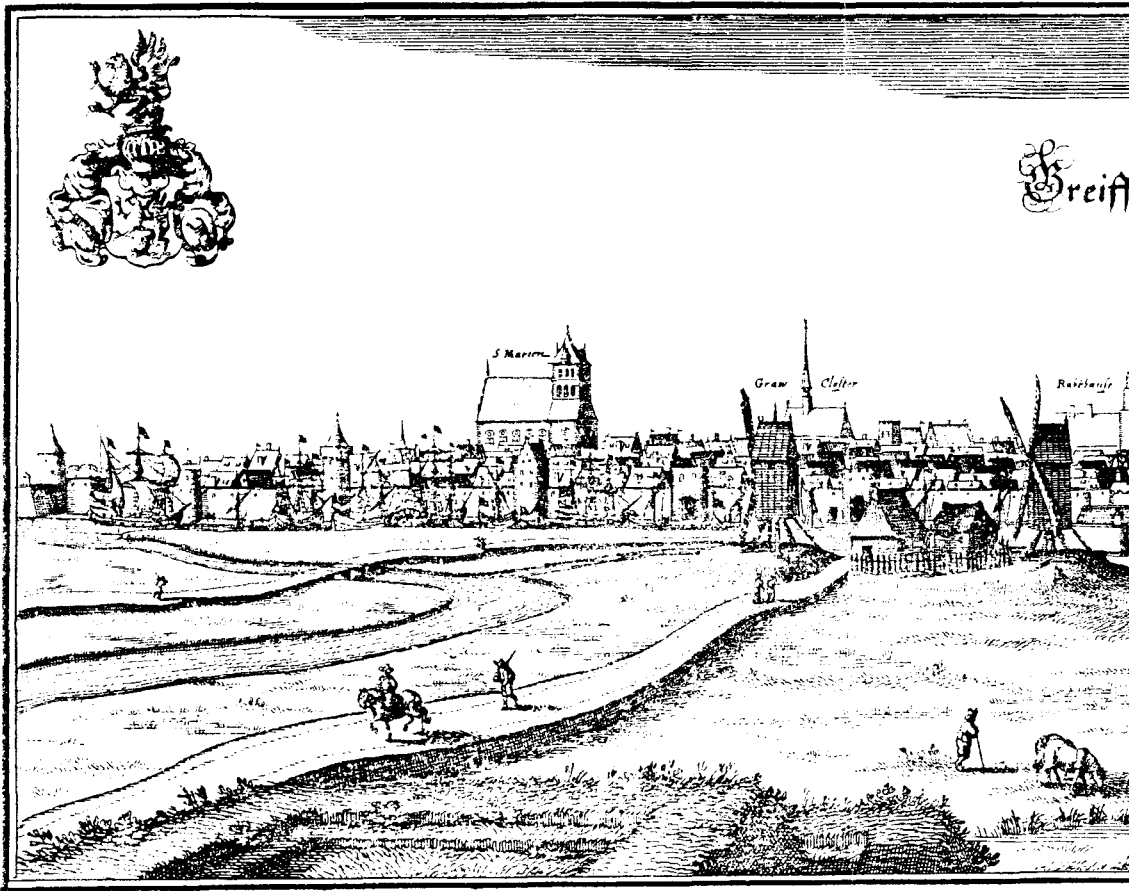

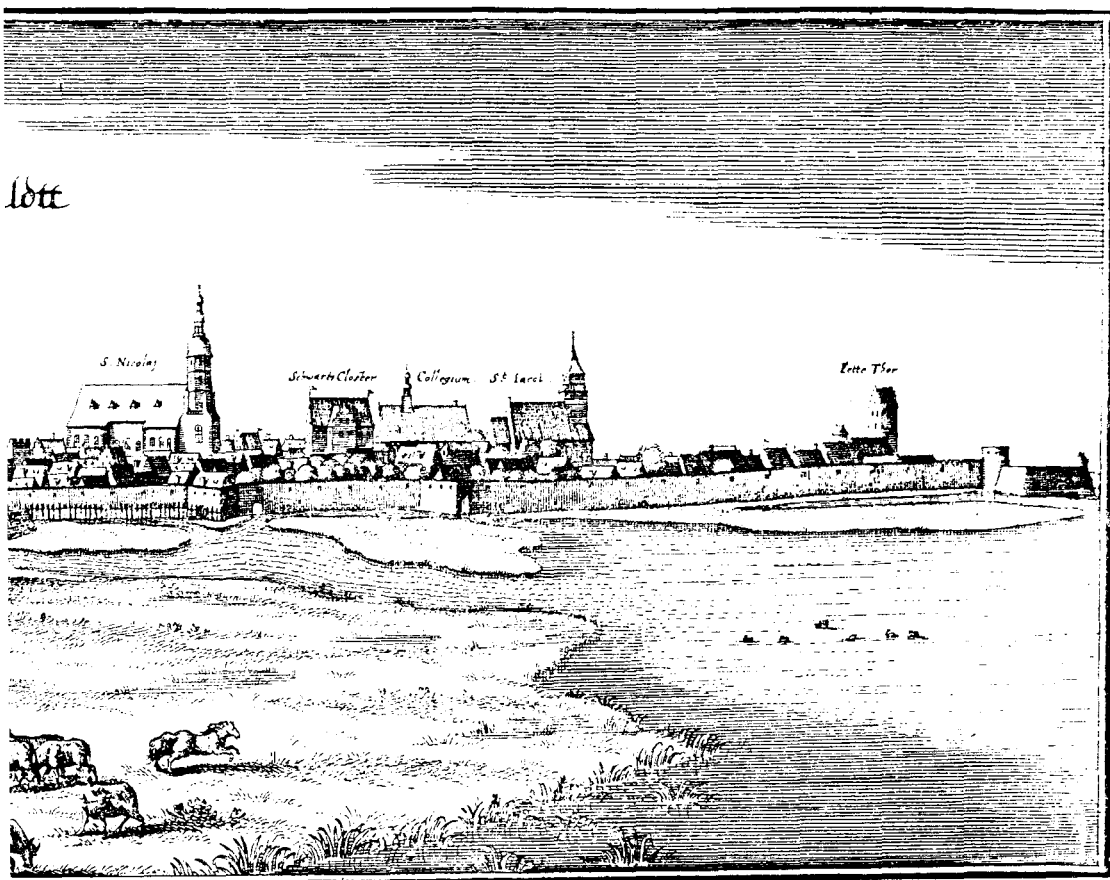
Fig. 3. Greifswald i 1500-tallet. Stik i Matthäus Merian: *Topographia Germania*. Byen blev i løbet af det 14. årh. hovedmarkedet for områdets omsætning af korn, kvæg, træ, fisk (sild) m.m., der ofte hentedes på Bornholm. Længst muligt søgte dens købmænd at jastholde deres forspring her, men blev siden tvunget bort fra øen af de stærkere Lübeckere. Øverst til venstre bemærkes byens våben med den pommerske griff i to udgaver jfr. fig. 7.

inddrage slot og ø, men set i det lange perspektiv blev det vigtigere, at Frederik I kun tre år senere måtte pantsætte disse i stedet for Gotland til hansestaden Lübeck som betaling for byens hjælp til hans erhvervelse af den danske trone.⁵ Først med det tyske fremmedherredømmes afslutning i 1576 skulle Bornholm for alvor opleve en dansk administration.

Greifswalderne og Rønne

Hvornår nøjagtigt og under hvilke former og omstændigheder købmænd fra Greifswald — gripsvolderne som man her kaldte

dem — for første gang som mere end kortvarige gæster fattede interesse for Rønne, ligesom andre fra Kolberg besøgte Nexø og andre gæstede Svaneke og slog sig ned her, lader sig næppe afgøre i vor så sene eftertid. Men at det må have haft sammenhæng med den afklaring af magtforholdene omkring øen, der indtrådte med ærkesædets etablering af sit herredømme på denne, turde næsten anses for givet. Kun med rolige forhold og den tilstrækkelige sikkerhed for de involverede personer og varer er fredelig handel fordelagtig. Og disse omstændigheder må antages at have været tilstede i for-

nøden grad, da byen erhvervede købstadsrettigheder.

Optakt og begyndelse

Det er slet ikke utænkeligt, at det skulle være sket allerede før 1330, når vi betænker hanseaternes hele adfærd i Østersøen. Således har tidligere bornholmshistorikere⁶ stort set enstemmigt villet hævde, at just i dette år blev et såkaldt gilde — tidens sædvanlige betegnelse for en sammenslutning af købmænd, der indebar vigtige økonomiske, sociale og kulturelle opgaver for medlemmerne — stiftet i Rønne af 6 skipper fra Greifswald. Men for en nærmere kritisk betragtning lader denne opfattelse sig næppe opretholde. Først og fremmest af kildekritiske grunde, idet den nedertyske

ordlyd af kompagniets artikler⁷ — som det sene synspunkt bygger på — hverken nævner Greifswald eller Rønne endsige blot antyder, at det var købmænd fra nævnte tyske stad, der besejlede de bornholmske farvande. For det andet af det nok så sagligt politiske forhold, at denne — tilsyneladende helt umotiverede — fremmede tilstedeværelse her ville være ensbetydende med en underkendelse af Lundebispens beføjelser og evner til effektiv magtudøvelse i dette tidsrum.

Først en generation senere står vi på rimelig sikker grund. Thi fra denne findes bevaret en mindre samling breve på latin fra skiftende indehavere af ærkesædet, der tidsvis kaster lys over de tyske købmænds tilstedeværelse i Rønne. Det skal retfærdig-

vis anføres, at vi her står med et *normativt* kildemateriale, dvs. at de enkelte breve, der i hovedsagen bekræfter rettigheder, der hermed tildeles greifswalderne i den bornholmske by, mere beskriver udstederens hensigt for dem end disses gøren og laden, altså kendsgerninger. På den anden side kan dog nok tilføjes, at bisperne vel ikke skrev helt hen i vejret. Noget har der nok været om snakken. Det vil derfor være rimeligt at antage, at disse skriftlige vidnesbyrd alligevel i det store og hele tegner et billede af virkeligheden, som den var, da de blev til.

Første gang tilstedeværelsen af købmænd fra Greifswald med sikkerhed kan påvises i Rønne er Simon og Judas dag den 28. oktober 1378, da landsherren, *Niels Jonssen* (ærkebiskop 1361-79), på *Hammershus* i et åbent brev gav en række detaljerede retningslinjer for disse.⁸ Vel kaldes de fremmede her ikke udtrykkelig greifswaldere, men — som det foran citerede viser — blot købmænd, som har for vane at besøge vor købstad Rønne på Bornholm og her grundlagt et "fællesskab eller gilde" (lat. *sodalitium seu convivium*), til ære for Gud og Jomfru Maria og i erindring af de dér døde udlændinge. På den anden side kan der næppe herske megen tvivl, når vi kender den senere udvikling. Her kan der ikke være tale om andre end gripsvolderne.

Nu tilstod landsherren dem herved, at de for al fremtid måtte have deres lys, ligklæder og andre begravelsestilbehør i Rønne kapel og dér lovligt holde sjælemesser for døde gildesbrødre og fremmede (artikel 1). Desuden at de lovligt måtte bjerge vragods, når en gildesbroder led forlis i havnen (art. 2). Endvidere fornyede ærkebispens nu sin gamle tilladelse, at de måtte købe og eje et jordstykke i købstaden for at opføre et herberg eller et gæstgiveri til deres møder og sammenkomster. Dette hus eller gæstgiveri fritog han for al afgift til sig selv og sine efterfølgere (art. 3). Endelig fik de tilladelse til at bilægge deres egne, indbyrdes uoverensstemmelser uden bøder til ham (art. 4).

Dette brev fortjener opmærksomhed i mere end én henseende. Således er det overhovedet første gang, et købmændsgilde omtales i Rønne. Det fortæller lidt om byens beskedne størrelse, at det blev oprettet af tyskerne, der i så mange sammenhænge skulle forme den historiske udvikling i vore danske købstæder.⁹ De små forhold fornemmes også derved, at det kristne guds-hus i Rønne på dette tidspunkt fortsat benævnes som slet og ret kapel (*capellà*). I kirkelig henseende var stedets mennesker endnu en rum tid henvist til Knuds kirke, når sagen drejede sig om deltagelse i messe og sakramentuddeling.

Men for os er det på dette sted ulige vigtigere som vidnesbyrd om de tyske købmænd her. At disse nu har indstiftet et gilde tyder vel nærmest på tilstedeværelsen af et ikke ringe antal fremmede, skønt vi helt savner konkrete tal herpå. Dertil kommer, at de i brevet nævnte gunstbevisninger — fri adgang til brug af kapellet, anerkendelse af egen vragret, fri adgang til erhvervelse af fast ejendom afgiftsfrit og endelig ret til egen jurisdiktion inden for visse grænser — næppe kan kaldes ubetydelige. Snarere fortæller de umiskendeligt om en endog særdeles stor interesse fra ærkebispens side i disse købmænds tilstedeværelse.

At tyskerne allerede har besøgt Rønne nogen tid før brevets udstedelse, ligesom de tidligere havde sikret sig landsherrens tilladelse til at erhverve og besidde fast ejendom i byen fremgår direkte af ordlyden. Desværre lader disse aspekter sig ikke nærmere tidsfæste. Ærkebispens, der ellers ikke er tilbageholdende i sin korrespondance med at henvise til tidligere breve, nævner intet som helst holdepunkt for en gisning fra vor side. Muligvis var hans tilsagn blot afgivet mundtligt over for de fremmede, hvorved et sådant løfte helt unddrager sig historikerens kontrol.

Hvorom alt er, var købmænd fra Greifswald nu tilstede i Rønne. Uheldigvis meddeler det kendte kildemateriale heller ikke, hvor ofte de kom og i hvor stort et antal.

Men det tør anses for sikkert, at de fra nu af i perioder i flere sammenhænge har sat deres præg på livet i byen. Under alle omstændigheder i ”fiskjed”, tiden fra slutningen af august til begyndelsen af oktober, når sildestimerne gik tæt forbi landet og den bornholmske bonde lige så meget var fisker som landmand. I disse travle uger blev silden hentet i land og her rensat og nedsaltet af kvinder, børn og gamle, hvorpå en stor del af udbyttet førtes mod syd på de karakteristiske hanseatiske kogger. Skønt det ikke direkte kan iagttages for Rønnes vedkommende, som det kendes andetsteds fra¹⁰, har sceneriet her sikkert været lignende. Det må desuden antages, at greifswalderne på disse tidspunkter har udgjort en by i byen, ligesom tysk har været talt i byens livlige gader, akkurat som vi oplever det i vore dages turistsæson. Porten til den store verden var for alvor slået op. Livet i Rønne fik et mere internationalt præg.

Det er ligeledes beklageligt, at eftertiden ikke kan danne sig nogen fornuftig mening om her, hvor mange og hvor store skibslaster, der i tidens løb eksakt fragtedes bort af de fremmede. Her svigter kilderne totalt. Men når vi betænker, at de tyske købmænd kom igen år efter år over et tidsrum på mere end halvandet hundrede år, har det næppe drejet sig om få og små årlige udskibninger.

Så er vi lidt — men heller ikke meget — bedre stillet, hvis vi spørger om, hvor meget landsherren selv fik ud af de ivrige tyskere. Et enkelt vidnesbyrd er heldigvis i behold. Mod afslutningen af vor periode, 1555, berettede en af de bornholmske gildesbrødre, *Jochen Stilowen*, som havde drevet trafik på Rønne i 33 år, hjemme i Greifswald, at købmænd fra hans by havde handlet på Rønne i umindelige tider med egne folk og garn.¹¹ Til gengæld havde de givet 4 ol sild af hver båd til landsherren. Desuden oplyste han, at de samtidig gennem hele sommeren indtil Mortensdag [11. november] havde handlet med borgere og bønder over hele landet og uhindret redet rundt på dette for at indkræve deres betaling mod at de

købmænd, som havde bord og seng på landjorden, ydede fogden, dvs. slotsfogden på Hammershus, en tønde øl.

Netop dette vidnesbyrd er kærkomment. Ganske vist giver heller ikke det præcise tal på, hvormange ol bornholmske sild — en ol er 80 stk. — fra samtlige fremmede gæster og hvormange tønder tysk øl fra alle liggerne, dvs. de tyske købmænd, der blev her vinteren over, som i alt tilflød Hammershus' forrådslagre i en bred strøm og herfra flød videre i et noget smallere løb til først ærkesædet i Lund og siden til Lübeck. Ét synes i hvert fald sikkert — det har ikke drejet sig om små kvanta. Udsagnet er imidlertid også interessant af den grund, at det fortæller om liggerne, idet disses tilstedeværelse ene og alene må skyldes, at det økonomiske samkvem med Bornholm i høj grad må have været lukrativt for dem. Ellers ville de utvivlsomt have foretrukket at blive hjemme om vinteren. Endelig er dette vidnesbyrd vigtigt, fordi det klart bekræfter, hvad rønneborgerne netop klagede over til kongen i sidste halvdel af det 16. århundrede¹², at tyskerne ikke alene handlede med byernes købmænd, men også direkte med bønderne. Dette sidste forhold var udtrykkelig forbudt i datiden herhjemme. Efter den da herskende opfattelse hvilede købstædernes trivsel på deres monopol på handel og håndværk. Det såkaldte landkøb var derfor en opgave for deres borgere og ikke for mere eller mindre tilfældige tilrejsende.

Men dette problem var nok af ældre dato og synes at være opstået endog meget tidligt. Formentlig fødtes det allerede med den mere regelbundne tyske trafik på Rønne. Muligvis var det netop dette fremmede misbrug af gæstfriheden, der hentydedes til, da den næste ærkebisp, *Magnus Nielsen* (1379-90), Sct. Hansdag den 24. juni 1380 i gæsternes egen by, *Greifswald*, stadfæstede forgængerens privilegiebrev.¹³

I den kortfattede skrivelse bekræftede landsherren principielt alle købmændenes rettigheder og privilegier. Men han tilføje-

Fig. 4. Den hanseatiske skibstype, koggen, her fra Stralsund ca. 1350, da skippere og købmænd fra Greifswald for alvor begyndte at interessere sig for Bornholm. Tegning fra B. Landström: *Seglande skepp* (da. udg., 1978), p. 77.

de, at disse ikke måtte være "til skade for sognepræsten sammesteds" (lat. *præjudicium rectoris plebani ibidem*). Desuden pålagde han dem at betale "en hvid i cnten skånsk eller lübsk mønt" (vnum denarium album monetæ Sundensis vel Lubecensis) for deres grundstykke i Rønne til hver Mikelsdag [29. september].

I hovedsagen — retten til at handle på Bornholm med udgangspunkt i Rønne — kunne greifswalderne således fortsætte som hidtil. På den anden side er der ingen tvivl om, at ærkebispens — rimeligt nok — benyttede lejligheden til at understrege sin myndighed over denne vigtige side af samfundslivet. Ordlyden siger jo indirekte, at der rent faktisk har været gnidninger mellem de fremmede og stedets præst — hvorfor skulle ærkebispens da ellers trække ham ind i denne forbindelse? Men hvilket problem der skjuler sig under denne passus i brevet, kan vi ikke afgøre, al den stund at kilderne iøvrigt ganske tier herom.

Nok så interessant er imidlertid indgrebet i den afgiftsfrihed til ærkesædet, der dog så rundhåndet var bevilget de fremmede købmænd knap to år før (1378). Lad være at ærkebispens efter alt at dømme har

faret med lempe — den forlangte indskrænkning virker beskeden, så meget mere som den jo er pålignet disse i fællesskab. Men fast står dog, at greifswalderne nu må betale for deres tilstedeværelse.

Eftertiden fornemmer, at den nye ærkebiskop har erkendt den for ham behagelige nye indtægtskilde, som han da iøvrigt selv havde åbnet døren for. Hvorfor muligheden for at udnytte den til ærkesædets eller egen fordel måtte ligge snublende nær i en tid, hvor både den kristne kirkes forskellige finansierungsbehov og den højere gejstligheds personlige forbrug var stigende. Men vi aner også, at landsherren har set de farer, som tyskernes gøren og laden kunne indebære for hans egen bys fortsatte trivsel. I hvilken forbindelse den udtalte interesse for sognepræstens forhold kunne være en hentydning til, at denne har følt sig krænket af "konkurrenter", der var hidbragt af de fremmede, men dog — som vi har set — var berettigede til brug af byens gudshus. Som bekendt voksede anstrengelserne i arbejdet for sjælenes salighed konsekvent senmiddelalderen igennem.

Højdepunkt og konkurrence

I de kommende år kulminerede greifswaldernes rettigheder og dermed deres muligheder for driftigt virke på vor ø. I denne sammenhæng skal vi næppe lægge for meget i, at der ikke er bevaret bekræftelsesbreve fra de nærmest påfølgende indehavere af ærkestolen i Lund. Der er efter al sandsynlighed slet ikke udstedt sådanne under henholdsvis Peder Jensen (1391-92) og Jakob Gertsen (1392-1410) — det synes klart at fremgå af det stadfæstelsesbrev, som straks skal omtales i det følgende, og som alene henviser til de foregående af 1378 og 1380. Med viden om, hvad der siden skete, skal vi ikke være i tvivl om, at de fremmede købmænd — nu også fra andre tyske stæder end Greifswald — kom igen år efter år, at de specielt har været til stede i stort tal ved sensommer- og efterårstide for siden atter at søge fremmede strande og

havne med henblik på indbringende afsætning af deres dyrebare last.

Af de to ærkebisper, fra hvis side vi ikke kender bekræftelsesdokumenter, men som begge stod dronning Margrethe nær, markerede i hvert fald Jakob Gertsen sig tydeligt i hanseatiske anliggender ved Bornholm, men på en lidet flatterende måde. I 1390'erne var han næppe helt uden andel i de overgreb mod købmænd fra de preussiske stæder, der tidsvis synes at have fundet sted i farvandene omkring øen. Således indløb der klager fra henholdsvis Wismar og især Danzig, at købmænd fra disse byer i forbindelse med strandinger havde mistet store formuer i form af gods, som bispens foged havde lagt beslag på.¹⁴ En kedelig sag, som ikke alene stæderne som helhed havde til behandling, men som også den danske regering — på foranledning af disse — blev inddraget i. På den anden side var der næppe utilfredshed hos hverken bispens, som hermed sikrede sig rigt gods på en billig måde, eller greifswalderne — som samtidig — helt gratis — blev befriet for generende konkurrenter.

Først med tiltrædelsen af endnu en ny ærkebiskop, *Peder Kruse* (1410-18) findes sagen atter direkte omtalt i det bevarede materiale. Således udstedte denne den 11. oktober 1412 i selveste Rønne en stadfæstelse af gripsvoldernes rettigheder her.¹⁵

Atter er der principielt tale om en bekræftelse af de privilegier, der tidligere var givet af landsherrens forgængere. Men denne gang skulle der times de fremmede en mærkbar udvidelse af de gamle vedtægter. Thi med henvisning til den "nytte og fremgang" (utilitatem et profectum), der takket være købmændenes virke er blevet "ikke alene os og vor førnævnte købstad, men også hele vort land Bornholm" (nobis et antedictæ villæ nostræ necnon totæ terræ nostræ Borndeholm) til del, blev disses fritagelse for vragegift udstrakt til at omfatte alle greifswaldernes skibbrud "i som udenfor havn under vort land Bornholm"

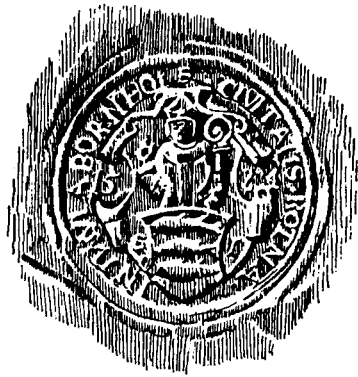

Fig. 5. Rønne købstads segl 1584 iflg. E. Kromann p. 233. Aftrykket viser Den hellige Johannes med højre hånd løftet til velsignelse og bispestaven i venstre. I skjoldet ses tre torsk anbragt over hverandre. Sml. fig. 10.

(in portu vel extra portum juxta terram nostram Borndaholm).

Denne skrivelse indebærer i virkeligheden en fortsættelse af den gensidige "forståelse" mellem ærkestol og greifswaldere fra den foregående periode, en art alliance til gavn for begge parter. De fremmede købmænd nød i stigende grad godt af landsherrens velvilje og beskyttelse, ligesom han på sin side har draget større fordel af deres ivrige tilstedeværelse. Men den herfor fremførte argumentation bør nok tages med et gran salt. At samarbejdet med tyskerne var til gavn for ham selv er utvivlsomt korrekt. Det samme gjaldt nok også øens bønder, der kun kan have været interesseret i de muligheder, som de fremmede bød. Og så slap de jo tilmed for betaling til det ekstra, fordyrende mellemlid, som de lokale købmænd måtte være i deres øjne. Men for byerne — især Rønne — har de tyske købmænd været et stort problem. Thi godt nok bragte de impulser, foretagsomhed, varer og kapital til veje, på den anden side må deres konkurrence generelt have virket hæmmende på den lokale handels udfoldelse.

Desværre kender eftertiden ikke de bornholmske reaktioner, kun kan vi gisne

herom. Til gengæld er et par af de fremmedes meningstilkendegivelser i behold. Således erklærede skipper *Kurt Heydorn* og købmand *Hans Rykerdes* tirsdag før Gallus og Lullus' dag den 12. oktober 1417 i et åbent brev,¹⁶ at bispens foged med sine folk i forbindelse med deres stranding ved Bornholm i stormvejr ved nattetide havde hjulpet dem med bjergning af lasten, der tilhørte sidstnævnte af udstederne, "så godt han kunne" (ty. gut zo he beste kunde). De tilføjede, at det gods de havde måttet give ham for bjergeløn og arbejde, havde de tilstået ham "frivilligt" (myt gude wille). Derfor skulle bispens af Lund, hans foged og dennes folk være fri for videre tiltale af dem og andre købmænd, som plejede at være [her] om høsten. Efter selv at have beseglet erklæringen har de to mænd bedt yderligere tre andre, nemlig greifswaldborgeren Gørees van der Mole og de to borgere fra Danzig, Clawes Dambeke og Hynrik Struvynkoek, bevidne rigtigheden af det fremførte gennem deres tilsvarende besegling.

Denne tyske udtalelse står som antydning ikke alene. På Nikolaus' dag den 6. december 1433 fremførte tilsvarende 12 navngivne, fremmede skippere og købmænd — efter alt at dømme nederlændere — i *Sandvig* i deres beseglede fælleserklæring,¹⁷ at de under forlis var blevet bistået på bedste måde af hovedsmanden "oppe Borneholm", Aage Nielsen, hvorfor de "utvungent" (unbedyunghyn) havde givet ham bjergeløn af det gods, der var blevet reddet. I fortsættelsen forsikrede de, at de herefter ville betragte både lundebispens og hans foged som "skadesløse" (vry holden) for yderligere tiltale.

De to erklæringer taler samme sprog. Naturligvis skal vi ikke være blinde for den kendsgerning, at de begge er blevet til på slotsfogdens foranledning — i sidste ende var det jo ham, der stod med ansvaret for bjergningerne og ville få problemer, hvis uregelmæssigheder havde forekommet. Men det korte af det lange er dog, at han havde bistået de nødstedte på en måde,

som disse kunne lægge navn til. Om de fremmede købmænd herefter har været udelte tilfredse med den behandling, de fik på Bornholm, og hvorvidt den til fogden udbetalte andel af godset har været rimelig, er et ganske andet spørgsmål, som vi selvfølgelig kan have vore tvivl om. Tilbage står dog, at vi er vidner til et samarbejde mellem de udenlandske købmænd og ærkebispens. Et praktisk samarbejde, som begge parter havde indlysende interesse i og sikkert gavn af. Ærkesædet for at bortviske de kedelige indtryk fra 1390'erne med beskyldninger om pirateri og de fremmede — ikke mindst greifswalderne — som i en periode med stigende konkurrence fra de øvrige tyske byer og nederlænderne — nærmest var piskede til at pleje forbindelserne med ærkesædet, der repræsenterede den faktiske magt på østersø-øen.

Thi at riften om østersøsilden var voksende i disse år fremgår med al ønskelig tydelighed af et møde mellem hansestæderne i pinsedagene 1422.¹⁸ Det vedtoges her, at ingen borger fra stæderne måtte købe sild og salte på andre end de sædvanlige fiskerlejer: Falsterbo, Skanør, Dragør, Trelleborg, Ysted, "Sommershagen" [Simmershavn] og — Bornholm. Den, der overtrådte denne vedtagelse, skulle have tabt den sild, han hjembragte og 10 mark til den stad, hvor han var borger eller plejede at handle. Og ingen fra stæderne — heller ikke fiskere, som ligger på tysk grund — måtte salte mere ved deres boder end 1/2 læst sild. — Det kan her oplyses, at der for silde vedkommende gik 12 tønder på en læst, der populært sagt svarede til 2 tons med et moderne mål.

Fiskekvoter og nedskæringer i sildefiskeriet — disse triste kendsgerninger, som i det seneste tiår har plaget det bornholmske samfund — er såmænd intet nymodens påhit. Også middelalderen kendte problemet med overfiskning, når der var mange om buddet. Man aner graden af hårdhed i de forhandlinger, der var gået forud for det færdige forhandlingsresultat, der var opnå-

et på et langt mere usikkert grundlag end vore dages. I vor tid kan politikerne støtte sig til en videnskabelig biologisk forskning og dens mangehånde tekniske hjælpemidler. Dette var ikke middelalderen beskåret. Om det nævnte forsøg på kontrol i datiden i øvrigt var det eneste af sin art, og hvorvidt det virkede efter hensigten, er ikke klart. Men sandsynligheden taler ikke herfor. Også den gang må der have været modstand mod sli­g en ordning. Og problemet var jo basalt, at der fiskedes for meget.

Når krybben er tom, bides hestene. Men indtil videre lå købmændene fra Greifswald lunt i smult vande. På fredsmødet i *Vordingborg* udstedte ærkebiskop *Peder Lykke* (1418-36) og 16 andre bisper fra Danmark, Sverige, Norge og Tyskland på Knud Konges Dag den 10. juli 1434 et omfattende afladsbrev til fordel for Den strålende Jomfru Marias Kapel ved Den hellige bisp Nicolai Kirke i Rønne, ”hvor brødrene af det tyske gilde fra Greifswald holder messer og årlige læsninger” (ubi fratres conuiuii Teutonicorum de Grypswold missas, orationes seu anniversaria ... faciunt celebrari).¹⁹ Dette kapel ønskede de besøgt og æret af alle Kristi troende ledsaget af deres fromme gaver af guld, sølv, korn, varer, lys, kunstværker, bøger m.m. ”til gavn for nævnte kapel og nævnte gilde” (ad fabricam capelle antedictæ seu ad conuiuium predictum). Og enhver som på dette sted angerfult påhørte messer, bønner og læsninger og overværede ligfærd samt faldt på knæ for krucifikset og for billedet af Jomfru Maria, tildelte de nu hermed 40 dages syndsforladelse, hver gang man bodfærdigt udførte noget af dette.

Denne skrivelse er i sig selv som andre af slagsen et markant udtryk for den stigende trang til religiøsitet — vel en funktion af tidens mange krige, epidemier og andre ulykker, der i datiden truede det enkelte menneske — og som gav sig udslag i voksende frygt for skærsildens pine før den dommedag, som alle kristne måtte igennem. Afladsbrevet er tilmed et godt eksempel på,

hvorledes tidens eksperter, teologerne, efter bedste evne forsøgte at løse de menneskelige problemer, de stilledes over for. Disses løsning kunne — på baggrund af datidens kristne forestillingsverden — ene og alene finde sted ved hjælp af den kristendom, der omkransede al viden i dette liv på jorden.

For os er afladsbrevet imidlertid i første række interessant, fordi det fortæller, at greifswalderne nu er i besiddelse af et Mariakapel i Rønne ved byens Sct. Nicolaikirke. Hvor dette nøjagtigt har ligget, ved vi desværre ikke. Den af tidligere bornholms-historikere²⁰ i denne sammenhæng fremsatte opfattelse, at kapellet har været en selvstændig bygning på kirkepladsen er næppe holdbar. Snarere må vi tænke os dette indrettet enten i en tilbygning til selve kirken eller inde i denne. Indretningen i kirkebygningen som sådan har tilsyneladende været det almindeligste.²¹ Denne fremgangsmåde kendes efter alt at dømme også på Bornholm. Med stor sandsynlighed er det netop en lignende placering den forhenværende lübske foged Bernt Knop (1525-43) 28. april 1545 havde i tankerne, da han erklærede, at kolbergerne, som i mange år havde handlet på Nexø, ”der havde stiftet deres len i kirken” (dar hebbenn de inn der kærckenn eyn Lenn ghestyft).²²

I Rønne behøver sagen ikke at forholde sig synderlig anderledes. Bispernes skrivel­se kalder — som vi har set — nu byens gudshus ”kirke” (ecclesia), og oplyser, at den er viet til den hellige Nicolai som værnehelgen. Dette falder smukt i tråd med de bygningshistoriske undersøgelser i vor egen tid.²³ Disse daterer — på baggrund af det store møntfund, der gjordes i forbindelse med den næsten totale nedrivning, der indledte opførelsen af den nuværende kirke i årene 1915-18 — tidens store byggearbejder ved den senromanske bygning til perioden lige før ca. 1360. De bestod især af udvidelser mod vest og opførelse af et kor mod øst i tidens gotiske stil. Det bygningshistoriske forslag,²⁴ at forlængelsen mod

Fig. 6. Den gotiske portal til den senere blændede norddør i Rønne kirke, der daterer sig fra den store kirkeudvidelse i årene før ca. 1360, som i den nye vestforlængelse formentlig gav plads til de greifswaldiske gildesbrødres Mariakapel. Foto af Thomas Eske Rasmussen, Rønne.

vest netop har huset greifswaldernes Mariakapel, er formentlig det bedst funderede bud på dets mulige placering.

De omfattende udvidelser af kirkebygningen afspejler utvivlsomt, at Rønne i dette tidsrum oplevede en befolkningsmæssig vækst, som sandsynligvis må forklares som en funktion af den samlede økonomiske aktivitet i samfundet i perioden, en økonomisk opgang, som de tyske købmænd har haft deres andel i at formidle til vor ø. At denne vækst sprængte de hidtidige rammer for kirken, det nødvendige centrum i det middelalderlige lokalsamfund, blev en af de uundgåelige virkninger. Til alt held har vi den dag i dag fortsat mulighed for at fornemme et pust af de omfattende byggearbejder, der dengang foregik ved kirken. Dette kan gøres ved at betragte den meget velproportionerede, elegante spidsbuede portal til den senere blændede dør i nordmuren, vel nok den mest velbevarede detalje fra middelalderen i denne bygning.

Når den nordeuropæiske højgjestlighed — for det var jo denne, der i anden anledning var troppet sammen i Vordingborg — ved sin henvisning til afladens virkning nu også kunne anvise mulighederne i Rønne på dette tidspunkt, er det i sig selv et talende udtryk for byens eksistens. Det ville man nok ikke have gjort, hvis byen fortsat havde karakter af lille flække. Købstaden havde nu for alvor i kraft af sin vækst en fast placering i datidens bevidsthed, som kirken selv havde været med til at forme gennem sine byggearbejder. Hvis så nogle af de sikkert store udgifter hertil kunne dækkes af afladssøgende, ville det næppe være kirkelejerne uvelkomment.

Udfordringer og nedtur

Endelig afspejler vort afladsbrev, at den katolske kirke også herhjemme var løbet ind i tidligere ukendte problemer af en anden art. Som udviklingen var forløbet for hele denne institution med alle dens mangehånde opgaver i samfundet, var det i stigende grad blevet vanskeligt at finansiere disse

Fig. 7. Segl for det 1456 grundlagte universitet i Greifswald. Informationen zur politischen Bildung B6897F nr. 230 p. 5. Ved dette lærdomssæde uddannedes og virkede Bornholms senere landsherre, ærkebiskop Birger Gunnensen. Bemærk i skjoldet den pommerske grif jfr. fig. 3.

som hidtil. Denne problemstilling mærkedes også i Lunde stift, hvor den nye ærkebiskop, *Birger Gunnensen* (1497-1519) straks fra begyndelsen af sin embedstid ikke alene måtte slås med store økonomiske problemer, men også bruge megen energi for at hævde sin ret til Bornholm.

Vi skal ikke følge alle disse genvordigheder her. Det må være nok at anføre, at bishpen i første omgang nødsagedes til at søge bistand hos sit domkapitel for overhovedet at klare det mest akutte problem. Dette lå kort sagt i en fremskaffelse af de nødvendige pengemidler til at indløse stadfæstelsesbrevet på valget hos paven i Rom. Ved en pantsætning af kirkens klenodier af guld og sølv m.v. i Lübeck blev det muligt at rejse et lån dér. Dette skete med sikkerhed i indtægterne fra Bornholm, der de næste fire år som pant følgelig var overladt kapitlet.

Men forbavsende hurtigt lykkedes det imidlertid den handlekraftige ærkebiskop at konsolidere både sin økonomiske stilling og sit greb om Bornholm. Således erklærede degnen Peder Poulsen og det øvrige kapitel den hellige Birgittes dag, 7. oktober 1501 i et åbent brev²⁵, at domkirkens kostbarheder atter var blevet afleveret til dem i

kapitelshuset af Thomas Mortensen, deres medbroder og Asser Pedersen, ærkebispens kapellan. Og dette betød også, at herredømmet over Hammershus med Bornholm nu atter lå under ærkesædets indehaver.

Men det er altså ingen ny opfindelse i vor egen tid, når offentlige og private institutioner opkræver gebyrer — lovlige eller ikke lovlige — for at dække egne udgiftsstigninger. Denne form for "brugerbetaling", der skulle nedbringe de store omkostninger, var såmænd også kendt i middelalderen. Og dengang som nu kunne virkningen spores andre steder i systemet.

Dette forhold kan vi også iagttage i relationerne mellem ærkesædet og købmændene fra Greifswald. Under de foregående lundebisper, Hans Laxmand (1436-43), Tuve Nielsen (1443-72) og Jens Brostrup (1472-97) havde gripsvolderne i Rønne efter alt at dømme virket her på de gammelkendte vilkår. Men nu skulle også de komme til at mærke de nye tider. Dette skete, da den nye landsherre dagen før den strålende jomfru Marias fødselsdag, den 7. september 1499 i Lund²⁶, stadfæstede de privilegier, der var givet de fremmede af forgængerne.

Indledningsvis fremfører ærkebispens, at de privilegier og friheder, der tidligere var tilstået købmændene fra Greifswald, som besøger vort land Bornholm på tiden for sildefangsten, fortsat skal være gældende i alle henseender. Men eftersom — fortsætter han — disse købmænd nu "oftere end førhen" (*frequentius*) besøger vort førnævnte land Bornholm "med deres varer og boder" (*cum suis mercantiis et mercimoniis*), pålægges det hermed "enhver af dem uden forskel" (*quilibet*) af deres eget hus i Rønne at svare ham og hans efterfølgere "beredvilligt en god hvid i lübsk mønt om året" (*unum bonum album monete Lubicensis expedite tributat annuatim*). Og han tilføjede af sær nåde, at hans fogder (*advocati*) ikke efter tilendebragt sildefangst og færdiggjort øksenslagtning ved Mikkeltid

måtte hindre købmænd og skippere i straks at afsejle til deres hjemsted, når først tolden til ham var betalt efter gammel sædvane. Men det understregedes, at de rettigheder, der var gældende for ham selv såvel som for "vore undersåtter dér på stedet" (*incolarum nostrorum ibidem*) og som var fastslået i deres privilegier efter gammel sædvane, skulle forblive uskadede.

Det er påfaldende, at tonen nu er blevet en noget anden. Den nye landsherre, der i sin ungdom havde studeret, taget eksamen og senere virket som lærer ved universitetet just i Greifswald,²⁷ kan næppe beskyl- des for at tage overdrevne hensyn til den by, der i hans unge dage gæstfrit havde givet ham bolig, uddannelse og beskæftigelse. Snarere tværtimod. Der er ingen tvivl om, at den fromme og lærde kirkeleder også var en energisk mand, der omfattede sit høje embede som den danske kirkes primas — og hvad dertil hørte — med stor alvor. Dette kom også Bornholm med Rønne til gode.

I denne sammenhæng er det vel især værd at lægge mærke til, at der nu for alvor gøres et indhug i greifswaldernes gamle rettigheder. Ganske vist var det nævnte beløb i penge, som ærkebispens forlangte, tilsyneladende ret beskedent. Men på den anden side skulle dette for fremtiden udredes af de enkelte købmænd individuelt af deres hus i Rønne mod tidligere gildet kollektivt. På denne måde kunne det nok blive en pæn afgiftsforhøjelse, der nu blev udskrevet, bestemt til ærkesædets — som vi ovenfor så — noget slunkne pengekiste. Tilmed undlod landsherren ikke at komme med en utilsløret henvisning til sine egne ordinære krav — den sædvanemæssige erlæggelse af told — og så sandelig også til undersåtternes rettigheder. Med det sidste må der formentlig være tænkt på rønnebos næring, og hvad deraf flød.

Vel omtaler stadfæstelsesbrevet ikke nærmere den faste ejendom, som greifswalderne på dette tidspunkt besidder i Rønne, og som enhver af dem nu skal svare afgift af. Vi oplyses blot om, at der er tale

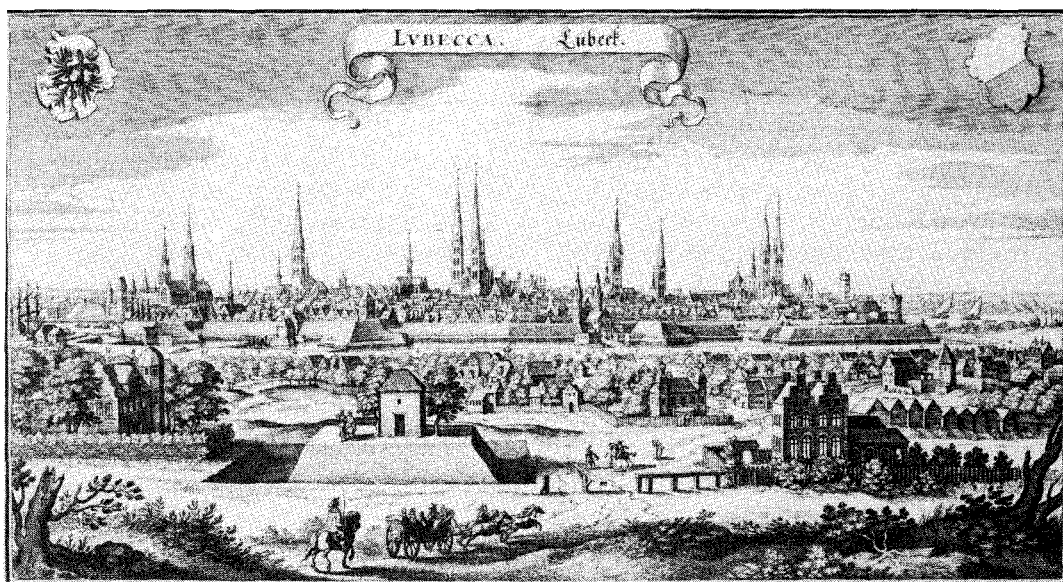

Fig. 8. Lübeck i 16. årh., da staden ved Travefloden i næsten to menneskealdre administrerede Hammershus med Bornholm som brugspant. Stik i Matthäus Merian a.a.. Det var i denne periode, skippere og købmænd fra Greifswald ved en række forholdsregler, der nærmest virker som chikane, pressedes ud af bornholmshandelen og dermed Rønne. Bemærk i hjørnerne t.v. og t.h. øverst dels byens ørn dels våbenskjold.

om et hus (domus). Men efter ordlyden at dømme må der være tale om kompagniets ejendom. Formodentlig er det dette kompagnihus, der af tidligere historikere²⁸ er blevet forvekslet med de fremmedes Mariakapel. Hvor denne bygning har ligget, er vi desværre helt uvidende om. Men det er nok sandsynligt — med tanke netop på Mariakapellet — at beliggenheden har været i kirkens umiddelbare nærhed, muligvis ud til eller i hvert fald tæt ved kirkepladsen. Det er næppe urimeligt, når eftertiden har antaget²⁹, at den gadestump herfra mod nord, Ruden ("Rudan"), der blev sløjfet ved gadereguleringen efter bombardementerne i 1945, måske kunne forklares som stammende fra greifswalderne efter den lille ø med netop dette navn, som de passerede på deres sejlads fra og til Greifswald og altså også på rejserne til og fra Rønne. Navnet i Rønne kunne da være opstået ved købmændenes passage til og fra — kompagnihuset. En fristende mulighed, som imidlertid ikke har noget kildemæssigt belæg.

Desværre venter vi fortsat på mere metodiske arkæologiske undersøgelser af Rønnes formodede ældste kvarterer.

Dette bekræftelsesbrev efterlader ikke megen tvivl om, at Birger Gunnensen med sin stadfæstelse af de greifswaldiske købmænds rettigheder virkelig ønskede at hævde ærkesædets herredømme på Bornholm. Tonen fra Magnus Nielsens dage var så sandelig istemt igen, men i skarpere faldet. Den forlangte indskrænkning i de fremmedes virke og hele ordvalget i brevet synes at vidne om en vågen interesse både for den landsherrelige myndighed som sådan og de fiskale muligheder, der lå indenfor denne i en udnyttelse af greifswaldernes gøre og laden på øen. Men den lokale befolknings tarv var ikke glemt. Thi for borgerne — ikke mindst i Rønne — måtte tyskernes tilstedeværelse tidsvis være en torn i øjet.

Der er ingen grund til at betvivle alvoren i ærkebispens ord. Thi i sin embedstid demonstrerede Birger Gunnensen ved flere

lejligheder sin dybe forståelse for netop købstædernes trivsel. Det kendes herovre — foruden i Rønnes tilfælde — også hvad Aakirkeby angår. Allerede under sit første besøg her — i 1499 — bekræftede han byens privilegier.³⁰ At netop denne købstad skulle have været alene om en biskoppelig bevågenhed af denne art, er det nok for dristigt at antage. Sandsynligheden taler snarere for, at biskoppen under samme bornholmsophold har udfærdiget ganske tilsvarende stadfæstelser for de øvrige stæder.

Og da samme ærkebiskop i 1510 tog det drastiske skridt i en periode at lukke alle hansestædernes kirker i sit stift, skete det antagelig, som påpeget fra historisk hold³¹, på baggrund af gentagne plyndringer — især i årene 1509-11 — på øen fra tysk side, først og fremmest af lübeckerne. At den midlertidige lukning også ramte greifswaldernes Mariakapel i Rønne, behøver vi ikke at dvæle længe ved. Ærkebispens benyttede blot et af de få midler, han disponerede over her på øen, til at ramme tyskerne, hvor de kunne mærke det.

Det var ligeledes i kølvandet på sådanne meningsløse angreb, at landsherren — første gang i 1502 og senere i 1511 — følte sig foranlediget til at eftergive indbyggerne i Aakirkeby³², og muligvis i andre af købstæderne, en stor del af de årlige smørydelser for de følgende år. Den lidte skade må have været omfattende. Der skal jo — jævnfør vor egen tid — ganske meget til, før magthavere lover, endsige skrider til en afgiftsnedsættelse.

Det er formentlig i samme lys — aversionen mod de arbejdsomme og effektive tyskere — vi også skal se Birger Gunnersens interesse for skoleforholdene her på øen. Da han under et senere besøg herovre aftenen før apostlen Bartholomæus' dag, den 23. august 1512 "på landstinget ved Aakirke" (in placito generali circa Aakirke) tilstod, at der i Rønne skulle opbygges et hus til en skole og følgelig påbød landets indbyggere at udlægge 1 skilling penge til sko-

lemesterløn³³, var tonen den gammelkendte. Begrundelsen for initiativet var, at nogle af kirkerne stod "uden hyrde" (worissloesse), og at der til somme "ere Tydske Pres-ter", hvad der kom af, at der ikke på landet var nogen skole, "som forud thiid pleiede adt vere". Derfor måtte der holdes skole i Rønne. Og denne skulle være "thil all menige Landsens Jndbyggeris Børn alleniste", ligesom skolebygningen var beregnet på dem alene "och icke thill andre."

For Birger Gunnersen var der ingen tvivl. Manglen på præster her på øen skulle afhjælpes gennem undervisning af den bornholmske ungdom, og den alene. I denne forbindelse kan vi vel ikke helt se bort fra den mulighed, at landsherrens oprettelse af den skole, som vi i dag kender som Bornholms Amtsgymnasium, også kan ansues som et led i hans ihærdige forsøg på at afværge en stadig stærkere kongemagts bestræbelser på atter at inddrage Bornholm under kronen.³⁴ Men den historiske sammenhæng, hvori denne skolegrundlæggelse så dagens lys — kun kort tid efter de voldelige tyske overgreb — og selve brodden i denne handling — tilstedeværelsen af tyske præster, der nu skulle modvirkes gennem uddannelse af bornholmske, ikke fremmede, drengebørn — er ikke til at misforstå. De var et led i denne ærkebiskops danske modoffensiv mod de — efter hans mening — overhåndtagende tyskere.

Men udviklingen gik sin ubønhørlige gang. Efter Birger Gunnersens død (1519) mistede ærkesædet sin myndige ledelse. Med kongemagtens inddragelse af Bornholm kun tre år senere og derpå Lübecks overtagelse af Hammershus slot og len (1525) indvarsledes nye tider, hvad både bornholmerne og købmændene fra andre tyske stæder snart skulle sande.

I den store sammenhæng var det alvorligste utvivlsomt, at *de internationale søhandelsruter* — med de store opdagelser i tiårene omkring 1500 — langsomt, men uundgåeligt *forskødes mod vest*. Herved blev Østersøen — i umindelige tider Nord-

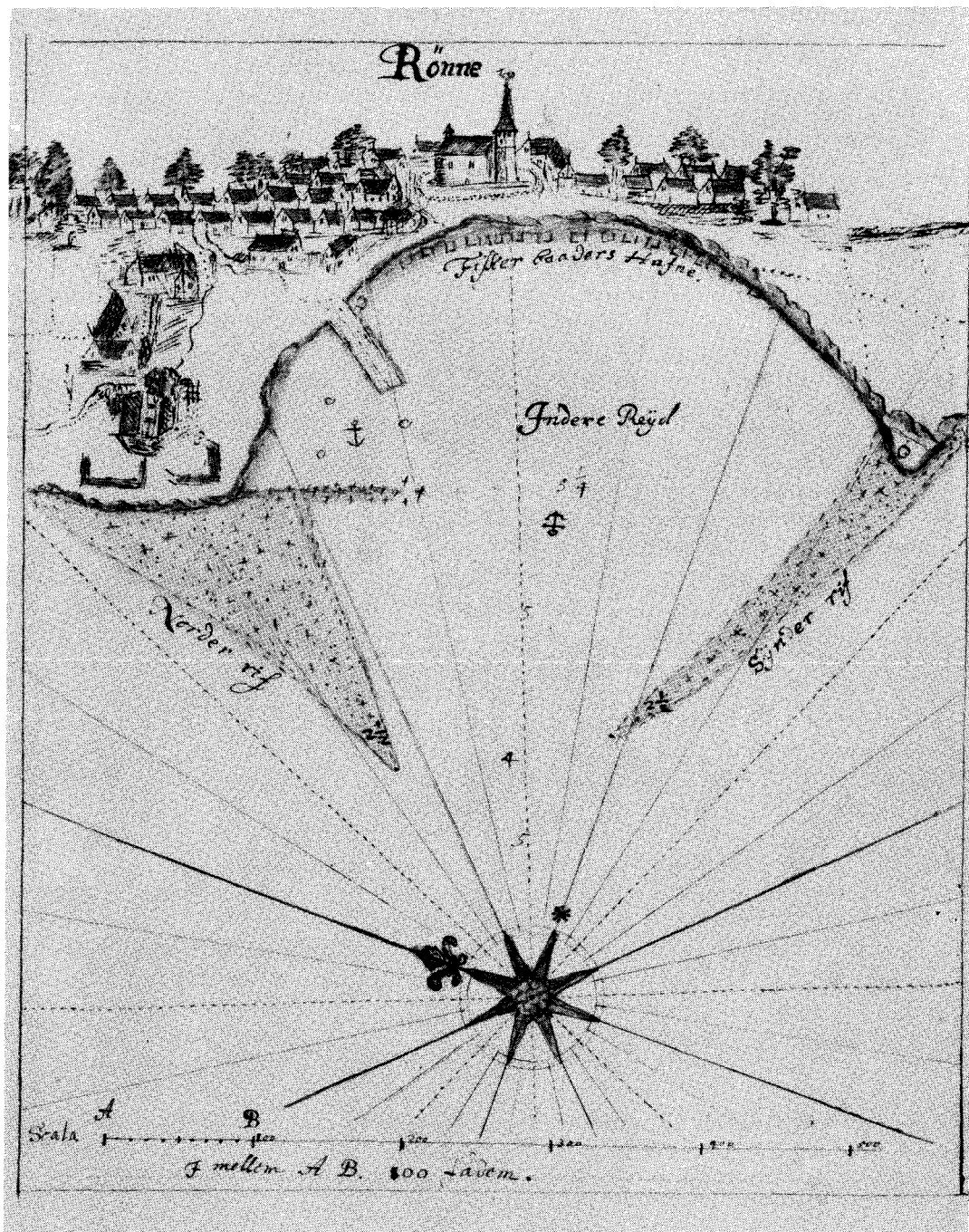

Fig. 9. Navigationsdirektør Bagge Wandels farvelagte tegning af Rønne set fra søen 1676. Or. i KB GKS 736. Nogenlunde således så Rønne ud, da Lübeck i det 16. årh. skubbede greifswalderne ud af byens liv. Bemærk især huset t.v. for kirken i nordvest på hjørnet af kirkepladsen og vore dages Storegade, der i greifswaldertiden antagelig rummede de tyske gildesbrødres kompagnihus og senere latinskolen jfr. fig. 10.

europas knudepunkt i søhandelen — gradvist reduceret til et indhav af primært lokal betydning for vareomsætningen. Fragtmængderne blev følgelig mindre, som tiden gik, for de mange — især tyske og nederlandske — købmænd, der her tidligere havde tjent store formuer.

I den pressede situation, hvor den tyske Hansa stadig mere lå under for en tiltagende, ubehagelig *konkurrence* fra de endnu mere driftige skippere og købmænd *fra de nederlandske byer*,³⁵ var det forståeligt, at *Lübeck med overtagelsen af det bornholmske brugspant bestræbte sig for at udnytte dette mest muligt* til bedste for hansestaden og dens egne købmænd på Bornholm.³⁶ Herunder måtte den siden længe belastede "kollegialitet" i forhold til andre hansestæder og disses købmænd hurtigt vige. Dette spores i de følgende år i form af overgreb på skippere og købmænd fra de andre byer. Således fremførtes klager fra Stralsund (1544),³⁷ Kolberg og Danzig (1545)³⁸ med vrede beskyldninger mod den lübske optræden, der søgtes imødegået under forskellige påskud.³⁹ Og i årene 1567-72 kom en ny bølge af klager — det var i forbindelse med Den nordiske Syvårskrig mellem Danmark og Sverige, da slotsfogden på Hammershus, Schweder Ketting (1556-72), virkede effektivt for at forsvare pantet mod svenskerne — denne gang fra i hvert fald Stettin og de livlandske stæder.⁴⁰ Om svenskere eller ikke-lübske tyskere syntes i disse år ligegyldigt set med lübske øjne.

Oven i alle disse vanskeligheder trængte det uløselige problem sig på, at *silden* — i fordums tider grundlaget for så meget menneskeligt arbejde ved Østersøens kyster — gradvist år for år *trak nordvestover*. Stimerne så at sige flyttede fra dette farvand til Kattegat, Skagerrak, ja, helt ud i Vesterhavet. Gennem mere end hundrede år havde man — som vi har set — fra Hansaens side tilstræbt en regulering af de utilstrækkelige forekomster. Dog sikkert uden synderlig held. Under en forhandling den 2. maj 1569 på Frederiksborg Slot mellem Fre-

derik II og de lübske gesandter⁴¹ var man enige om, at når hovedfiskemarkedet ved Falsterbo nu ikke længere blev besøgt og opretholdt, var dette "Kongen ikke til mindre Skade end Kjøbmændene". Fra tysk side fremførtes desuden, at mange var af den opfattelse, at det skyldtes "de kraftige kanoner" (das grobe geschütz), som i højere grad end tidligere havde været i anvendelse under den aktuelle, langvarige krig — altså Syvårskrigen. Der var dog intet andet at gøre — som det også erkendtes — at følge med silden, hvis man da fortsat ønskede en omsætning baseret herpå.

Slutning

Da middelalderen randt ud, var store forandringer under optræk i Østersøen. For købmændene fra Greifswald såvel som fra de øvrige mindre hansestæder har de formentlig ytret sig som en uafsluttelig kæde af ulykker. Det er givet, at interessen for Bornholm og Rønne — med færre sild og under tyske herrer på Hammershus — måtte aftage tilsvarende. Enkelthederne i katastrofen kender vi ikke, ikke mindst fordi vi aldeles mangler de fornødne, talmæssige opgivelser. Kun kan vi gisne om tragiske fallitter og dybe menneskelige tragedier i Greifswald. Disse har — utvivlsomt — også kunnet spores i Rønne.

Her bliver der umærkeligt stille om gripsvolderne i det 16. århundrede. Kun et enkelt vidnesbyrd om nedturen set med deres øjne har undgået tidens ødelæggelse. Da gildesbroderen Jochen Stilowen i 1555 berettede om sine bysbørns virksomhed på Bornholm,⁴² kunne han — sikkert med megen bitterhed — bevidne, at landets lübske magthavere for omtrent fire år siden havde nedlagt forbud mod, at én og samme mand samtidig kunne drive fiskeri og købmandskab. Ligesom han føjede til — med næppe større begejstring — at omtrent samtidig var greifswaldernes Mariakapel blevet frataget dem af lundebispen, Niels Palladius (1551-60), som havde beordret det indrettet til skole.

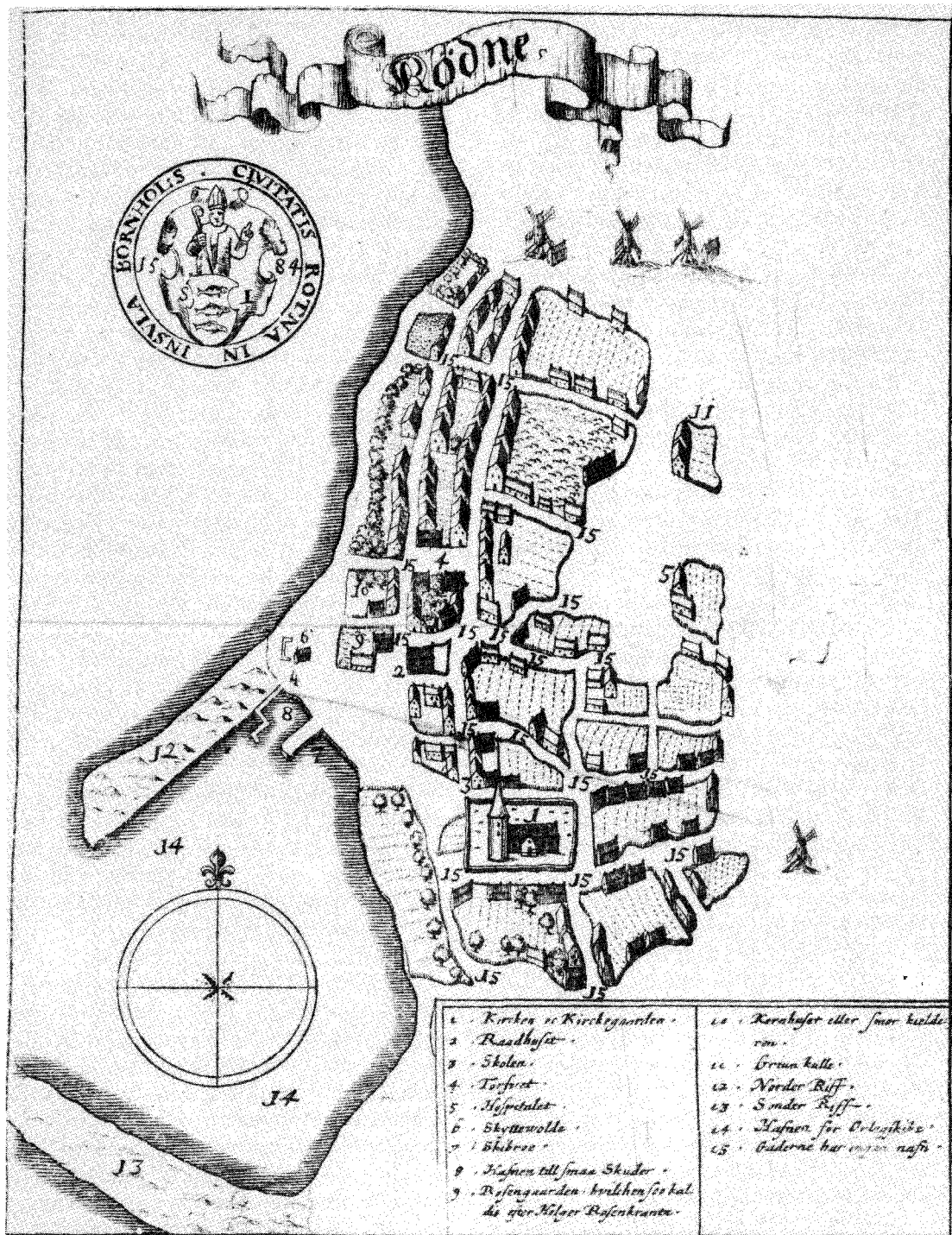

Fig. 10. Resens grundplan over Rønne 1684. Or. KB Uldall 186 III. På planen, der er den første sådanne over byen, ses latinskolen anbragt som nr. 3 på hjørnet af senere Storegade og kirkepladsen. For byvåbnet sml. fig. 5.

Lad være at vor tyske hjemmelsmand — måske fordi han ikke personlig oplevede begivenhederne på nært hold — på det sidste punkt formentlig forvekslede gildesbrødrenes kapel med deres kompagnihus. Snarere må der være talt om sidstnævnte, når vi dog betænker skolebygningens — formodentlig ældste — beliggenhed på kirkepladsens nordside. Overgrebet måtte under alle omstændigheder føles oprørende for en greifswalder. Bispens handling kan ikke have virket befordrende på lysten til at besøge Rønne. Heller ikke i betragtning af det almennyttige formål, genoprettelsen i 1550 af byens latinscole, der var blevet beordret gennemført af forgængerer på bispestolen, Franz Vormorsden (1537-51),⁴³ stiftets første lutherske leder. Siden reformationens omvæltninger havde skolen af naturlige grunde ligget stille, og der var fortsat stor mangel på præster og andet kirkeligt personale.

Men ulige voldsommere har den lübske tvangsforanstaltning antagelig ramt gripsvolderne. For det er hævet over en hver tvivl, at denne må have virket overordentlig hæmmende på deres — tidligere væsentligste — aktivitet på øen. Tilmed var det ikke den eneste fra den kant. Herved blev deres muligheder for at drive næring på Bornholm drastisk reduceret.

Tilbage står, at skippere og købmænd fra Greifswald i disse år på forskellig vis blev udsat for oplevelser, der tilsammen måtte indgive det bestemte indtryk, at de ikke var velkomne i Rønne — og for den sags skyld på hele Bornholm. Dog er det nok for dristigt at antage, at de med ét slag er ophørt med at besejle by og ø. Snarere må vi forestille os, at deres regelmæssige sejlads med årene gradvis tog af for sikkert aldrig helt at høre op. Det var nu Lübecks tidhverv, og det var skippere og købmænd fra staden ved Trave, der nu dominerede bornholmshandelen.

Men hvor længe gripsvolderne endnu har haft faste boder med regelmæssig omsætning her vides ikke. Da Rønnes borg-

mestre, byfoged og menige mand søndag den 3. marts 1532 på kirkestævne forhandlede med den lübske hovedsmand, Bernt Knop, vedtoges,⁴⁴ at de huse, boder ”eller øde Steder”, som i tre år ikke udreder skat til byen eller anden sædvanlig afgift, ”efter den Dag høre Byen til och wende til Byens Beste, i hvem de tillhøret haffuer det were sig Byemend eller wden Bysmend”, retten så god for den ene som for den anden. Når eftertidens historiker⁴⁵ har tolket denne forholdsregel som rettet i første række mod greifswalderne, er dette utvivlsomt korrekt. Med den svindende handel stod deres boder vel periodevis ubenyttede og øde. At vedtagelsen var inspireret af Lübeck — kan vi her passende sekundere — var selve sagens kerne. Under de ændrede forholdstryk — givetvis også mærkbart i denne by — måtte staden ved Trave først og fremmest tænke på sig selv og sine købmænd. Som bekendt er den enes nød den andens brød.

Endelig må det jo formodes, at det greifswaldiske engagement heroppe skønt vi heller ikke her kender detaljerne — må have indebåret en gennem mange år opbygget indarbejdelse af faste og rimeligt regelmæssige forretningsforbindelser med de lokale købmænd — her tænkes naturligvis især på dem i Rønne — og eventuelt andre, som af forskellige grunde ikke sådan kunne afskæres fra den ene dag til den anden. På samme måde som det ikke er utænkeligt, at en og anden borger fra Greifswald eller andre tyske byer i tidens løb slog sig ned her resten af sine dage. På listen af rønneborgere, der deltog i den nævnte forhandling med den lübske slotsfoged, optræder blandt de i alt 15 navngivne mænd her fra byen borgerne Mester Dirich, Hans Yde, Reinholt Ditleff og Jørgen Urban, alle bærer de navne med tysk præg blandt de øvrige dansk klingende — og bornholmske — navne. Vi må også på dette punkt give omtalte historieskriver⁴⁶ ret, når han antager, at disse mødedeltagere meget vel kan være af tysk oprindelse, måske oven i købet fra Greifswald. Er tolkningen korrekt, har

disse få indvandrede — hvis de overhovedet ønskede det nu med fast bopæl og næring i Rønne — ikke haft reel mulighed for at gå mod en beslutning, der ikke mindst rettede sig mod deres tidligere bysbørn i byen ved Ryck. Under det lübske herredømme var enhver sig selv nærmest. Dengang som nu.

Vurdering

Skal vi til slut på dette sted forsøge en vurdering af greifswaldernes betydning for Rønne, bør det under alle omstændigheder ses i lyset af, at hansestædernes forbindelser med de nordiske lande i forvejen har været et omdiskuteret emne i skandinavisk historieforskning.⁴⁷ Men det skal heller ikke skjules, at en samlet stillingtagen til problemet så at sige ikke har været forsøgt på vort lokale, bornholmske område.⁴⁸ De følgende betragtninger kan derfor ikke gøre nogen som helst fordring på at være fyldestgørende.

Den ofte generende mangel på blot et rimeligt omfangsrigt og varieret erkendelsesmateriale — hvor især savnet af konkrete talopgivelser og kilder af mere deskriptiv dvs. beskrivende art — taget i betragtning kan det vel med en til vished grænsende sandsynlighed hævdes, at gripsvoldernes — ligesom de øvrige tyske købmænds — tilstedeværelse på Bornholm i det her behandlede tidsrum har udgjort en skønsom blanding af udfordringer, impulser, konkurrence og forhindringer. Vort afgrænsede lokale billede behøver nødvendigvis ikke at adskille sig radikalt fra landet som helhed.

På det økonomiske felt har de tyske købmænd med deres længe overlegne skibe — kogerne — kapital, salt og andre varer samt indarbejdede salgsapparat og adgang til vidtstrakte handelsveje efter alt at dømme været en kæmpeudfordring for det lille bornholmske samfund med positive så vel som negative virkninger. At de kom med initiativ, ideer, foretagsomhed og væsentlige artikler for dette er givet. På den anden side står det næppe mindre fast, at de med deres aktivitet har virket trykkende på den

lokale borgerstands muligheder for at gøre sig gældende udover alene den mest begrænsede handel. Da de tilmed — som vi har set — ikke veg tilbage for direkte omsætning med bønderne, måtte de hjemlige købmænd være henvist til en særdeles tilbagetrukken rolle. Dette kan være én af flere forklaringer på, at øens købstæder helt ind i nyere tid — med Rønne som vel nok den eneste undtagelse — var ganske ubetydelige. En anden naturligvis at de var for mange på øens meget begrænsede areal. Når Rønne ved middelalderens slutning alligevel klart fremstod som øens førende købstad er det antagelig — og ikke desto mindre — også en funktion af, at greifswaldernes tilstedeværelse her har virket befrugtende.

Eftersom væsentlige sider af vore danske købstæders sociale og politiske liv bagud skyldes påvirkninger fra Tyskland, er det næppe utænkeligt, at de fremmede under kortere eller længere ophold heroppe har kunnet videregive deres erfaringer og problemløsninger hjemmefra til rønnebo og andre bornholmere. Når disse selv skulle forme deres institutioner og normer på hjemlig grund — hvilket jo netop skete her i vor periode⁴⁹ — måtte det ligge snublende nær at skele til de dygtige tyskere.

I det livlige samkvem mellem det store udland hinsides havet og vor ø, som vi er vidner til i dette tidsrum, har det selvfølgelig været hovedreglen, at det var tyskerne, ikke bornholmerne, der især drog ud, fordi erhvervsmulighederne virkede dragende. Vi har i det foregående mødt nogle af disse virkelystne mænd. Det var stoute skippere som Kurt Heydorn og driftige købmænd som Hans Rykerdes, der fra tid til anden gæstede Bornholm. Ligeledes har vi antagelig også hilst på nogle af dem, der så deres fordel i at slå sig ned i Rønne. Mester Dirich, Hans Yde, Reinholt Ditleff og Jørgen Urban kunne være eksempler på dem, der vovede springet til vor by.

Om en modsatrettet trafik af personer, taler vort kildemateriale vel ikke direkte.

Dog må den antages at have fundet sted — omend i langt mere begrænset omfang. Og så på dette område kan greifswaldere og andre tyskere meget vel tænkes at have givet tilskyndelse og bistand. Det er slet ikke umuligt at forestille sig, at eventyr- og virkelystne rønnebo og andre bornholmere benyttede netop Greifswald — med dens rimeligt regelmæssige trafik hjem — som springbræt for kortere eller længere ophold i det sydlige udland. Set med bornholmske øjne måtte byen ved Ryck virke lokkende på mange. Måske har byens universitet — ældre og nærmere end det danske lærdomssæde i København — fra tid til anden også modtaget en enkelt videbegærlig bornholmer i periodens sidste fase, som det skete for den borgerligt fødte hallænding, Birger Gunnersen.

Da greifswalderne i tidens løb gled ud af Rønnes og Bornholms historie med Jochen Stilowens slægtled var det — som vi så — ikke af egen fri vilje. Snarere blev de presset ud ved en overmægtig kombination af ugunstige faktorer. Stillet ansigt til ansigt med en blanding af indskrænkede fragtmuligheder og tilbagegang i det engang så vitale sildefiskeri kombineret med bestræbelser fra ærkesædets side — personificeret

ved Birger Gunnersen — for at ophjælpe købstæderne og ikke mindst det lübske pres — med Bernt Knop og Schweder Ketting som drivende kræfter — måtte greifswalderne overlade scenen til andre. Tilsyneladende skete det uden væsentlige spor til eftertiden. Moren har gjort sin pligt, moren kan gå.

Hvad bornholmerne oplever i netop disse år med dramatiske omvæltninger i den store verden omkring os er ved nærmere eftertanke kun nyt i et meget kort perspektiv — ikke tællende meget mere end en menneskealder. Set i det lange perspektiv er vi med de senere års tildragelser vendt tilbage til et meget traditionelt mønster for livet omkring Østersøen. Og her ligger Bornholm — nu som da — så afgjort helt centralt.

Som middelalderens mennesker på øen måtte møde tidens store udfordringer på deres betingelser, skal vore dages generation evne at leve op til de nye krav, som en ganske anden tid stiller på helt andre præmisser. Hvorledes det skal ske, kan alene fremtiden vise. Men det er spændende at opleve den spæde begyndelse, som vi er en del af i dag.

De vigtigste forkortelser

RA	Rigsarkivet
KB	Kongelige Bibliotek
AHL	Archiv der Hansestadt Lübeck
GR	Greifswald Rådsarkiv

Noter

1. Denne artikel har sit udgangspunkt i mine tidligste studier om emnet, der — i anledning af Rønnes 650-års jubilæum som købstad — offentliggjordes i Ebbe Gert Rasmussen: *Middelalderbyen — købstadsrettighederne* i Rob. Egevang og Johs. Thoms (red.): *Rønne — Købstad i 650 år*. Rønne 1977, pp. 13 ff. Da jeg i 1980 blev inviteret til Greifswald i anledning af 700-års festligholdelsen af opførelsen af byens Marienkirche, indgik en lille del af disse studier i et foredrag, der her skulle handle om de middelalderlige forbindelser mellem Greifswald og Rønne. Da rejsen imidlertid måtte opgives på grund af DDR-myndighedernes sendrægtighed med udfærdigelse af de for mig nødvendige rejsedokumenter, blev dette foredrag lagt ubenyttet hen. Inspireret af mit studiebesøg ved Archiv der Hansestadt Lübeck 6.-14. april i år genoptog jeg disse studier, da redaktionen af *Bornh. Sml.* viste interesse herfor. På dette sted skal dog understreges, at følgende arbejde helt igennem er resultatet af nye undersøgelser af det gamle materiale, der her er blevet væsentligt udvidet.
2. Om de tyske byers voksende interesse for Skandinavien se Ph. Dollinger: *Die Hanse*. Stuttgart 1966, pp. 55 ff. For specielt Greifswald se pp. 52, 126, 225 og 348.
3. For det følgende henvises — hvor intet andet er anført — til de gængse oversigtsværker over Bornholms historie.
4. Se Ebbe Gert Rasmussen a.a. pp. 19 ff.
5. Wilh. Kruse: *Bornholm als Lübecks Lehnbesitz 1525 bis 1576* 1-2 i *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*. Lübeck 1969-70. Bd. 49-50 jfr. overs. *Bornholm som Lybæks lensbesiddelse 1525-76* i *Bornh. Sml.*, Rønne 1986, II. rk. 19. bd., pp. 17 ff må — skønt delvis hvilende på en rekonstruktion af kildematerialet som følge af forholdene i Tyskland under og efter sidste verdenskrig — fortsat betragtes som hovedværket for denne periodes bornh. historie. Under mit studiebesøg ved Archiv der Hansestadt Lübeck kunne jeg imidlertid konstatere, at det af forf. kendte og brugte materiale nu atter er til stede i Lübeck efter landets genforening. For detaljer herom se art. "Bornholmsk historieforskning i udlandet".
6. Se hertil M.K. Zahrtmann: *Rønne By og Borgere*, Rønne 1927, p. 17, Th. Lind i *Rønnebogen*, Rønne 1952, p. 14 og K. Thorsen: *Rønne Søfartshistorie*, Rønne 1939, p. 22.
7. Trykt — efter en afskrift fra det 16 årh. i RA — i C. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer*, Kjøbenhavn. 1885, 1, pp. 528 ff: Nr. 86. Som det oplyses af udg. lå dokumentet fra ældre tid sammen med "Gripswaldsche Privilegia". Påstanden om at det skulle stamme fra Greifswald optræder dog først med Suhm: *Hist. af Danm.* 1824, XII, pp. 217 og 375 ff. Henvisningen til et "S. Marien Bruderschaft [der Bornholm- eller Kopenhagen-fahrer]" er tilsvarende problematisk. Denne opfattelse er endnu senere — og findes første gang hos den ty. hist. Konstantin Höhlbaum, der 1879 lod art. trykke i *Hansisches Urkundenbuch II*, pp. 212 ff.
8. Trykt — efter en afskrift fra det 16. årh. i GR — hos sm. pp. 533 ff: Nr. 87.
9. For specielt udviklingen for Rønnes vedkommende se Ebbe Gert Rasmussen a.a. pp. 22 ff.
10. Se generelt Henning S. Eriksson: *Skånemarkedet*. Højbjerg 1980.
11. Trykt i Carl Gesterding: *Erste Fortsetzung des Beitrages zur Geschichte der Stadt Greifswald*. Greifswald 1829, p.19.
12. Se herom Ebbe Gert Rasmussen a.a. pp. 21 f.
13. Trykt — efter afskr. fra det 16. årh. i GR — hos C. Nyrop a.a. p. 535: Nr. 88. — Det skal ikke skjules her, at den i brevet forekommende betegnelse "rector plebani" er problematisk. Således gengiver M.K. Zahrtmann a.a. p. 15 denne som "folkevalgt forstander", altså nærmest borgmester, ligesom K. Thorsen a.a. p. 23 foretrækker "sognepræsten og kapellanen". Da kilderne intetsteds giver belæg for konkrete gnidninger med bystyret om dets anliggender, er den førstnævnte løsning næppe rimelig. Den anden må der ses bort fra af sproglige grunde. Den i teksten fulgte overs. er derfor foretrukket med støtte i Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*. Kbhvn. 1947, 2. udg. p. 400.
14. Om de preussiske og andre tyske købmænds tab se J.N. Hübertz: *Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621*. Kjøbenhavn. 1852, pp. 1 ff: Nr. 3-7 og 9.
15. Trykt — efter afskr. fra det 16. årh. — hos C. Nyrop a.a. pp. 558 f: Nr. 92.
16. Trykt — efter mutileret or. på perg. i RA — i J.N. Hübertz a.a. pp. 24 f: Nr. 25.
17. Trykt — efter or. på perg. i RA 16b — hos Kr. Erslev og W. Christensen: *Repertorium diplomaticum regni danici mediaevalis*. Kjøbh. 1889. III, p. 451: Nr. 6656.
18. Trykt — efter Königsb. Papirer i RA — hos sm. pp. 14 f: Nr. 12.
19. Trykt — efter Langebecks afskr. fra det 18. årh. i RA — hos C. Nyrop a.a. pp. 610 ff: Nr. 96.
20. Se hertil M.K. Zahrtmann i *Bornh. Sml.*, Rønne 1913, Bd. 8, pp. 150 f og 163 samt i hans ovenf. a.a. p. 18 og Th. Lind a.a. p. 14.
21. Se hertil: O. Norn m.fl.: *Danmarks Kirker — Bornholm*. Kbhvn. 1954, p. 34 med den her fremførte arg.
22. Trykt — efter or. i AHL — i J.N. Hübertz a.a. 144 ff: Nr. 122. Det skal ikke benægtes, at udtrykket "Lenn" volder vanskeligheder. Muligvis har M.K.

- Zahrtmann ret, når han i Bornh. Sml. 1913, 8, p. 151 mener, at glosen len her skal forstås som en "særlig Messetjeneste ved Skænk af Gods til et Alter i Kirken." Se også O. Norn m.fl. a.a. p. 112, der — efter forslag af sprogf. Peter Jørgensen — mener, at der er tale om et "præsteembede, hvortil ydelserne er blevet erlagt i naturalier".
23. Se hertil bedst O. Norn m.fl. a.a. pp. 34 f og 41 ff.
 24. Se smst. p. 44.
 25. Trykt — efter or. i RA — i J.N. Hübertz a.a. pp. 41 f: Nr. 38. — Om Birger Gunnersens genvordigheder se bedst Henry Bruun: Poul Laxmand og Birger Gunnersen. Kbh. 1959, pp. 43 ff.
 26. Trykt — efter Gesterding — hos C. Nyrop a.a. pp. 782 ff: Nr. 116. — Ordlyden af de i stadfæstelsesbr. omtalte privilegier for rønneborgerne kendes ikke i deres middelalderlige udformning, men er først bevaret med det 16. årh. (se hertil Ebbe Gert Rasmussen a.a. pp. 21 f).
 27. Se herom Thelma Jexslevs art. i Sv. Cedergreen Bech (red.): Dansk biografisk Leksikon. Kbh. 1980, H. Bruun a.a. pp. 12 ff og Allan Green: Biskopar i Lunds stift. Lund 1973, pp. 111 ff.
 28. Se ovenfor med note 20.
 29. Se hertil K. Thorsen a.a. p. 27 og Stednavneudvalget (udg.): Bornholms Stednavne. Kbh. 1950, 1, p. 13.
 30. Birger Gunnersens stadfæstelsesbr. af 1499 24/6 kendes i fl. afskr. — bl.a. i RA — og er trykt hos E. Kroman: Danmarks gamle købstadslovgivning. Kbh. 1961. IV, pp. 242 f. Om de tekstmæssige problemer se G.L. Dam og H.K. Larsen: Aakirkeby 1346-1946. Aakirkeby 1951, pp. 7 ff.
 31. Se M.K. Zahrtmann i anf. bd. af Bornh. Sml. p. 163 og Th. Lind a.a. p. 15 og i hans Svaneke bys historie. Svaneke 1955, p. 23.
 32. Ærkebiskop Birgers åbne brev af 1502 8/4 er — efter or. i RA — trykt i J.N. Hübertz a.a. pp. 42 f: Nr. 39 og — efter afskr. i KB — hos E. Kroman a.a. pp. 243 f. Det tilsvarende af 1511 2/4 er tr. — efter Langebecks afskr. i RA — hos Hübertz p. 46: Nr. 44 og Kroman p. 245.
 33. Biskop Birgers åbne brev om skolen på Bornholm er tr. — efter hdskr. i KB — i L. Engelstoft: Universitets- og Skoleannaler. Kjbh. 1811, pp. 48 ff.
 34. Denne tanke er fremført af Thelma Jexlev a.a.
 35. Se hertil især Ph. Dollinger a.a. pp. 364 ff.
 36. Se generelt Wilh. Kruse a.a..
 37. J.N. Hübertz a.a. p. 136: Nr. 116: Skr. fra borgm. og råd i Stralsund 1544 29/7 til det lübske råd om hvorledes en af stadens borgere, Jürgen Warburg, er blevet trængt fra sit hus, gård, ager og eng i Nexø af hovedsmanden Bernt Knop.
 38. Smst. pp. 141 f: Nr. 120: Do fra borgm. og råd i Kolberg 1545 19/2 til sm. vedr. klager fra byens borgere over behandlingen af dem på Bornholm og pp. 158 f: Nr. 127: Do fra borgm. og råd i Danzig til Chr. III 1545 4/8 ang. stranding på Bornholm, hvor fogden bemægtigede sig det bedste anker og tov fra skipper Hans Wange fra deres by.
 39. Se f.eks. smst. pp. 144 ff: Nr. 122: B. Knops svar 1545 28/4 på de mod ham fremførte klager.
 40. Klager m.v. fra de stettinske og livlandske købmænd vedr. S. Kettings fjernelse af deres fartøjer under krigen i AHL Paket 4284, Nr. 17157: Danica. Bornholm in specie von den Lübschen Amtmännern etc., or. utr.
 41. J.N. Hübertz a.a. pp. 324 ff: Nr. 230: "Abschied" med de lübske gesandter.
 42. Se ovenfor med note 11.
 43. Den lübske hovedsmand Herman Boitins med fleres åbne brev herom 1550 23/5 er tr. L. Engelstoft a.a. pp. 50 ff.
 44. B. Knops forhandling med bystyre og borgere i Rønne 1532 3/3 tr. Laurids de Thurah: ... Beskrivelse over ... Bornholm etc. Kjbh. 1756, pp. 143 f.
 45. K. Thorsen a.a. p. 31.
 46. Smst.
 47. Se herom især resultatet af det nordiske historikermødes forhandlinger på mødet i Aarhus i 1957, der er sammenfattet i Grethe Authén Blom m.fl.: Hansestæderne og Norden. Aarhus 1972, hvor afsn. om Danmark er skr. af Aksel E. Christensen pp. 55ff, der giver en klar oversigt over den hidtidige forskning.
 48. Ebbe Gert Rasmussen a.a. p. 32 er foreløbig det eneste forsøg herpå.
 49. For Rønnes vedk. se smst. pp. 22 ff.

Bornholmsk historieforskning i udlandet

Studiebesøg i Lübeck 6.-14. april 1992

Af *Ebbe Gert Rasmussen*

"Aber wie Sie sich sicher denken können, sind wir mit dem Sichten, Ordnen und zum grössten Teil Neuverzeichnen der Bestände noch bei weitem nicht fertig. Insbesondere auch die Bornholm betreffenden Unterlagen haben wir noch nicht nachprüfen können".

Da toget kørte ind på banegården i Lübeck sent på eftermiddagen søndag den 5. april i år, svirrede de overfor citerede sætninger fra den lübske chefarkivar stadig i hovedet på mig. Det havde de gjort utallige gange i de foregående par uger. Egentlig glædede jeg mig voldsomt til at kaste mig ud i den opgave, jeg her var blevet sendt ud på af Bornholms lokalhistoriske Arkiv under centralbiblioteket.¹ Denne gik i al korthed ud på at klarlægge, hvorvidt den tyske genforening nu også — som man håbede i Rønne — havde betydet en nemmere adgang til studium i Tyskland af kildemateriale vedrørende Bornholm i ældre tid, dvs. perioden før ca. 1500.

Men det skal ikke benægtes, at min glæde var iblandet bange anelser: Tænk nu hvis man på Bornholm havde skønnet forkert. Enten fordi det bornholmrelevante kildemateriale, der havde ligget i Lübeck i hvert fald til og med sidste verdenskrig, endnu ikke var blevet suppleret med de akter, der under Den kolde Krig havde fundet vej mod øst. Eller — i værste fald — var gået til under Hitlertysklands sammenbrud. Disse var ikke behagelige tanker.

Hvad jeg på forhånd vidste var meget lidt.² Først og fremmest, at en del kulturgenstande fra museer og arkiver også i Lübeck var blevet sikkert deponeret ("ausgelagert") i krigens sidste par år, specielt efter de allieredes voldsomme bombardementer af byen umiddelbart før påske 1942. En ka-

tastrofe, der ikke alene berøvede mange mennesker livet, men også ødelagde store dele af den historiske by. Hvor meget var herunder gået til grunde? Det stod mig endvidere klart, at dele heraf senere var blevet beslaglagt af Sovjetunionen som krigsbytte og slæbt til Rusland. Hvor meget kunne det så dreje sig om, og hvor befandt disse ting sig nu? Dog var jeg vidende om, at noget heraf siden (i 1950'erne) var blevet overdraget til det nye Østtyskland og her henlagt i Zentrales Staatsarchiv der DDR i Potsdam, hvor det ofte var spærret for i hvert fald vestlig historieforskning. Men igen var det usikkert, hvor meget det drejede sig om. Og i det hele taget kunne man have sine betænkeligheder om selve bevaringstilstanden af de akter m.v., som fortsat var i behold.

Det var ulige nemmere at stille spørgsmål end at give svar. Mine forventninger og følelser var derfor meget blandede, da jeg hankede op i min beskedne bagage, forlod tog og banegård og — med udsigt over hele det indre Lübeck domineret af de storslåede gotiske kirkebyggerier i rød teglsten under den blågrå forårshimmel — vandrede i finregnen over Puppenbrücke og passerede Holstenplatz med den prægtige portbygning fra det 15. århundrede. Videre over Holstenbrücke, hvor jeg ved Obertrave med udsigt til de smukke saltmagasiner fra 16.-18. årh. — der i datiden utvivlsomt også rummede varepartier til og fra Bornholm — logerede mig ind på Hotel Jensen.

Forhistorie

At jeg var sendt herved var ingenlunde min fortjeneste. Baggrunden var, at Bornholms lokalhistoriske Arkiv — i forståelse med den gruppe indenfor skole og kultur, der

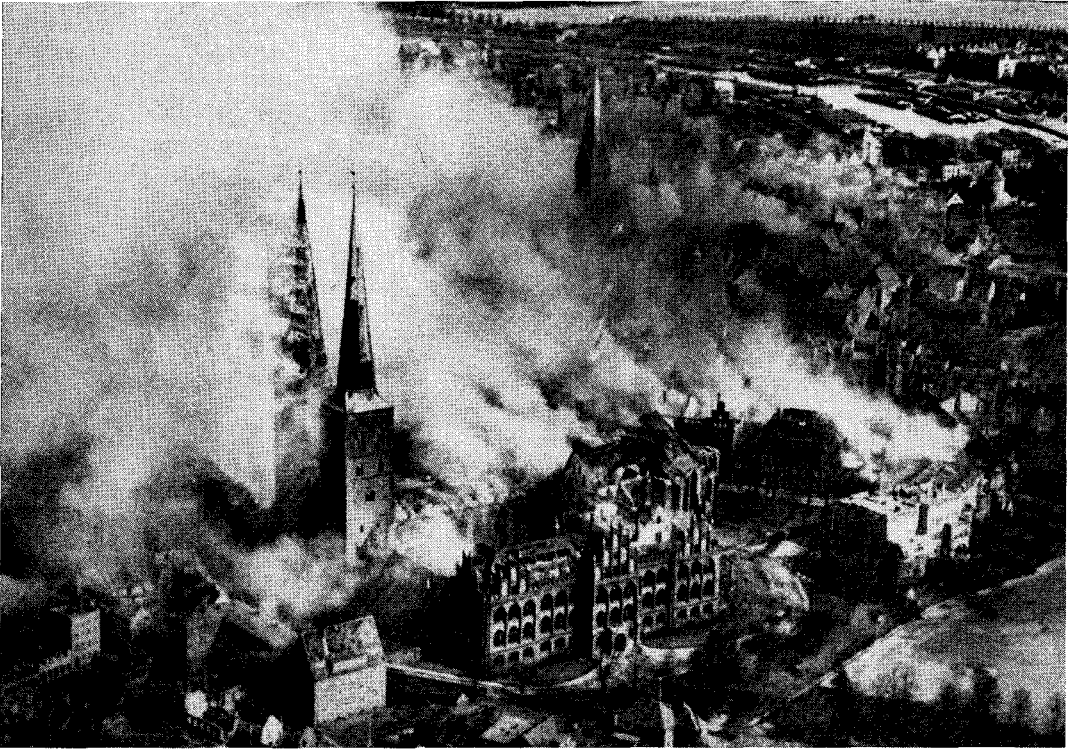

Fig. 1. Lübeck 1942. Under de allieredes uventede luftangreb natten til Palmesøndag omkom mange mennesker, ligesom den historisk velbevarede by lagdes i ruiner. På fotografiet — taget fra et af de angribende fly — ses domkirken i brand efter den første nats træffere. Det gjorde et stærkt indtryk på mig at opleve 50-års markeringen af de tragiske begivenheder.

via Nordisk Råd bestræber sig for at udvikle det grænseregionale samarbejde, herunder de kulturelle forbindelser mellem det sydøstre Skåne og Bornholm (SÖSK) — gennem de senere år har udfoldet store bestræbelser på at kortlægge, hvad der måtte findes af arkivalier vedrørende Bornholms historie i nabolandenes arkiver. Hensigten hermed er at forbedre arkivets brugbarhed for lokalhistorisk interesserede gennem en forøgelse af arkivets efterhånden righoldige samling af mikrofilm o.l. med bornholmske kilder.

Ved stor forståelse fra ledelsen af Bornholms Amtsgymnasium lykkedes det således i december 1990 at opnå den fornødne tjenestefrihed for mig til en uges studieophold ved Landsarkivet i Lund. De her fore-

tagne studier, der — set med mine egne øjne — egentlig blot var et supplement til mine tidligere undersøgelser herovre i de foregående år siden begyndelsen af 1960'erne til eget brug, var imidlertid skuffende. Meget blev gennemset i de fem dage, mit ophold varede, men lidet blev fundet. Bortset fra et par — i den store sammenhæng ret uinteressante — skrivelser fra præsten i Vestermarie i 1574 om henholdsvis en ægteskabs- og en horerisag, oplevede jeg disse undersøgelser som én lang ørkenvandring. Noget virkelig større, konkret kunne jeg desværre ikke bringe med hjem til Rønne. I min rapport til H.C. Larsen, Bornholms lokalhistoriske Arkiv, måtte jeg herefter konkludere,³ at de skånske arkivmyndigheder ”nok har ret i deres opfattelse, at der på

Landsarkivet i Lund ikke findes nævneværdigt materiale... der omtaler Bornholm som helhed, og næppe før ca. 1500."

Det mest positive ved det magre udbytte var dog, at man på Bornholm nu ikke længere behøvede at bryde sit hoved med ørkesløse overvejelser over, hvad det skånske arkiv kunne ligge inde med, som ikke kendtes her i forvejen. Ligesom den nødvendige konsekvens måtte være, at yderligere arkivundersøgelser i udlandet måtte foretages andetsteds.

Efter et års forløb modtog jeg via H.C. Larsen en ny opfordring fra SÖSK⁴ om på lokalarkivets vegne og bekostning – og forudsat en ny frigørelse fra mit arbejde på gymnasiet – at fortsætte arkivstudierne i Lübeck i en tilsvarende kortere periode. I denne sammenhæng udtryktes formodningen om, at adgangsforholdene til de tyske arkiver nu efter genforeningen måtte antages at være lettere. De fornødne pengemidler var på forhånd stillet til rådighed.

Atter udviste skolens ledelse stor beredvillighed til fremme af projektet. Samtidig med at jeg herved opnåede tjenestefrihed fra mit lektorat i gymnasiets terminsprøveuge, kontaktede lokalarkivets ledelse den 5. marts Archiv der Hansestadt Lübeck med henblik på et besøg her fra min side i uge 15, dvs. dagene efter den 6. april.⁵ I denne forbindelse skitseredes baggrunden for dette, ligesom man anmodede om hjælp til mig under opholdet i den gamle hansestad.

Det lübske arkivs svar den 17. marts⁶ var venligt, men bestemt. Man gjorde udtrykkelig opmærksom på, at man dér indenfor de sidste tre år allerede havde modtaget 1100 meter løbende arkivnumre repræsenterende tidsrummet 12. til 19. årh. fra de akter, der var blevet deponeret som følge af krigsforholdene. Hvorfor man – som det fremgår af det indledende citat – slet ikke var blevet færdige med "sorteringen, ordningen og for størstedelen nyregistreringen af den modtagne arkivbestand". Specielt understregedes, at man "endnu ik-

ke havde kunnet kontrollere akterne vedrørende Bornholm". Man påpegede, at det således ville være forbundet med vanskeligheder at formidle ny indsigt til mig, men mente dog, at en samtale, hvor jeg kunne stille relevante spørgsmål, ville være på sin plads.

Dette lød jo ikke ligefrem opmuntrende. Imidlertid enedes H.C. Larsen og jeg om, at det planlagte lübeckbesøg skulle gennemføres under alle omstændigheder, dog således at jeg selv i forvejen burde rette en fornyet henvendelse til det tyske arkiv. I mit påfølgende brev til dette af den 22. marts⁷ takkede jeg derfor for dets hurtige svar til lokalarkivet – og i denne forbindelse for dets beredvillighed til en samtale med mig – men benyttede samtidig lejligheden til at give en beskrivelse af baggrunden for min planlagte rejse til Lübeck. Idet jeg herefter henviste til den relevante litteratur, der omtaler Bornholm i en lübsk sammenhæng – herunder især Wilh. Kruses arbejde om den lübske pantsætning af vor ø – udtrykte jeg mit håb om, at jeg trods alt kunne få adgang til de for os relevante akter.

Indføring

Mandag den 6. april mødte jeg derfor op i det lübske arkiv umiddelbart efter dets åbning kl. 0800. Jeg blev meget hurtigt overbevist om, at man her ikke alene havde ventet mit besøg, men så sandelig også forbedret det. Virkningen udeblev da heller ikke; inden længe følte jeg mig velkommen hos de særdeles interesserede og hjælpsomme tyskere.

Jeg blev straks vist ind i "die Kanzlei" (administrationen) til en times modtagelse hos chefarkivaren, dr. Anjekathrin Grassmann, der venligt gav mig en "briefing" om arkivsituationen. Hun redegjorde her for arkivets aktuelle, vanskelige arbejdssituation – øget arbejdspress i form af de endnu ikke afsluttede leverancer af tidligere deponeret materiale fra henholdsvis det opløste Sovjetunionen og det ophævede DDR, samtidig med at man måtte leve med en

nedsikring af arbejdsstyrken til de nuværende 11 ansatte, heraf nogle på deltid. Hvorfor man naturligvisvis ikke kunne påtage sig forskningsopgaver for os. Jeg gjorde opmærksom på, at dette jo slet ikke var mit ærinde, ligesom jeg understregede, hvor uhyre vigtigt det var for os på Bornholm blot at blive forsynet med nogle få realistiske henvisninger til muligheder, som man mente ville være et plausibelt eftersøgningsarbejde fra min side værd nu, hvor jeg — måske denne ene gang — kunne være i Lübeck i en fuld arbejdsuge eller lidt mere.

Dette blev — så vidt jeg kunne skønne — klart forstået, men dr. Grassmann ville dog ikke undlade endnu engang at tydeliggøre de mange problemer, man kæmpede med: Nok var tilsyneladende det væsentlige materiale efterhånden kommet tilbage fra Potsdam, men ikke uden mangler — bl.a. var de medfølgende (håndskrevne!) registranter ofte misvisende. Og ganske vist var dele blevet afleveret fra Sovjetunionen, men her måtte resten vente til bedre tider, "da de jo havde så meget andet at tænke på derovre netop nu." Man var i Lübeck netop nu midt inde i en nyordning af det relevante arkivstof, der formentlig ville strække sig over de næste 1-2 år. Dog fik vi et bestemt løfte om at blive orienteret om, når denne ville være tilendebragt, hvad jeg selvfølgelig takkede for.

Idet fruhen herefter viste mig en bunke arkivpakker, der var anbragt i en krog af hendes rummelige kontor, som efter hendes mening måtte antages at indeholde bornholmske arkivalier, uden at hun dog vidste det med sikkerhed, foretog hun nogle telefonopkald til diverse medarbejdere om Bornholm. Herefter fik jeg med en arkivbetjents hjælp de nævnte arkivpakker suppleret med arkivets egen — meget foreløbige skulle det snart vise sig — registrant og de østtyske, håndskrevne fortegnelser over det afleverede — som lige så hurtigt viste sig ubrugeligt for mig — transporteret ind i "Benutzraum" (studiesalen). Inden vi skiltes, lovede doktoren endnu engang at være

behjælpelig, hvis jeg skulle have behov for det. Et løfte der af hende dagligt indfries ved lejlighedsvis besøg ved mit arbejdsbord.

Arbejdet

Koncentrerede arkivundersøgelser er spændende, men hårdt arbejde, der stiller krav til ens faglige kunnen og kræfter. Disse forudsætninger skulle jeg i udpræget grad trække på hernede de næste dage, hvor jeg daglig var optaget af disse sysler næsten uafbrudt i arkivets åbningstid fra tidlig morgen til lukketid kl. 1600. Det skulle snart vise sig, at mine erfaringer fra flere private studieophold i København, Lund og Stockholm ikke var den ringeste ballast. Men det nye var dog — foruden det forhold, at aktmaterialet var affattet på tidens nordtyske dialekt — især, at min forhåndsviden om emnet var relativt beskeden.

Min fremgangsmåde var kort beskrevet, at jeg straks ved stikprøver dykkede ned i de fremskaffede pakkers indhold — omhandlede de Bornholm eller ej? — med henblik på en grov sortering. Denne første formiddag dannede jeg mig et nogenlunde overblik over de kommende dages opgaver, samtidig med at mit arbejdsbord blev rimeligt overskueligt. Det viste sig herunder bl.a. at en pakke, der angiveligt indeholdt arkivalier angående Bornholm — i arkivets foreløbige registrant havde man i hastværket taget østtyskernes indholdsfortegnelse for gode varer — i stedet omfattede sådanne, der angik det lübske bergenkompagnis forbindelser til Norge. På denne vis fik jeg frasortet de irrelevante pakker.

Allerede på dette tidlige tidspunkt gik det — nok lidt overraskende — op for mig, at mine forhåndsbetænkkeligheder til en vis grad havde været unødvendige. Hvad jeg havde stukket fingrene ned i, var intet mindre end *det materiale* af dokumenter m.v., der belyser, *hvorledes Lübeck erhvervede og forvaltede Bornholm som brugspan i tidsrummet 1525-76*.⁸ Mine følelser var nærmest ubeskrivelige — og jeg sendte medfø-

Det mæghermon, så man se
 Jørg Christen Ojse
 In vum slats gobb et giffette gylan
 36 golo vand 4 galne 4 vand den
 fiftimerte Δ
 In van der botten de mæghermon
 giffette gobb gylan vand belygand
 gobb 8 Δ
 In Noz van slats afgiffette vand
 den aldyr gæmte 8 Δ At
 In Noz, 1 Δ kal.
 In ij ditte vand, fæde 1 talog Δ

In ij golo vand 4 galne 1 aldyr
 gæmte $\times$
 In j 1 aldyr gæmte $\times$ KA
 In 1 fædel $\times$ H
 In 1 fædel $\times$ T
 5 luft 4 Δ

Det mæghermon, så man se
 Om de an Burtgold pædel
 Vor iij daga gobb et vand gylan giffette 4 Δ
 Gæmte 6 Δ flaps vand j Δ vand mæghermon
 In fæde et vand gylan vand mæghermon vand
 vand vand aldyr $\times$ $\times$ Det gæmte fæde gobb
 fæde 1 golo vand ij galne 1

Fig. 2. Løs lap papir i hammershusforvaltningens regnskaber indeholdende en art symbolnøgle eller forkortelsesliste til de mange angivelser af forskellige mål og vægt.

lende tanker til den lübske historiker, Wilh. Kruse, der i sin alderdom under så vanskelige betingelser vedholdende, men forgæves arbejdede med at rekonstruere dele af sit under krigstidens bombardementer ødelagte materiale til bornholmsfremstillingen. Først nu forstod jeg, hvor stor en bebrudt hans færdiggørelse af denne i virkeligheden var. Her sad jeg uden videre med det materiale, han havde savnet under Den kolde Krig. Det var ufortjent, men forpligtende.

Så var det blot at komme i gang med en mere detaljeret gennemgang af de relevante pakker — i alt 4 virkelige mastodoner mærket **STADTARCHIV LÜBECK**. Heri lå dokumenter og andre arkivalier ofte samlet i læg eller bundter efter sager. Tid til egentlig fordybelse i disse enkeltvis havde jeg naturligvis ikke. Hvad jeg kunne nå med den tid, jeg havde til rådighed, var i og for sig blot at konstatere så vidt muligt hvert enkelt af de flere tusind enkeltpapirers proveniens og notere en angivelse heraf ned på min blok med mulige kommentarer.

Denne håndskrevne fortegnelse fungerede senere som kladde, når jeg efter arkivets lukketid måtte bearbejde materialet på mit hotelværelse ved hjælp af skolens bærbare minicomputer, som min rektor, Finn Pedersen, havde været så elskværdig og forudseende at udstyre mig med. Således kunne jeg hver aften — kun afbrudt af den nødvendige tid til aftensmad et eller andet sted ude i byen kombineret med en spadseretur i de gamle smukke gader — være helt ajour med den rapport, jeg efter min hjemkomst skulle aflevere til H.C. Larsen. At arbejdsdagene normalt blev lange skal jeg ikke benægte.

Det kan herefter konstateres, at det bevarede materiale omfatter **4 grupper eller sagssammenhænge**. Dette svarer altså groft betragtet til arkiveringen, som jeg konstaterede den. I det følgende vil alene hovedindholdet i de enkelte grupper blive omtalt. Kun undtagelsesvis vil enkeltdokumenter blive fremhævet, når jeg har skønnet dem særlig væsentlige for en bredere kreds.

Den **første** gruppe, under den foreløbige betegnelse **PAKET 4283, NR. 17156**,⁹ indeholder dokumenter m.v. vedrørende *hanseshtaden Lübecks overtagelse af Bornholm, forhandlinger med den danske krone om forholdet til den danske konges højhedsret over øen i dette tidsrum, forsøgene på en yderligere forlængelse af pantet og endelig tilbageleveringen*. Det vil kort sige sagens statsretlige aspekt. Indholdet er af blandet proveniens, originaler veksler med koncepter og afskrifter. Undertiden er akterne forsynet med blyantshenvisninger til Hübertz trykte kildeudgave, muligvis foretaget af Kruse.

De enkelte **læg**, hvis nummerering her følges, indeholder især:

1. Traktatmaterialet fra forhandlingerne 1525-27 ang. Bornholms overdragelse. Diverse blyantshenvisninger til enkelte kilder hos Hübertz.

2. Do. fra forhandlingerne i 1536, hvorved pantet forlængedes til 50 år. En enkelt henvisning til Hübertz iagttaget.

3. Akter og reces fra de til øen afsendte udsendinge i anledning af besværinger herfra 1543. Forrest i læg et løst ark påskrevet Kruse, Wilhelm, stud. phil. in Göttingen 19.V. - 2.VIII. 1911.

4. Ordningen på Bornholm på grund af udskibning af kvæg 1556.

5. Stridighederne vedr. kongens kirkelige jurisdiktion og de bornholmske frimænds jagtfrihed m.v.. Forrest påskrift Kruse, Wilhelm, stud. phil. aus Lübeck-Göttingen 10.VIII-16.IX. 1911. Div. henvisninger til Hübertz.

6. De lübske forslag 1555 og 1568 om yderligere forlængelse af pantet i 50 år. Henvisninger til Hübertz.

7. Christian III.s privilegium at gengive landet Bornholm de udenlandske købmænds landkøb 1555 og Frederik II.s konfirmation af samme 1562.

8. Sagsakter i straffesagen mod Jacob von Dyck 1570. Forrest påskrift Bulmer, Johan, Rechtsanwalt in Kopenhagen, 1908, X.20.

9. Dokumenter omhandlende den af Frederik II forkyndte opsigelse af det lübske pant og de indvendinger, der rejstes herimod fra Lübecks side 1575-76. Henvisninger til Hübertz.

10. Akter vedr. den faktiske tilbagegivelse af Hammershus slot og Bornholms land ved de lübske udsendinge 1576. Henvisninger til Hübertz.

11. Afregning for det på Bornholm efterladte 1577. Henvisninger til Hübertz.

12. Fortegnelse over skytset på Hammershus i pantets tid. **Dette læg mangler helt**, men kan formodentlig være identisk med det nedenfor som nr. 14 anførte (der ikke fremgår af foreløbige registrant).

13. Inventaria Bornholmensia, dvs. forskellige bornholmske inventaropgørelser (hvor årstallene i foreløbige registrant er misvisende, men rettelig bør være) 1547, 1573 og 1576. Henvisninger til Hübertz.

14. Antagelig **det under 12** (i den foreløbige registrant) **opførte, men ikke-eksisterende læg**. Dette indeholder diverse sager. Forrest er anført på løst ark Kruse, Wilhelm, stud. phil. in Göttingen 19.V.-2. VIII. 1911. Af indholdet bemærkes især en velbevaret originalliste af Schweder Ketting over Vallensgaard 1579 25/8 (10 pp.), hvor han på p. 8 vurderede godsets værdi til 3886 dl. 6 sk.

Den **anden** gruppe, der benævnes **PAKET 4284, NR. 17157**,¹⁰ er overhovedet misvisende beskrevet i den foreløbige registrant. Her finder vi *den overordnede forvaltning ved skiftende lübske slotsfogder* med undtagelse af den fiskale side, der vil blive omtalt nedenfor i tredje gruppe. Af rent praktiske grunde fastholdes imidlertid her registrantens rækkefølge på de enkelte læg, der i overvejende grad indeholder originalmateriale.

1. Omfatter i første række bestallinger på pergament og i stort format for slotsfogderne Bernt Knop (1525-43) 1537, Schweder Ketting og Matthäus Tiedemann 1573, hvor arkiveringen af de to sidstnævnte bestallinger sagligt set snarere hø-

rer hjemme nedenfor under pkt. 4 og 5, idet læggets indhold primært drejer sig om førstnævntes forvaltning. Endvidere bemærkes Christian III.s skrivelse af marts 1543, Stralsunds august 1544 og 6 breve fra Knop for årene 1545-46. Henvisninger til Hübertz bemærkes fra tid til anden.

2. Angår Blasius von Wickedes embedsførelse (1543-47). Henvisninger til Hübertz. Af det originale materiale konstateres først og fremmest bestallinger for von Wickedede 1546 og Hermann Boitin 1550 i stort format på pergament, hvor sidstnævnte tilsvarende burde være arkiveret nedenfor under pkt. 3. Endvidere skrivelser fra von Wickedede af maj, august (2) og november 1544 samt udateret brev fra Knop.

3. Omhandler Hermann Boitins forvaltning (1547-56). Henvisninger til Hübertz. Af originalindholdet fremhæves især skrivelser fra Boitin juni 1545, 1548 (3) og februar, april, maj (2), juli og august (2) 1553 samt Bent Hansen Kofoed i Olsker 1547.

4. Udgør Schweder Kettings administration (1556-72). Henvisninger til Hübertz. Af originale ting bemærkes i første række skrivelser fra Ketting 1572, februar (2), marts (2), april (2) og udateret fra 1573 samt 1575. Dertil ses en enkelt fra Boitin af april 1573 og to fra Kort Hartwig (slotsfoged 1572-73) af henholdsvis marts og april 1573. Se endvidere nedenfor under pkt. 6 (og 7).

5. Drejer sig om Matthäus Tiedemanns embedsførelse (1573-76). Henvisninger til Hübertz. Af det originale indhold fremhæves først og fremmest skrivelser fra Tiedemann september, november og december 1573 samt marts og april 1574. Desuden af Fredrik II af marts 1573 og Ketting marts 1575.

6. Er akter vedr. Kettings fjernelse af de stettinske og andre fartøjer under Den nordiske Syvårskrig.¹¹ Henvisninger til Hübertz er **ikke** bemærket i dette læg. Det meget omfangsrige og blandede indhold rummer bl.a. klager m.v. fra den lange strid mellem Ketting og de stettinske og livlandske

købmænd. Her skal især fremhæves originalskrivelser af Ketting april 1567, juli 1568, oktober 1570 og januar 1572 samt kejser Maximilian II's brev til borgmestre og råd i Lübeck september 1571 med velbevaret segl.

7. Omfatter det materiale, der ligger til grund for undersøgelsen af Kettings påståede embedsmisbrug 1571-72. Undertiden henvisninger til Hübertz. Af originalindholdet skal i første række gøres opmærksom på 11 bornholmske tingsvidner ang. 7 klager, der blev fremført mod Ketting i overværelse af de lübske herrer Johan Brockes og Johan von Wickede vedlagt tyske oversættelser. Arkiveringsrækkefølgen følger her:

1571 27/7 Østre Herreds ting, 24/7 Søndre Herreds ting for Aakirkeby, 23/7 Svaneke byting, 24/7 Nexø byting og Søndre Herreds ting for herredet, 25/7 Vestre Herreds ting, 26/7 borgmester, byfoged og almindelige borgere i Rønne, Nørre Herreds ting og borgmester, byfoged og borgere i Hasle, 30/7 byfogder og borgere fra Sandvig og Allinge på Hammershus borgstue og 28/7 Bornholms landsting ved Per Kofoed til Kyndegaard i landsdommers sted, dvs. vicelandsdommer, og 17 bønder, alle sandemænd. Hvert enkelt dokument angiver navnene på de mænd, der deltog, og bærer velbevarede segl.

Lægget indeholder desuden skrivelser i original af Ketting af september 1572 vedlagt en fortegnelse over det i perioden 1556-70 årligt modtagne smør samt af Frederik II af september og november 1572.

8. Indeholder varia. Henvisninger til Hübertz. Af det særdeles forskelligartede, uordnede materiale bemærkes her i original breve (2 på pergament) fra borgmestre og råd i Lübeck om rettigheder på Bornholm 1537 og 1544. Desuden et omfangsrigt inventarium på Bornholm 1547 jfr. ovenfor de store inventarier i pk. 4283 nr. 17156 læg. 13. Skrivelser fra Lübeck til borgmestre og råd i de bornholmske købstæder maj 1572 og april 1574, de born-

holmske købstæders do. april 1574, Tiedemann juli 1573 og Ketting oktober 1575. Endelig også her et regnskab for Hammershus og Bornholm for året 1551, der på forsiden har egenhændig påtegning af H. Boitin, hvilket snarere burde være arkiveret sammen med indholdet i flg. pakke.

Den tredje gruppe er registreret som **PA-KET 4285, NR. 17158**.¹² Indholdet adskiller sig klart fra de foregående pakkers. Det omfatter *Lübecks indtægter og udgifter af det bornholmske pant for perioden 1550-1576*. Eller sagt med andre ord periodens lensregnskaber, dvs. den lübske finansforvaltnings opgørelser over indtægter og udgifter år for år, der udarbejdedes på Hammershus og herefter afsendtes til staden ved Trave, hvor slotsfogden normalt underskrev det for året færdige regnskab, inden det afleveredes til borgmestre og råd. Akterne er ikke ordnet i læg, men er bundet sammen i hæftelignende bind af papir, det sidste dog af pergament, hentet — som det synes — fra et partitur med katolsk, middelalderlig kirkemusik. De enkelte bind bærer titlen *"Vpkumst vnnd Vthgaue des Slotes Hamershusen van Anno ... bet Anno ..., Pingsten"*, idet regnskabet færdiggjordes med pinsen som skæringsdato.

Henvisninger til Hübertz er overhovedet ikke bemærket i denne sammenhæng, og materialet synes som helhed ikke tidligere underkastet nogen samlet, videnskabelig analyse. Der er følgelig tale om et overordentlig værdifuldt materiale, hvis blotte eksistens er virkelig glædelig.

Følgende oversigt over indholdet angiver henholdsvis regnskabsperiode, affattelsesår og bindenes egen — senere — angivelse af sidetal:

1550-57	1556 pp. 2-27
1557-58	1557 pp. 28-49
1558-59	1558 pp. 50-71
1559-60	1559 pp. 72-86
1560-61	1560 pp. 88-109
1561-62	1561 pp. 110-143
1562-63	1562 pp. 144-173
1563-64	1563 pp. 174-201

Alle vpfünfft vnd vthigfft des Sta-
tes. Hammershufen von Anno 57. bett
Anno 58. Pflugten.

Die na folgt, wor ich mitfangen bedds vor
Bruchstätt, wistollen, ock in allen Dörfern,

Lärkerbegen

Heute wurde 57 mangelnde von Rappin's Block
entlastet in 2. Dossiers. Das ist eine, Examen
gefallen so

vij *ms.*

Den udfang som skedd i Anderton stads
i Dublin is

viij m^o

Jein nachzugehen, von Land-Magistrat und Sch. Durand
Eigenschaft von einer Person, welche wegen der Bar-
Dauerschuldverhältnisse am 7. Nov. 1869.

-ij m^r 4 B.

[illegible]

ceij m.

from the Jan. 18th of the year 1800. and
 was the King's (Prussian) Darius of 1800
 in Dalar 18.

vij m.

[illegible]

Fig. 3. Første side af det tyske lensregnskab for året 1557-58, der viser modtagne skatter fra Østerlars. Den fine bevaringstilstand er iøjnefaldende. Det bemærkes endvidere, at regnskabet skar ved pinse.

1564-65	1564 pp. 202-230
1565-66	1565 pp. 232-257
1566-67	1566 pp. 258-281
1567-68	1567 pp. 282-305
1568-69	1568 pp. 306-331
1569-70	1569 pp. 332-355
1570-71	1570 pp. 356-387
1563-71	1572 pp. 388-415 ¹³
1563-71	1572 pp. 416-465 ¹⁴
1571-72	1571 pp. 466-487
1572-73	1572 pp. 488-511
1566-72	1572 pp. 512-527 ¹⁵
1573	pp. 528-539 ¹⁶
1573-76	pp. 540-565.

Det omfangsrige materiale, der i talangivelserne i de ældre dele — i hvert fald til og med regnskabsåret 1561-62 — endnu gør brug af latinske tal, synes gennemgående at bygge på de samme principper: Indtægterne starter med beskatning af gårdene sogn efter sogn indenfor de enkelte herreder (begyndende med Østre Herred), som vi kender systemet fra diverse jordebøger¹⁷, og fortsætter med do. af byerne, hvortil også mindre bysamfund som f.eks. Gudhjem regnes. Udgifterne starter med besoldning af diverse krigsfolk, dvs. landsknægte og andet militært personel, og fortsætter med udgifter til andre personer etc.

Den fjerde og sidste gruppe er **PAKET 4286, NR. 17159**.¹⁸ De enkelte læg er ordnet som i forrige gruppe. Der er heller ikke her bemærket henvisninger til Hübertz. Denne afdeling af materialet indeholder først og fremmest en lang række regnskaber og inventarlistes; men en del breve og andet stof er også opbevaret her. Man kan nærmest betegne denne gruppe som samlingens diverse. Vi finder her

1. Breve fra det lübske råd til Boitin vedr. de til ham udfærdigede skrivelser 1549-53. Af originalindholdet bemærkes især breve m.v. fra rådet august 1549 og maj (2), juni, oktober og november 1551 samt de bornholmske herreders åbne breve ang. Boitin september og oktober 1553 med velbevarede segl.

2. Indeholder materiale vedr. Boitins kontroverser med frimændene og de bornholmske klager for herredagen i Kolding 1555. Lægget omfatter især afskrifter, nemlig besværinger fra den bornh. adel og frimandsstand (ved Peder Gagge, Peder Okse, Truid Myre og Jens Andersen) vedlagt et katalog over sager 1548-56. Desuden klage fra Jørgen Larsen Rassing til herredagen fra september sm. år. Endelig Boitins egne anker over frimændene i udateret koncept.

3. Fortegnelse over krigsartikler og økonomiske forråd på Hammershus, da Ketting afløste Boitin, som han afleverede ved sin afgang, 1556-73. Materialet synes som helhed værdifuldt, men forefandtes aldeles hulter til bulter.

Vedr. skiftet i 1556 bemærkes:

- Bornholmisch Inventarium (original 22 pp.), også kopi.
- Inventarium (13 pp. plus 4 løse lap- per), der muligvis kan være koncept (kladde) til førstnævnt.
- Løs lap med oversigt over slottets kvægbestand 1549.

Ang. skiftet 1573 konstateres:

- Inventarium (or. 33 dobbelte halvsi- der).
- Register over afleverede breve og skrivelser, dvs. en art slotsarkiv for perioden 1546-73 med i alt 58 forskellige korrespondancer.
- Løs lap over kvægbestanden, antage- lig 1573, der for visse dyrs vedkom- mende udviser betragtelig fremgang i forhold til bestanden i 1549.

4. Fortegnelse over afleverede og be- holdne skrifter 1556-73. Dette læg **mang- ler helt**, men er muligvis identisk med det i pkt. 3 under 1573 nævnte register over af- leverede breve m.v..

5. Opgørelse over knægte og leverancer i penge og naturalier til disse (1547-) 54. Et oplysende originalmateriale, der bl.a. om- fatter lønningslister til garnisonen fra 1549 og 1554, en enkelt mandtalsrulle og — gan- ske pudsigt — et brev fra en soldat med an-

modning om forskud. Tidligste talangivelser i romertal.

6. Gotthard von Hövelns optegnelser over leverancer af klæde til folkene 1565-68. Indholdet har næppe synderlig interesse i en specifik bornholmsk sammenhæng. Dog bemærkes et forslag til og en realisering af bornholmske tilgodehavender i boet efter Matthäus Tiedemann 1581.

7. Tiedemanns indtægter og udgifter, udateret. Også dette **mangler**. Der kan dog muligvis blot være tale om det under læg 6 nævnte dødsbo.

8. Opgørelser over indtægter og udgifter i penge og naturalier 1549-56. Eftersom der **ikke** bemærkes henvisninger til Hübertz, er der her tilsyneladende tale om et stort set uudnyttet materiale, der dog nu ligger ganske uordnet, men forefindes i fin bevaringstilstand. Til forskel fra materialet i PAKET 4285, NR. 17158 drejer det sig om den mere detaljerede regnskabsførelse for Hammershusforvaltningens diverse underordnede grene, omend der kun er tale om Boitins embedstid. De enkelte protokoller er normalt beskrevet i dobbelte halvsider jfr. vore lidt ældre kassebøger. Fra lægget skal nævnes

- Uanseelig lap med regnskabsførers "symbolnøgle".
- Regnskab for 1553 over rug, havre og byg.
- Fortegnelse over nye "Haue" (ejendom/ løsøre?) 1550.
- Regnskabsprotokol 1552-53 (27 pp.).
- Boitins egenhændige register over hvad han 1549 viste de lübske herrer (7 pp.).
- Regnskabsprotokol 1552-53, mere omfattende end forrige.
- Fortegnelse over knægtebesolding 1550.
- Regnskabsprotokoller for årene 1554-55 (45 pp.) og 1550 (44 pp.) efter samme retningslinjer som ovenfor.

- Regnskab for 1553 (16 pp.) og 1549-50 (23 pp.).
- Fortegnelse over knægtebesolding 1549 og udlæg hertil 1552.
- Regnskab for 1552 (40 pp.) og 1549 (19 pp.).
- Regnskab over smør 1549 (21 pp.) — kalder sig kopi.
- Afregning 1551.
- Regnskab 1555-56 (45 pp. med diverse indlæg).
- Regnskabsprotokol for 1549 (33 pp.), der dog ikke er identisk med ovennævnte.

Det må formodes, at dele af dette materiale senere er indgået i det i tredje gruppe anførte overordnede regnskab.

9. Bog i pergament — bindet mærket "nr. 7 Ao 1567" — med afregninger 1567-76. De indeholdte regnskaber er ført med en svært læselig — helt middelalderlig (Kettings?) — hånd. Forrest på særlig lap papir anføres Kruse, Wilhelm stud. phil. in Göttingen 17.XI. — 11. XII. 11. Under alle omstændigheder er der — i det væsentlige — tale om indførsler fra Kettings tid, muligvis slottets hovedbogholderibog.

10. Optegnelser vedr. natural- og pengeleverancer. Indholdet er ret beskedent — blot en række løse ark, der dog engang synes at have udgjort et sammenbundet hæfte.

11. Spredte løse sager. Herunder åbent brev fra Anders Ibsen fra Rønne 1546 vedr. en pantsætning, fragtrulle for den lübske skipper Thönnies 1559 og arbejdsdel med opgaver for Hans Andersen — sikkert for en lübsk købmand forskellige steder på Bornholm.

Den fagligt største oplevelse for mig under dette arbejde i Lübeck var utvivlsomt, at arkivet under mit besøg med stoltthed kunne præsentere mig for en *bornholmsk afregningsbog*, der først kort forinden var blevet modtaget dér som følge af den geneablerede tyske enhed.

Der er tale om et pergamentsbind af en lidt anden type end den ovenfor i fjerde

gruppe nævnte, som efter krigen var blevet konfiskeret af russerne og slæbt til Sovjetunionen. Her havde man — uvist hvorfor — senere afleveret den til arkivet i Tallin, hvor den iøvrigt henlå i årevis under uhensigtsmæssige forhold og kun ses at have været i brug en enkelt gang. Herfra var den endnu senere sendt videre til Potsdam, hvor den nok ville være gået helt til som følge af fortsat vanrøgt, hvis ikke jerntæppet var faldet. Skønt arkivets konservatorværksted havde trukket en del af fugten ud af bogen, var dens blade — især de forreste — gået enten helt eller delvis til grunde. Hvor de fortsat er i behold, skæmmes de af store, helt sorte fugtpletter jfr. når tøj bliver jordslået. Trods min undren var konservatoren, fru Stubenrauch, ganske fortrøstningsfuld, idet hun forsikrede, at et yderligere forfald ville kunne forhindres ved endnu et års tålmodigt konserveringsarbejde!

I den korte tid jeg — under behørigt påsyn — fik lov at orientere mig i den fortsat fugtige bog kunne jeg konstatere, at de ca. 90 første sider var beskrevet med forskellige navne og ydelser — mest fragmentarisk naturligvis i den stærkt ødelagte første del. Så vidt jeg husker, indeholdt den især indførsler fra 1540'erne i en noget særpræget håndskrift — nærmest på overgangen fra middelalder til nyere tid. Hvis mine iagttagelser er korrekte, synes vi her at stå med en "genopstanden" regnskabsbog fra administrationen under Knop eller von Wickede eller Boitin, altså en forløber for den ovenfor nævnte fra Kettings tid. På arkivet havde man ikke tidligere haft kendskab til denne regnskabsbog.

Afslutning og vurdering

Hermed var mit arbejde i Lübeck afsluttet, for så vidt som den hertil afsatte tid var brugt. Inden jeg forlod arkivet, tog jeg afsked med de ansatte, der alle havde været yderst imødekommende og hjælpsomme overfor mig.

I grunden fik jeg aldrig blot det mindste indtryk af at være i vejen i en vanskelig

spidsbelastning. Tværtimod fik jeg nærmest på fornemmelsen, at man opfattede mit beskedne arbejde i en — set med tyske øjne — "afkrog" af et omfattende arkivstof som en lille håndsækning. Oven i købet lovede dr. Grassmann at holde Bornholms lokalhistoriske Arkiv underrettet om den fortsatte nyordning, ligesom fru Stubenrauch forsikrede, at vi på Bornholm ville få meddelelse, når konserveringen af den omtalte afregningsbog ville være afsluttet. Til gengæld lovede jeg at foranledige, at min skriftlige rapport om arbejdet blev fremsendt til arkivet.

Når man bagefter skal vurdere udbyttet af dette studieophold, er der ingen tvivl om, at dette blev overraskende stort — i modsætning til mit ophold i Lund. I dag ved vi i hvert fald, at Den anden Verdenskrig og dens kolde afløser **ikke** — som det kunne befrygtes — betød ødelæggelse af det omfattende kildemateriale til den bornholmske historie i perioden 1525-76. Trods ugunstige betingelser — megen transport og uhensigtsmæssige opbevaringsforhold i de omtalte år — har tyskerne passet pænt på en vigtig del af vor fælles kulturarv.

Hvad der i vor tid er bevaret i det lübske arkiv af dokumenter og andre kilder belysende den sidste halvdel af det 16. århundrede er både kvantitativt og kvalitativt langt mere omfattende og solidt end de arkivalier, som tilsvarende svenske institutioner rummer for skæbneåret 1658. Ikke spor underligt, når vi tænker på de to perioders varighed. Hvor Lübeck bestyrede Hammershus med Bornholm i mere end et halvt hundrede år, blev det svenske herredømmes levetid begrænset til reelt kun lidt mere end et halvt år.

Med tiden må bornholmske historikere kunne danne sig et ganske dybtgående og nuanceret indblik i vor lübske historie — vel at mærke hvis man tør tage de udfordringer op, der ligger i en udnyttelse af det nu til Lübeck returnerede stof.

Som jeg selv ser det, skulle der endelig nu være gode chancer for fra bornholmsk

Фонд № 1591 Опись № _____
Единица хранения № 19504
Пронумеровано 98 (десятого тома) (цифрами и прописью) I по № 90
_____ листов с № _____
Литерные №№ I, II, III, IV, V, 3, 2, 23 а, 89 в
_____ Пропущены №№ _____
Печати _____
_____ Печатные материалы _____
Графические материалы _____
Другие особенности 1. II-V вклейки.

« 5 » мая 1981 г.

Подпись

Дело проверено

Выдача дата, подпись	Возвращение дата, подпись	Выдача дата, подпись	Возвращение дата, подпись
-------------------------	------------------------------	-------------------------	------------------------------

Fig. 4. Lånerseddel fra arkivet i Tallin, der viser, at vor genfundne bornholmske afregningsbog fra 1540'erne var i en estisk forskers brug en enkelt dag i 1981. Men historien melder intet om, hvad hun eller han fik ud af det.

At der også heri ligger store muligheder
for lokalarkivets mikrofilmoptagelser til

brug for interesserede på Bornholm turde være indlysende. Med få undtagelser er bevaringstilstanden generelt meget fin. Dermed være ikke sagt, at alt dette, endsige det meste af disse arkivalier, burde filmes. Det ville dels være pengemæssigt uoverkommeligt, dels unødvendigt. Men visse mindre dele kunne tænkes at komme på tale. Heller ikke alt stof synes at egne sig lige godt for en filmisk reproduktion. Det gælder nok her det mere personalhistoriske, der er forholdsvis svagt repræsenteret i kilderne,

som jeg oplevede dem. Snarere kunne man forestille sig oplysninger om periodens gårde og byer, bønder og borgere med mere, hvor der i det bevarede materiale utvivlsomt gemmer sig mange værdifulde oplysninger af økonomisk, social og kulturhistorisk art i netop det tidsrum, der ligger før vore bevarede jordebøger.

Da toget atter forlod Lübeck tirsdag eftermiddag den 14. april, kiggede jeg fra kuperuden over på den gamle hansestad, hvor Mariakirkens høje rejsning midt i synsfeltet virker så imponerende på beskueren. Og mine tanker gik til den bornholmske historie derinde på den anden side af Overtave i det nyopførte arkiv, der er nabo til den i og for sig ligeså storslåede domkirke. Jeg dvælede ved de perspektiver, indholdet af pakkerne tegnede. Hvem der blot var 20 år yngre?

Mindre kan vel også gøre det. Et senere besøg i Lübeck, når det nuværende reorganiseringsarbejde en skønne dag er tilendebragt, ville næppe være den dårligste investering. Endelig er det ikke udelukket, at det velorganiserede arkiv fortsat gemmer materiale, der i denne omgang ikke kunne efterspores indenfor den givne tidsramme.

Kommer tid, kommer råd.

Noter

1. Den følgende artikel bygger i alt væsentligt på den rapport for studiebesøget i Lübeck, som jeg udarbejdede sideløbende med arkivstudierne her og lagde sidste hånd på 14/4 d.å. og som efter min hjemkomst til Rønne med følgeskrivelse af flg. dag afleveredes til overbibliotekar H.C. Larsen, Bornholms lokalhistoriske Arkiv.
2. Min faktiske viden baseredes især på mine tidligere forgæves forsøg på at udnytte de forskningsmuligheder, der viste sig for mig under udarbejdelsen af min disputats (Dette gavebrev, Rønne 1982 i Bornh. Sml. II. rk., bd. 15-16). Således henviste Archiv der Hansestadt Lübeck på min forespørgsel om adgang til Ältere Senatsakten 1978 22/6 i sin svarskrivelse til det østtyske Zentrales Staatsarchiv, Potsdam. Min skriftlige henvendelse til dette blev 1980 11/2 besvaret med en direkte afvisning af forskningstilgang under henvisning til akternes dårlige tilstand.
3. Undertegnede rapport om undersøgelserne i Lund til H.C. Larsen, dateret Rønne 1990 10/12.
4. Skrivelse fra H.C. Larsen til undertegnede 1992 26/1.
5. Skrivelse fra H.C. Larsen til Archiv der Hansestadt Lübeck 1992 5/3.
6. Skrivelse fra Archiv der Hansestadt Lübeck til Bornholms Centralbibliotek 1992 17/3.
7. Brev fra undertegnede til det lübske arkiv 1992 22/3.
8. For en kort orientering se nemmest artiklen "I vor købstad Rønne", det indledende baggrundsafsnit med note 5. For detaljer det i noten a.a. af Willi. Kruse.
9. Arkivbetegnelse: Danica, Bornholm 1: Bornholm in specie die ehemalige Pfandschaft des Landes an Lübeck 1526-1577. Forrest i pakken et løst ark — ant. vedr. tidl. brug — beskrevet Danica: Bornholm Nr. 82, 92, 111, 114, 107, 117, 130 und 134. — Kruse, Wilhelm, cand. phil. in Göttingen. 25.II-6.III, 1911, Dr. phil. 3.IV. 20. Sjördin, Lars, Phil. Mag. aus Stockholm 20.VI. 23.
10. Danica. Bornholm in specie von den Lübschen Amtmännern, Haupt-Leuten oder Vögten auf Bornholm. Registrantens indholdsbeskrivelse bliver i stigende grad misvisende eller helt intetsigende. Af praktiske grunde er ikke desto mindre dennes rækkefølge fastholdt i teksten. Læggenes rækkefølge fremgår iøvrigt ikke som sådan, men alene som blyantsangivelser på et — som det synes — helt tilfældigt dokument.
11. Se herom evt. art. "I vor købstad Rønne", afsnittet udfordringer og nedtur med note 40.
12. Danica, Bornholm. Abrechnungen 1556-1573.
13. Der er her tale om et tillæg til regnskabet for udestående i krigens tid, dat. og underskr. i Lübeck 1572 10/4 af Ketting.
14. Her drejer det sig om et tillæg til det allerede i Lübeck indbetalte, dat. og underskr. smst. af sm. 1572 10/4.
15. Angår en gældsopgørelse fra de forløbne 16 år af Kettings forvaltning. Det oplyses p. 525, at opgørelsen er afsluttet 1572 15/11.
16. Regnskabet aflagdes over for de kgl. kommissærer under deres besøg på Bornholm.
17. Systemet er senest behandlet i Ebbe Gert Rasmussen: Jordbrug og landgilde på Bornholm i Bornh. Sml. 1988. III. rk. 2. bd. pp. 61ff.
18. Danica, Bornholm. Rechnungen — Inventare. Forrest på særligt, løst papir: Kruse, Dr. phil. Hamburg 1-3 IV. 20 — eingeordnet, Bruno, Dr. Friedr., Lübeck 6/6 — 36 — 9.VI. 1936.

Hjemme på Bolby og Tyndekulle 1920-1939

Af Timan Kofoed¹

Indledning og baggrund

Siden jeg flyttede hjemmefra

Efterfølgende erindringer fra omkring 1924 og fremefter er skrevet sådan, som jeg oplevede hverdagen, skolen, ja tiden og livet på landet som barn og ung. Jeg blev født i 1920 på Tyndekullegård i Klemensker, og i 1928 flyttede vi til nabogården Bolbygård. Som det fremgår af det skrevne, var jeg hjemme, til jeg var 19 år.

Efter den tid blev det min tur til højskoleophold og pladser i landbrug på Sjælland, Jylland og Fyn, ligesom der blev arbejdet på Falster, Lolland, i Norge og Sverige i kortere tid. Landbrugsskoleophold 1944-45.

Det var en skøn tid, da man kunne rejse fra landbrug til landbrug og se og opleve noget nyt og forskelligt, f.eks. som fodermester, forkarl, arbejdende forvalter, kontrol-assistent og bestyrer. I 1951 købte jeg en gård i Østermarie, og i 1953 blev jeg gift med Inger Christensen. Derefter flyttede vi i 1955 til en gård i Olsker, hvor vi solgte i 1988.

I første halvdel af 1900-tallet var forholdene meget ensartede indenfor landbruget. Men siden er der sket store forandringer. — Nogle landbrugere solgte kobesætningen og drev kvægløst landbrug med plante- og frøavl. Enkelte købte gårde med henblik på at sælge køerne. På Dyndalegård i Rø, hvor jeg var bestyrer i 1950, husker jeg, fru Vang kaldte de mænd for »Gårdeslagtere«. Det svandt hurtigt i malkebesætningerne, og det ene mejeri efter det andet blev nedlagt. Mælkeleverancerne havde i øvrigt toppet på Bornholm i 1939 med 93 mill. kg mælk. Under krigen fra 1939 til 1945 var det meget vanskeligt at få kraftfoder, hvilket yderligere forringede mælkeproduktionen. I 1964 kom »Bornholms Mejerisammenslut-

ning«, og den samlede mælkemængde var 50 mill. kg mælk.

Det første mejeri blev nedlagt i 1957, og ved sammenslutningen i 1964 var flere mejerier nedlagte.

Det eneste mejeri, der ikke fra starten var med i sammenslutningen, var Andelsmejeriet »Godthåb« i Rønne. Dette mejeri kom dog med fra 1970 i et nyt mejeriselskab under navnet »Bornholms Andelsmejeri«. Efter 1970 er al mejeridrift på Bornholm foregået på anlægget i Klemensker.

Arbejdslønnen steg voldsomt fra sidste halvdel af trediverne, hvor den var ca. 85 øre i timen, til nu i firserne, hvor den er over 85 kr. i timen.

Mange landmænd solgte hestene og købte traktorer. Hestebestanden faldt meget stærkt allerede i halvtredserne. Mejetærskere holdt derefter deres indtog i det bornholmske landbrug.

Der er således sket en enorm mekanisering og udvikling i landbruget fra tiden efter 2. verdenskrig til 1988.

Oplysningerne

Først og fremmest har jeg anvendt en samling af notater, som er nedskrevet af min far, Hans Antonius Kofoed (1877-1958). Notaterne går fra 1891 til hans død i 1958. Mor boede så alene i deres hus, Haslevej 38 i Rønne, til sin død i 1964, og derefter blev huset solgt til fremmede. Arv og møbler blev delt. Det var før det nostalgiske med antikke møbler rigtigt slog igennem, og de af os søskende, der havde et stort stuehus, kunne let få fyldt op i stuerne.

Chatollet, der var lavet til min far i 1890'erne af snedker Peter Absalon, har buet låg, og vi var to brødre, der gerne ville have det. Vi trak lod, og jeg var den heldige. Chatollets indhold fulgte med, hvad angik

fars optegnelser med mere. Der var hæfter fra mange auktioner, mejeri- samt slagteri-resultater og meget andet. For en række af årene førte min far dagbog over, hvordan høsten havde været, og hvad der blev arbejdet med. Mærkedage og andet blev også noteret.²

Materialet blev ikke så nøje gennemgået i de 30 år, vi har haft det stående. Det er først nu, efter at jeg er blevet pensioneret, at der er blevet tid til gennemgang af det, ligesom det da også er disse optegnelser, der er baggrund for mine skrivelser.

Fra en postkvitteringsbog fra 1915 til 1948 har der desuden været mange oplysninger. Ikke mindst ved forsendelser af skolepenge.

Mine bedsteforældre på Buskegård

Hans Antonius Kofoed blev født den 17. januar 1877 som søn af Ole Kofoed (født 12. november 1839) og hustru Marie Kofoed født Møller den 9. juni 1841. Ole Kofoed

kom fra Skovshøj i Bodilsker, mellem Pilemølle Station og Brandtsgård. Marie var født på 7. slg.'s fortov, Buskegård, i Klemensker. Ole og Marie Kofoed købte først hjemmet på Skovshøj, hvor de boede et år, og derefter hendes hjem, Buskegård.

Der var fire børn, Hans Andreas, Hans Antonius, Mathea Kristine og Oluf.

Hans Andreas blev landmand ligesom Hans Antonius. Mathea og Oluf blev lærere. — Mathea havde haft børnelammelse, og far plejede at sige, at hun havde en »vissen« hånd. — Det var nok derfor, hun blev lærer. — Hun blev senere gift med en lærer Frandsen, som underviste på Østre skole i Rønne, og de fik to børn.

Efter at Ole Kofoed havde købt Buskegård, blev lyngen, der havde været fælleseje, udstykket, og der blev lagt 9 tdl. til Buskegård. Senere købte Ole Kofoed 25 tdl. lyngjord, nabo til Buskegård. Al lyngjorden blev opdyrket, og der blev bygget fire længer på jordlodden med de 25 td. land. Der blev ligeledes bygget tre længer til Buskegård foruden en tilbygning til stuehuset.

I 1891 solgtes lyngjorden, der nu kaldes »Bakkevang«, Ndr. Lyngvej 12, fra for 12.000 kr.

Hans Andreas købte sit hjem, Buskegård, Ndr. Lyngvej 11, der senere brændte, fordi en tjenestekarl lå i en halmstak og røg tobak. Derefter solgte Andreas til Udstykningsforeningen. Det blev to ejendomme og en tillægsparcel.

Ole Kofoed boede godt, og der kom mange og lånte penge af ham, blandt andre Minus Kure og Jens Bendtsen, Egelund, 12. slg.'s parcel.

Jens Bendtsen havde foruden de faste panter lånt penge af 12 forskellige mennesker. Og da han ikke kunne klare den længere, gik ejendommen på tvangsauktion. — Ole Kofoed var den højstbydende. Hans Antonius Kofoed var dengang 19 år og blev sat som bestyrer. Han blev gift den 4. nov. 1897 med Petra Kofoed, født Olsen. På Egelund fik de børnene Marie i 1898, Hans Peder i 1900 og Oluf i 1902.

Hans Antonius Kofoed som ganske ung.

Tyndekullegård på postkort omkring 1910. Grundmuret stuehus fra 1903 samt bindingsværkslænger med stråtag.

Min far selvstændig landmand

Den 1. nov. 1897 overtog far Egelund for 12.000 kr. Der var da 18 tdl. $3\frac{1}{2}$ tdl. eng blev købt til, og der blev lavet ny heste- og køstald samt nye svinestier. På Egelund blev merglet 17 tdl., og jorden blev drænet. Der var langt at gå med mælketrillebøren, når mælken skulle bringes ud til sognevej.

I året 1902 byttedes ejendommen »Egelund« med »Lundsro«, 14. slg. Krykkegårds parcel, nu Bolbyvej 10.

Kort tid efter købte de så nabostedet »Tyndekullegård«, 15. slg. Det skete dagen før, man skulle skrive gården til tvangsauktion. Bedstefar, Ole Kofoed, og gårdejer Holm, Svartingegård, Rutsker, var med ved handelen. Holm var svoger til ejeren på Tyndekullegård. Den kostede 32.600 kr. Der var 61 tdl. jord, heraf 4 tdl. skov. Der var 4 heste, hvoraf den ene ikke kunne rejse sig ved egen hjælp, og 14 køer, der kun gav lidt mælk. — Køerne blev undersøgt for tuberkulose. Hveranden ko i stalden faldt for sygdommen. Der blev udrenset for tuberkulose to gange.

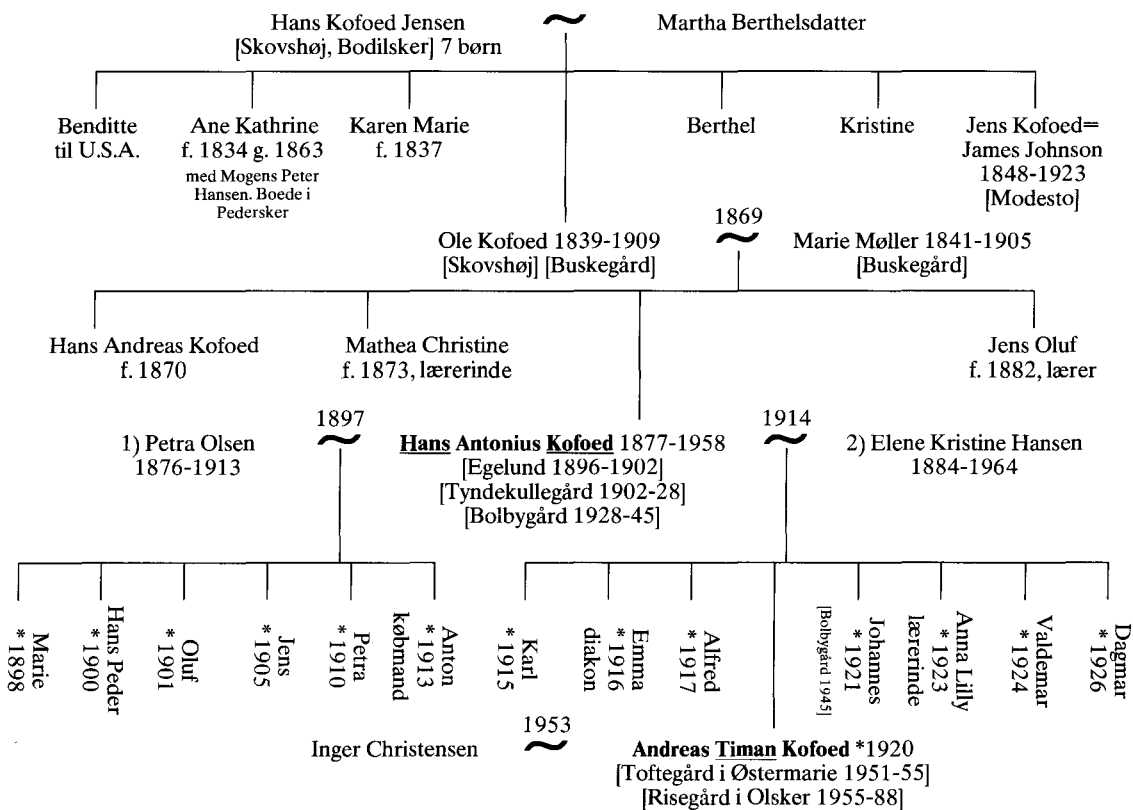
I 1902 kom en kraftig julestorm anden juledags nat. — Taget blæste af på hele stuelængens sydside. Stuelængen var 17 fag lang og 7 alen bred. På den nordre side havde halmtaget ligget i 70 år.

Der var intet at stille op med den gamle stuelænge. Der måtte derfor bygges et nyt stuehus.

Stuehuset blev bygget ud i haven, tre alen fra den gamle længe. Der blev først drænet, hvor den skulle ligge. Der blev købt 30.000 sten fra Hasle Klinkerfabrik til 22 kr. pr. 1000 sten. Snedkermester Peter Absalon lavede vinduer og døre for 10 kr. pr. stk. De dobbelte fag vinduer og døre dog 20 kr. pr. stk. Høvlede og pløjede brædder (7 alen lange, 6" br., $\frac{5}{4}$ " tyk.) kostede 950 øre pr. tylt. Kalk 515 øre pr. tønne. Håndværkerne tog 2 kr. 50 øre pr. dag à 10 timer plus kost. (25 øre i timen.)

Tømmeret blev rejst den 13. juni 1903.

Det gamle stuehus blev solgt for 200 kr. og tømmeret flyttet. Pengene til byggeriet låntes af bedstefar, Ole Kofoed, samt Jens Espersen.

Hans Kofoed som enkemand med seks børn.
Foto ved Valdemar Myhre af Svaneke omkring 1913.

Året efter, i 1904, blev østre længe på Tyndekullegård bygget for 800 kr., og 1905 blev der bygget 4 fag til tværlænge til nordre længe. I 1906 blev der bygget 2 fag til vestre længe.

Navnet Tyndekulle kommer af, at der er 3 små bakker omkring gården. Tynde er lig med små, og »kulle« er på svensk en bakke, såsom Blåkulla og Bokul.

På Tyndekullegård blev afholdt auktion den 18. december 1903, 24. marts 1904 og samme år den 20. december.

Der solgtes brænde, juletræer, gylter, flæsk og oksekød.

1904 blev gårdspladsen lagt om.

På Tyndekullegård blev født: Jens 1905, Petra 1910 og Anthon den 24. april 1913. Deres moder døde af barselsfeber små 2 mdr. efter, at Anthon blev født. Hans A. Kofoed havde så 6 børn i alderen 15 år til ca. halvanden måned. Ved moderens død kom Anthon i pleje hos sin morbror, Peter Olsen, og dennes husholderske, Krestina Munch, på den nærliggende ejendom »Knudshøj«.

Kokkedal, et 2-hestes avl på 10,8 ha, underlagt Tyndekullegård ved udgangen af 1. Verdenskrig. Oprindeligt hus eller udbyggersted til nabogården, 14.slg. Krykkegård, hvorfra der blev købt jord til i 1870. Sognekortet på denne tid viser situation omkring 1818, hvor der var 5 fag stuehus og 6 fag lade bygget sammen i én lang bindingsværkslænge med stråtag. Ejendommen blev genopbygget i 1904 efter brand og blev i 1924 atter selvstændigt brug. Avlsbrugeren kørte tillige mælk fra området til Bjørnedal Mejeri. Postkortfoto omkring 1955.³

Efter at H.A. Kofoed blev enkemand, måtte der en husbestyrerinde til hjælp. Det var Elene Kristine Hansen, født 6. maj 1884 på Krummemark i Rutsker.

II.A. Kofoed og Elene Hansen blev så gift den 4. nov. 1914.

På Tyndekullegård fødtes i andet ægteskab følgende 8 børn: Karl 1915, Emma 1916, Alfred 1917, Andreas Timan 1920, Johannes 1921, Anna Lilly 1923, Valdemar 1924 og Dagmar 1926.

1917 var et særdeles tørt år. Der kom først regn om sommeren d. 19. juli. Da blev der på Tyndekullegård brugt halm fra taget til at fodre køer med. Der blev derefter lagt tegltag på, det kostede 1400 kr.

Året efter blev naboejendommen »Kokkedal« købt til. Der var intet foder, så kreaturerne blev taget over på Tyndekulle. Hele gården blev merglet med mergel dels fra post Rasmussen, der boede på en lille ejendom, »Øen«, beliggende ved Bedegademøllen, dels fra Janus Skovs ejendom i Risby. »Kokkedal« blev i 1924 videregivet til Sinius Aleksander Jørgensen.

Fars farbror i Amerika

I 1923 fik faders familie meddelelse om, at Jens Kofoed (James Johnson), Modesto,

Elene og Hans Kofoed. Brudebillede 4/11-1914.

Californien, var død. Jens Kofoed var farbror til min far.

Han var født den 27. juni 1848 på Skovshøj i Bodilsker, og han startede som skomager i et beskedent landbohjem. — På Skovshøj var 7 børn. Jens var den yngste og drog til Amerika som så mange gode unge på den tid. Sammen med 40 andre jævnaldrende forlod han Bornholm den 1. marts 1868 for at underlægge sig den nye verden.

Han var som nævnt skomager, og som sådan nedsatte han sig i »Illinois«, men i 1870 forlod han den stat og rejste til Californien, hvor nogle af hans kammerater allerede var bosat.

Det var dengang grunden til det store amerikanske jernbanenet blev lagt. Jens Kofoed fik i det nyoprettede jernbanekontor at vide, at der skulle oprettes en række stationer langs den nye jernbane, og at der var arbejde at finde på en af pladserne.

Jens Kofoed valgte »Modesto«, og han kunne lide den plads, der var skabt af nybyggere før ham.

Der var dog ikke mange familier at grundlægge et skomagerværksted på, men der var udvikling i foretagendet, og Jens Kofoed deltog i organiseringen af det sted, der langsomt udviklede sig til en by. — Han blev medlem af det nydannede byråd, og på det tidspunkt ændrede han sit bornholmske navn til det mere internationalt klingende James Johnson, fordi han var utilfreds med den måde, hvorpå amerikanerne udtalte hans rigtige navn.

Den gamle spanske landsdel skulle amerikaniseres, og Jens Kofoed var ikke den, der strittede imod.

Det var hans foregangsarbejde, der gjorde ham værdigt til titlen som »The King of the Danes«, men vel at mærke ikke under det bornholmske navn. Byen havde tre huse, da han kom til Modesto. De blev inden mange år til 14.000 huse, og han fik efterhånden gjort skomagerværkstedet til en rigtig sko-tøjsforretning, ligesom han, som den første, så de store muligheder, der var i opkøb af jord med efterfølgende udstykning. — Det

må i sig selv have været en omfattende forretning. Og i Modesto Lokalhistorie kan man læse, at han på den baggrund fik binavnet »The father of Modesto«. En tid havde han seks store farme udlejet, og i 1906 fortalte han, at han havde 23 lejligheder udlejet i Modesto.

Han sad som medlem af byrådet i otte år, og desuden var han kæmner i byen i 12 år.

Jens Kofoed tænkte på dem derhjemme på øen i Østersøen og stod i konstant brevforbindelse med sin familie. — Han var også på besøg sammen med sin kone på Bornholm, og han må have agiteret for »Guds eget land«, for vi kan i dag konstatere, at fra midten af 1870-erne begyndte der en livlig udvandring fra Bornholm direkte til Jens Kofoeds by, Modesto. Der skabtes ligefrem til hel koloni af bornholmer-danskere i Modesto, og dette kolonisationsarbejde må tillægges Jens Kofoed, hedder det i en af historiebøgerne derovre fra. Han blev tillige en helt naturlig leder for den danske befolkning.

I det store værk om danske i Californien fra 1939 kan man læse flg.: »Det giver et begreb om, at de gode bornholmere holdt deres danske æt højt i ære og var ansete borgere der på egnen. I de dage bestod den danske befolkning i Modesto næsten udelukkende af bornholmere; nu er der folk fra alle egne af Danmark.«

Man kan forstå, at hans hjem i mange år var samlingssted for indvandrere og mange unge danske, først og fremmest bornholmere fik lov at være hos ham i den første vanskelige tid.

Han blev også en slags agitationsvirksomhed for en af skibsruterne mellem Europa og Amerika, nemlig »Thingvalla Linje«, der senere blev »America Line«.

Han var med til at oprette en Odd Fellow-loge i Modesto, og i det hele taget, blev han en fremtrædende mand inden for denne orden.

Jens Kofoed giftede sig omkring 1873 med en amerikansk dame af engelsk oprindelse. Ægteparret fik en søn, men havde den

store sorg at miste ham som seksårig. Hustruen tog hjerteligt imod sin mands landsmænd derovre, og hun kom også direkte til at lære hans fødeø at kende.

Således var de hjemmes første gang i 1877 og derefter i 1898, hvor der blev holdt en stor fest til deres ære på Christianshøj i Almindingen. Et særdeles interessant billede fotograferet af Paul Møller, Lille Torv, Rønne, den 4. juli 1898, viser ca. 75 deltagere i festen. Jens Kofoed og hustru står midt i billedet. Der er en hel del af familien og muligvis også medlemmer af en Odd Fellow-loge herovre, for det hedder sig, at det var denne, der holdt festen til gæsternes ære. Den 4. juli er den amerikanske uafhængighedsdag.

Der er flere gange skrevet i bladene om Jens Kofoed, bl.a. i Bornholms Tidendes tillæg d. 21. april 1979. I Bornholms Tidende har der været en artikel vistnok i 1979 og d. 15. marts 1986.

Atter i 1905 rejste James Johnson hjem til Bornholm, og da var det hans mening at opgive U.S.A., fordi han efterhånden var blevet lidt træt af det travle liv derovre, og ung var han jo ikke længere.

Han og den engelskfødte hustru købte således i 1905 hus i Rønne, Søndre Alle 4, men de forlod alligevel efter 2 år Danmark igen og rejste tilbage til Modesto. Det var vist hustruen, Emma, der ikke kunne falde til i den lille bornholmske by. De kom kørende i kane til Tyndekullegård i Klemensker, og Emma Johnson var fuldstændig »forgryst« over al den megen sne, som hun ikke kendte til fra Californien.

Det siger sig selv, at der herovre stadig findes mange mennesker, der er i familie med James Johnson. Alene hans seks søskende har efterkommere her på Bornholm og i det øvrige Danmark.

Jens Kofoed oprettede et legat for »Værdige trængende på Bornholm«. Dette administreres af Amtsrådet.

Omkring 1923 skulle Jens Kofoed og hustru have fejret guldbrillup i Modesto, Californien.

Deres ønske var, at familie, venner og Odd Fellow-brødrene skulle samles til guldbrillupsfest samme dag på Holms Hotel, Nexø, og det var gratis tilføjedes der. — Der findes et primitivt indbydelseskort, der er underskrevet af S.P. Juul, Henrik Kaas og Jokum Brandt, der udgjorde festudvalget. — Men denne fest siges aldrig at være afholdt, for inden dagen oprandt, var James Johnson afgået ved døden. Af et trykt sangblad, fremgår det, at der til gengæld blev holdt en mindefest for ham.

Faders søster, Mathea, sendte engang brev til Jens Kofoed og havde regnet dagene ud, så det kom på hans fødselsdag den 27. juni. Han blev så glad for brevet, at han sendte Mathea et guldur med kæde. Uret har hendes arvinger endnu.

Da James Johnson døde d. 23. september 1923 åbenbarede det af hans testamente, at han havde haft Bornholm i tankerne ved dets udarbejdelse. Bornholms Amt modtog meddelelse om, at det var hans ønske at oprette et legat, der skulle komme mennesker på Bornholm tilgode.

Testamentet stillede en kapital på 30.146 kr. til rådighed, og det voksede snart til det dobbelte, men pengene var ikke så lidt mere værd dengang. Kapitalen er anbragt i obligationer, og det er afkastet, der stilles til rådighed til uddeling. Selve legatsummen blev først stadfæstet i 1937, og legatet blev udloddet første gang i 1938. — Der skal ansøges for at komme i betragtning. Omkring 1984 begyndte man at avertere, og da kom der 20 ansøgere. — Legatet stilles til rådighed til uddeling blandt værdige trængende på Bornholm, og som andre gamle legater oplever man også her, at tiden er løbet fra legatet. — Det skal bl.a. være »Personer, som ikke modtager eller har modtaget fattighjælp eller kommunehjælp af en sådan størrelse, at det har medført tab af valgret«.

Legatet tildeles altså fortrinsvis personer, der ikke har oppebåret hjælp af det offentlige, og som uden skyld er trængende på grund af sygdom eller lignende, herunder udgifter til børns videreuddannelse.

På Tyndekullegård i 1920'erne

Her blev jeg, Andreas Timan, født i januar 1920, og jeg kan huske, fra jeg var 3-4 år. Vi legede vesterude ved dammen. I nærheden var der en brønd. Den måtte vi endelig ikke komme for nær, for så ville vi blive taget af »vanntjættan« (»brønjtjættan«). — Vi legede også i granskoven, hvor mine store søskende havde bygget en hytte af grangrene. Her kunne vi sidde inde. Vi legede far, mor og børn og andre lege.

Vore heste havde navne og hed Paula, Klara, Thyra, Lotte, Borrita, Zarif og Rich. — Køerne havde også navne, og vi kendte alle køerne ved navn. Der var Blomma, Ida, Isabella, Rosa, Grete, Viola, Marina, Magda og så videre, i alt 18 køer plus ungdyr. Vi børn legede i kostalden, især når der blev malket om aftenen.

Storebror Jens var hjemme som karl, og vi havde fremmed fodermester. — Der blev tærsket vesterude med dampkedel som trækraft. Tærskeværket blev flyttet med heste.

En dag, Jens kørte ajle, havde han et føl på 5-6 mdr. løbende med hoppen. Føllet var skikkelig og havde grime på og grimeskaffet til at gå og træde i. Jeg fik så for mig, at jeg kunne ride på det. (Jeg var kun 6 år.) — Johannes, der var 5 år, hjalp mig op på det store føl. — Jeg kom dog ned lige så hurtigt, for føllet sprang afsted. Jeg slog mig dog ikke, da man ikke falder så tungt i den alder.

Der blev indlagt elektricitet på Tyndekullegård i 1926, hvorpå der blev købt elektromotor, tærskeværk og halmpakker. De, der solgte tærskeværket, målte laden med fødderne (skoene). Der blev slået hul i en indervæg til remmen fra motoren. I stuehuset blev der lagt ledninger. Jeg husker en morgen, jeg kom op og skulle igennem soveværelset, at der sad en mand oppe på et klædeskab og borede gennem væggen. Der blev set på katalog med lysekroner og kupler, og hvad der ellers skulle til.

Far har senere fortalt, at han havde haft

det meget fattigt på Tyndekullegård, og at han ville arbejde henimod, at hans børn aldrig skulle få det så fattigt, som han selv havde haft det.

Far har også fortalt, at han som barn på Buskegård havde en lang vej til skole, 4 km til Klemensker Nordre Skole, som lå på Bolbyvej, nu nr. 2. Far og hans søskende gik med træsko til skolen. Han ville også arbejde for, at hans egne børn fik en kortere skolevej.

Nordre Skole, hvor far gik i sin tid og i næste generation os søskende, lå kun ca. 2 km fra Tyndekullegård og 1 km fra Bolbygård, så man kan sige, at det lykkedes fuldt ud.

Den 20. april 1926 begyndte jeg i skole. Det var et år før den skolepligtige alder. I Klemensker Nordre Skoles distrikt var der det år kun én skolepligtig dreng. Der blev så lavet en klasse med den omtalte dreng og mig samt fire drenge, der kom til at gå to år i første klasse. Vi blev således seks drenge og vistnok ni piger. På første side i læsebogen stod der noget lignende som:

»Tag din bog du lille pog
Tag tillige du lille pige
og lad os se, hvem der er den bedste
på dette blad og så det næste,
men du må huske på, at det er lysten der
driver værket.«

Jeg forstod ikke, hvad »værket« var, og troede, at det var noget med tærskeværk. Mine yngre søskende fik senere »Ole Bole«. Den var meget mere børnevenlig. — Vi var fire søskende, der gik i skole, så der var altid nogen at følges med. Karl og Emma gik i 4. klasse og Alfred i 2. klasse. — På den tid gik man kun i skole hveranden dag, naturligvis også om lørdagen.

I 1926 fik besætningen mund- og klovsyge, så vi børn måtte ikke gå i skole på grund af faren for at viderebringe smitte af sygdommen. — Jeg var ikke ked af det, da jeg syntes, der var langt at gå.

Da sygdommen var overstået, blev der gjort rent i staldene og kalket. Mejeriet lånte os en kalksprøjte. Der blev sprøjtet med

kalk, og Jens havde lagt slangen med hane på fra sig. Jeg gik hen og pillede ved hanen, der løsne, og da der var lidt tryk på, fik jeg hele strålen med kalk i ansigtet og øjnene. — Jeg husker endnu, at Jens tog mig i hånden, løb over gårdspladsen ind i køkkenet. — Det var særdeles grimt, og selvom der blev skyllet med vand, så er kalk meget alvorligt, da den ætser meget.

Som små legede vi landbrug med heste, køer og grise. Vi brugte gamle hestesko som hestebåse, kobåse og svinehuse. Som dyr blev brugt pæne, runde småsten, der blev fundet i marken. De største var heste, og de mindste grise.

Det var ikke ofte, vi børn kom med i byen (på besøg). Hvis far og mor skulle til gilde, hvilket kun sjældent skete, var der kun to af os børn, der fik lov at komme med til gildet. Vi kørte så i en ponyvogn, en åben vogn, hvor vi børn sad baglæns. Om vinteren havde vi godt med tøj på, uldtæpper og fodpose samt forlæder knappet på vognen. Der var lygter på med stearinlys, de såkaldte vogn-

lys. — Når vi kørte hjem, var det spændende at se på og tælle stjernerne, hvis det var »stjerneklart«.

De af os, der måtte blive hjemme, havde det også sjovt, og vi var jo mange og fandt altid på noget at foretage os. — Vi legede far, mor og børn, gemte fingerbøl, spillede dam, mølle, ludo og bob. Bornholmske firkort var dengang et yndet spil.

Når man ikke kom meget hjemmefra, var man naturligvis meget genert, og det gav sig da også udslag, når man kom i skole.

Jeg turde således ikke komme ud på legepladsen i frikvartererne, men blev inde på gangen. Jeg husker, at min søster, Emma, og lærerens datter, Agnete, kom ind i gangen og halede mig ud. Jeg strittede imod, så godt jeg kunne.

Første gang, jeg kørte med i en bil, var, da jeg var 5-6 år. Smeden var hos os og »lave-
de« (reparerede) selvbinderen, som gjorde kludder, og vi børn fik lov til at køre med i smedens halvåbne bil, efter at reparationen i marken var overstået. — Næste gang, jeg fik

Elene og Hans Kofoed fotograferet i haven på Bolbygård i 1928 sammen med deres otte børn. Foto: Frede Kjøller.

lejlighed til at køre med i en bil, var i 9-10 års alderen.

Jeg var 6 år, dengang Bolbygård brændte, og kan huske, at karlene og mine store brødre cyklede derop dagen efter branden. Jeg sad på stangen, og vi så på brandtomten. Stuehuset brændte ikke. — Der blev så opbygget tre udlænger, hestestald, kostald og svinestald, til en firelænget gård. Der var ingen vognporte eller maskinplads. En støbt svinelænge stod med sorte mure efter branden.

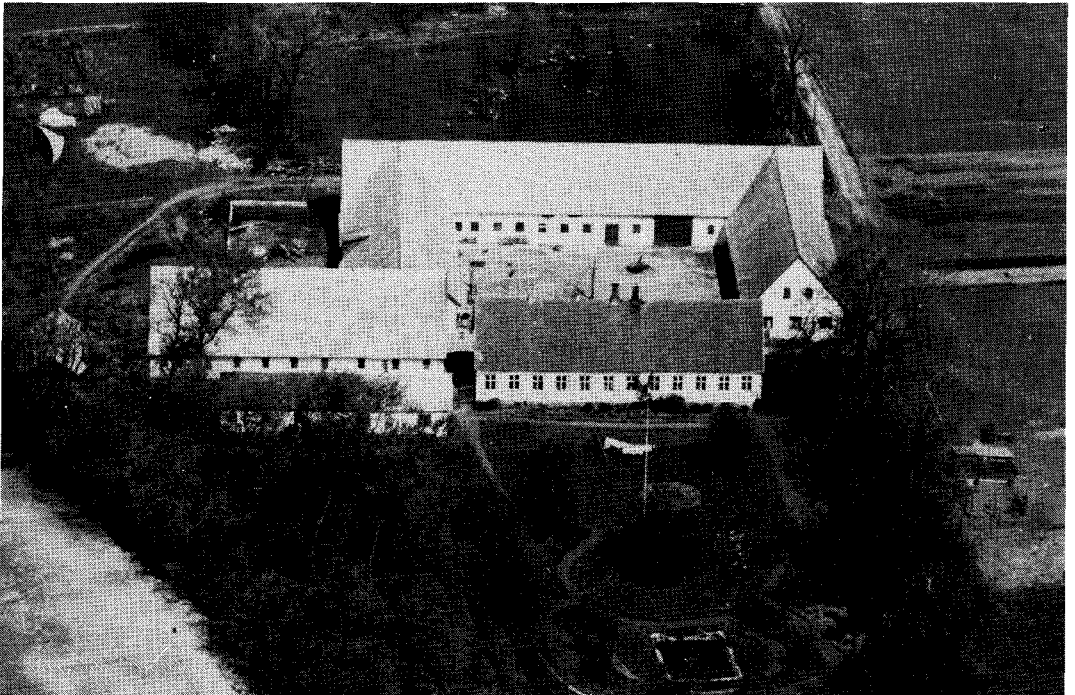
Far købte Bolbygård på tvangsauktion den 15. marts 1928 for 82.900 kr. plus omkostninger. Flere bød naturligvis på den, men far var den, der bød højest og fik den med tilhørende 89 tønder land. Der var ikke langt at flytte, da der kun er godt 1 km mellem Tyndekullegård og Bolby. De få dage (15.-20. marts) vi søskende og karle gik til

Bolby for at røgte dyrene, fik vi en træstol på nakken.

Min og min broders flytning foregik på den måde, at vi om morgenen gik i skole fra Tyndekulle, og da vi fik fri, gik vi til vores nye hjem. Det var en af mine ældste brødre, Jens Kofoed (1905-1940), der købte Tyndekulle, hvor der var godt besat med heste, køer og grise.

Der var også ting fra Tyndekulle, som far tog fra ved handlen, såsom 1 hestegang, 1 harve, 2 plove, 1 svinebur, kartoffeldyng, træ og 1 læs brænde, 1 læsfjedervogn, 1 landauer, bistader, 1 so, 3 gylter, gæs og nogle høns, 15 sække såsæd og en stor, sort hest, der hed »Snop«.

Ved flytningen kørte far med den lukkede landauer, og de 3 små søskende på 5, 4 og 2 år sad i vognen, til mor fik tændt op i kakelovnen.

Bolbygård. Luftfoto omkring 1950 til »Bornholms Historie, Landbruget og dets Biografier«.

Landboliv på Bolby i 1930'erne

Tilrette på gården

Efter at vi var flyttet til Bolbygård, kom vi af og til ned til bror, Jens, på Tyndekullegård. Han var endnu ungkarl. På Bolby var stalde-
ne en del større end på Tyndekulle, og en-
gang Johannes, der var 6½ år, kom hjem efter
et besøg på Tyndekulle, fortalte han, at Jens
havde bygget kostalden om og gjort den
mindre!

Efter at foråret i 1928 var lagt, gik man på
Bolby i gang med at køre tømmer fra Al-
mindingen til den længe, der efter branden
endnu manglede tagkonstruktion. Den var
opført 1906 og støbt, hvilket var meget al-
mindeligt i de år.

I mellemtiden var der købt 2 nye heste
»Holger« og »Finaldo«, 3 år gamle og på 11
kvarter. Det var store belgiere. Der blev kørt
med 3 spand heste. Karl og Alfred — hen-
holdsvis 13 og 11 år — skiftedes til at køre
med. — Tømmeret blev skåret på Pihls Skæ-
reri i Klemensker. I mellemtiden blev heste-
ne spændt fra og sat ind på »Bjørnedal Me-
jeri«. Det var nogle ret lange træer, da læn-
gen var 18 alen bred (over 11 m) og 60 alen
lang. Den 30. juli 1928 blev der rejst tøm-
mer på længen. Snedkermester Christian
Pelle var mester for opførelsen.

For vinterhalvåret (november til maj)
1928-29 blev fæstet:

Forkarl: 300 kr.
Medhjælper: 275 kr.
Fodermester: 300 kr.

plus tillæg for 1. og 2. klasses mælk
Pige (som hjalp med malkning): 240 kr.
Hun skulle også hjælpe med at hakke roer,
høste og lignende.

Der blev pløjet en mark med græs hver
eftersommer. Først skrællepløjet og så
dybtpløjet. Hveden blev sået omkring den
20. september i lejen. Der blev også taget
3-4 tdl. roer op først i oktober og sået hvede
efter roer omkring den 10. oktober.

Sneøsning

Vinteren 1928-29 var der megen sne. Der lå
høje driver øst for gården, og vi børn grave-
de store snehuler, hvor vi kunne sidde inde.
Den megen sne gav naturligvis problemer,
og alle landmænd havde »pligtøsning«, som
det hed på bornholmsk. I det øvrige land
kaster man sne, men bornholmerne »øser«
sne. — Arbejdet blev fordelt ved, at man reg-
nede det i omgange. En gård havde f.eks. 4
mands arbejde i en omgang, medens en min-
dre gård havde 3 mand, en avlsbruger 2 og
en arbejdsmand 1 mand. Når sneen var fast-
kørt, blev den pløjet løs med heste, der trak
en almindelig landbrugsplow. — Et spand
heste og en mand gjorde det ud for 4 mand.
Min far fortalte engang, at der fra Bolby var
sendt mandskab på pligtøsning 18 dage i
træk. — Snefogeden var altid en landmand.
Han skulle tilsige mandskab, ligesom han
skulle »vise af«, som det hed. Det bestod i, at
hvis vejen var ufremkommelig på grund af
sne, skulle trafikken ledes ud over marker-
ne. Dette gjordes ved at spærre vejen og sæt-
te et par 2 m høje pæle i jorden, hvortil man
bandt en halmvisk foroven.

Skolen

De første 5-6 år på Bolbygård var vi otte
børn hjemme. Karl og Alfred har jeg allere-
de nævnt, desuden Emma på 12 år, Timan 8
år, Johannes 7 år, Lilly 5 år, Valdemar 4 år
og Dagmar 3 år.

I 1928 var vi således 5 børn, der gik i sko-
le. (Vi måtte ikke cykle til skolen og havde da
også kun en enkelt gammel drengecykel.)
Det blæste forresten altid meget i Klemen-
sker. Man gik med træsko dengang. Jeg kan
huske, at jeg også fik et par nye træskostøv-
ler, som jeg gik med i kanten af dammen. —
Gummistøvlerne kom først senere.

Klemensker Nordre Skole bestod den-
gang af fire klasser: første, anden, tredje og
fjerde klasse. — Der var to årgange i hver
klasse, »A« og »B« blev de kaldt. Første og
fjerde klasse gik i skole tirsdag, torsdag og
lørdag. Anden og tredje klasse mandag,
onsdag og fredag.

Klemens nordre Skole på Bolbyvej. Foto til »Danmarks Kirker og Skoler«, 1920. Bygget 1858 samtidig med Vestre skole og senere ombygget. Søndre skole kom i 1850. Indtil da blev der undervist på Degnegård nær kirken. Kirkeskolen blev opført i 1915 og en ny søndre skole i 1927.

Skolebygningen bestod af to klasseværelser med en dobbeltdør imellem. Der var ansat en forskolelærerinde til første og anden klasse og en folkeskolelærer til tredje og fjerde klasse. En privatbolig til henholdsvis lærerinde og lærer med familie befandt sig i hver sin ende af skolebygningen. Der blev fyret i kakkelovn i klasselokalerne.

Børnene havde således kun 2 lærere gennem hele deres skolegang. — Vi var så heldige at have to særdeles dygtige lærere. Lærerinden hed Elisabeth Kofoed, og læreren var vestjyden Simon Peder Simonsen. De gjorde virkelig, hvad de kunne for at lære os så meget som muligt. — Det var som bekendt mest dansk og regning, der blev lagt vægt på dengang. Begge lærere var særdeles dygtige til at give kristendomsundervisning, geografi, naturhistorie, sang, og også samfundsspørgsmål blev forklaret. Jeg husker således, at læreren fortalte om lande, hvor folkene var sløve og kun bestilte noget, når nøden drev dem til det, og at der blev indtaget narkotiske stoffer. Læreren fortalte, at sådan noget aldrig ville forekomme i Danmark, da folk var for oplyste til den slags. Ak ja! Tiden har vist noget andet. I skolens sørgede lærerne for, at der var rimelig autoritet og disciplin. Spanskroret blev kun brugt én gang, medens jeg gik i skole.

Mergel

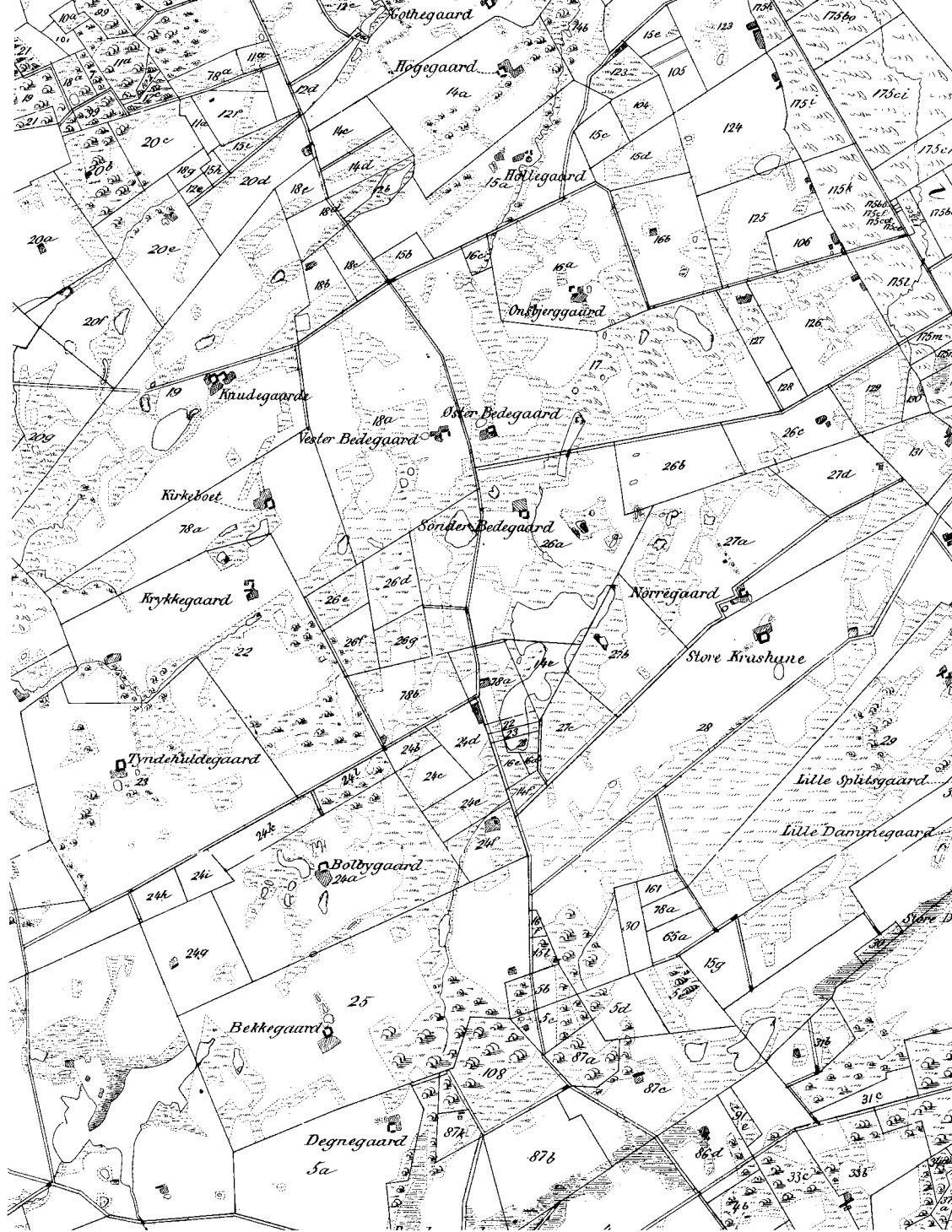
Da Bolby gik til tvangsauktion, var jorden særdeles forsømt, og der var utrolig megen agerkål, som mange steder stod højere end kornet. Og det var ikke så lidt »rod« (scene-græs), der blev samlet og tilintetgjort. Sommeren 1928 gavi alt 315 sække korn og 284 læs roer. Der måtte derfor købes megen halm.

For at tilføre jorden kalk, brugte man dengang kalkholdig mergel, som man gravede op af jorden, hvor der var mest kalk i. Deraf de mange mergelgrave, der findes på landet. Til gården hørte en »udlod« på 9 td. land. Den ligger på den modsatte side af Bedegadevejen. Her var der tidligere taget mergel op. Foruden 2 karle var der 3 dageljere, og far pumpede vandet op. Vor hjemlige snedker lavede en pumpe af træ ca. 9-10 m lang med kasseformet rende; indvendig mål var ca. 4 gange 6 tommer. Drivhjulet var også af træ ca. to alen (126 cm) i diameter, med jernaksler og beslag. Det hele virkede faktisk som en kornelevator med rem og kopper. Remmen var bare af 2 reb, og i stedet for kopper var der små træklodser på ca. 2×3×5 tommer. Klodserne var forbundet på de to reb med kramper i en afstand af ca. 3 tommer. Trækkraften var en liggende hestegang, sådan en, som man brugte som trækraft til tærskværk og hakkelsesmaskine, når man ikke havde elektricitet. Den var meget tung at trække, så vi havde 3 heste for hestegangen.

Der var 3 mand til at grave og smide mergel op af graven og 2 karle med vogne med hver et spand heste. Mergelen blev kørt i store dynger. Den skulle så ligge og vente på frost, da der så var større chancer for, at den tørrede og smuldrede. Og den blev lettere at læsse igen på vogne og sprede på marken. Mergelen var noget sejt og klistret materiale. Ofte blev mergelen kørt direkte ud på marken i små hobe.

Vi brødre tjente en ekstra skilling på at sprede mergelen, som blev raget af vognen i hobe. Vi fik en øre pr. hob.

Karlene fik (det sommerhalvår) ca. 400

Udsnit af sognekort over Klemensker, 1:20.000. Matrikelskel omkring 1870 (efter udskiftninger i 1840'erne og Højlyngens deling i 1860'erne), mens den viste bebyggelse hidrører fra situationen i 1818, hvor den første matrikelopmåling fandt sted. Buskegård, matr.nr. 124 ses øverst til højre og var såkaldt fortovt til 7. slg. Hullegård (matr.nr. 15^a). Egelund med matr.nr. 20^c findes øverst til venstre som en parcel fra 12. slg. Lille Knudegård (matr.nr. 20^a). Nordre Skole opført 1858 på del af matr.nr. 78^b overfor Bedegademøllen. Umiddelbart efter på Bolbyvej fulgte den lille ejendom Lundsro, hvor H.A. Kofoed boede kort inden overtagelsen af Tyndekuldegård.

kr. og daglejerne 3 kr. og 50 øre om dagen plus kost, senere 4 kr. plus kost.

Arbejdet startede kl. 5.00 om morgenen i sommerhalvåret. I vinterhalvåret kl. 5.30.

Forkarlen muede under hestene, fodrede og striglede dem, og andenkarlen, tjene-stepigen og far hjalp fodermesteren med at malke. Der blev spist havregrød kl. 6.30 om morgenen. Formiddagskaffe kl. 9.00. Middagsmad kl. 12.00, derefter middagshvil til kl. 13.00. Eftermiddagskaffe kl. 15.30. Aftensmad kl. 18.30.

Sidst i 30'erne kom der mere drift på gården. Mergelen virkede på markerne, og kvikgræsset var borte, og det gik fremad.

Landbrugspriserne var stadig lave.

Et hus uden jord ved navn Lisenlund, der ligger ved Spydelund mose, blev købt for 8.000 kr. Der boede så en daglejerfamilie eller fodermesterfamilie. Efter 1940 var der »gift« fodermester på Bolbygård.

Når karlene var ude med hestene på markarbejde, fik de samt alle folk, der arbejdede i marken, altid formiddags- og eftermiddagskaffe bragt ud. Det var ofte os drenge eller pigerne, der blev sat til at »gå med kaffe«. Hestene fik mulepose på med hakelse og lidt havre. Særlig langt var der jo til mergelgraven (ca. 1 $\frac{1}{2}$ km). Kurven kunne godt være tung, når der var 5-6 mand, der skulle have kaffe; drikke (hvidtøl eller saftvand) skulle der også til i sommervarmen. Det var før, termoflaskerne var kommet ud på landet, og kaffen blev bragt ud i sodavandsflasker med patentpropper. — Kaffebrødet var rugbrød med margarine og et stykke hjemmebagt hvedebrød indpakket til hver enkelt i pergamentpapir.

I de somre, vi tog mergel op, var vi 17 mennesker på kost hver dag: Far, mor, 8 børn, 1 pige, 2 karle, 1 fodermester og 3 daglejere. Igennem årene blev der taget 3000 læs mergel op, og hele grunden blev merglet, ca. 37 læs pr. tdl.

Der skulle naturligvis et godt køkken til og en dygtig husmoder til at klare husholdningen. Saltning af sild, slagting af grise, kalve, høns, kyllinger, gæs og ænder foregik

altid hjemme, samt bagning. Alligevel var der meget, der skulle købes ind. Al madlavning foregik på brændekomfur med bageovn og baggryde. Kakkellovne, petroleumslamper og flagermuslygter til staldene blev holdt i stand. Madurtehaven og prydhaven blev også ordnet.

Alle 17 mennesker spiste ved samme bord. Nok var der en »paja« til hjælp, men hun skulle også malke 3 gange om dagen og luge roer, trække roer op og hjælpe til med høsten.

Maden var altid færdig, når mandskabet og vi kom ind. Jeg mindes aldrig, at den ikke var det.

Vareforsyning til husholdningen

Der blev kørt til mølle med korn en gang om ugen. — Æggekassen og varekassen blev indleveret i Brugsforeningen. Vi havde en kontrabog, hvori mor skrev varebestillingen. Varerne blev så tillavet, mens karlen var på møllen og grovvarerforretningen og evt. også til smeden for at få nye sko på hestene. Kontrabogen blev opgjort 1 gang månedligt og betalt.

Fiskemanden kom med hest og vogn, bageren i bil, begge en gang ugentlig. Kød, flæsk og høns var man selvforsynende med samt ænder til jul. Handelsgartneren kom hvert forår og solgte sommerblomster m.m. Længe kostede en stedmoderplante 5 øre.

Mor var meget haveinteresseret og passede haven sammen med pigerne. Vi havde en fin blomsterhave, såvel som en udbytterig »madurtehave«, som vi altid kaldte køkkenhaven. — Dog blev græsplænerne slået med le af en nabo. Det var ikke almindeligt med græsslåmaskine endnu.

Af bageren købte vi rugbrød, halvsigtebrød og tvebakker. Han bar det ind i køkkenet og regnede prisen ud med blyant på de hvidskurede køkkenborde. — Det var søster Emma meget ked af. Bager og fiskemanden betaltes kontant.

Da det var en stor husholdning, skete det, at man manglede et og andet. Så blev en af os børn sendt til fods ad kirkestien til Klemen-

sker for at hente det. — Vi hentede altid smør (1 kg som en stor pakke, der blev hentet lige fra smørkernen), og hvis vi skulle have gæster også piskefløde, hvortil vi medbragte flaske. — Vi havde en lille seddel med fra en lille kuponbog udleveret af mejeriet. Der anførte vi varens art og gårdens leveringsnummer. — (Man kunne også sende bud med mælkekusken, men far og mor ville ikke ulejlige ham med det.)

Det var forældre til afdøde provst Viggo Nielsen, Rønne, der var brugsuddelerpar, og vi fik ofte et kræmmerhus med bolsjer af dem, når vi kom i brugsen. Som regel de røde, ovale »Kongen af Danmark«-bolsjer. Jeg husker da også første gang, jeg blev sendt til Brugsen på egen hånd. Inden jeg gik ind i forretningen, stillede jeg mine træsko meget fint med næserne imod dørtærskelen i den lille forstue (vindfang). Jeg var jo vant til at tage træskoene af, inden jeg gik ind, både hjemme og i skolen. — En mand blandt kunderne sagde til mig, at jeg skulle beholde træskoene på. — Der blev ikke grinset ad mig, men jeg fornemmede alligevel, at ekspedienterne trak på smilebåndet.

Daglejere på kost

Det var overalt på landet en selvfølge, at karle, medhjælpere, faste arbejdere, daglejere og håndværkere fik kosten. — Ved tærskningen var der foruden stedets faste beboere et ret stort mandskab. Der blev da gjort lidt ekstra ud af maden f.eks. med spegesild og stuede kartofler og andet godt til frokost kl. 9.00, og et solidt middagsmåltid kl. 12.00, altså fuld kost. — Det gik altid meget hurtigt med at spise, især for traktorføreren og ilæggeren. De rejste sig altid fra bordet før de andre, da de skulle smøre tærskeværket og have det klart, til mandskabet kom ud igen.

På det tidspunkt var der ikke mange daglejere på landet, der var med i fagforening, men det begyndte da i trediverne.

Angående kosten husker jeg i 1945, da jeg var (forkarl) 1. mand på en gård, at jeg spurgte proprietæren — i min uvidenhed —

om daglejerne ikke skulle med ind og have mad. — han svarede, at det havde de tidligere fået, men så havde fagforeningerne bestemt, at deres folk (medlemmerne) ville kostere dem selv og på den måde opnå en større dagløn. Det kunne de så takke fagforeningerne for.

Svinehold

Far gik meget op i sine grise og brugte megen tid på dem. Han havde en egen måde at fodre på. Det maledede korn blev omhyggeligt blandet i en spand med skummetmælk. Med en spand i hver hånd, bar han det rundt, en spand til hvert hus. Han havde da også held med sine grise. Den 20. maj blev der købt en so med 13 hosliggende grise på »Avlscenteret Myseregård« i Rutsker. Alle sogrisene blev naturligvis til avlsdyr. Det var en lidt markant pæn so. Den hed altid »Myseresoen«. Den elskede at svømme og motionere i dammen. Jeg kan endnu se den store, tunge so for mig, svømmende rundt. Man kunne kun se de øverste 10-15 cm af ryggen. Snuden holdt den naturligvis oven vande.

Sommeren 1930 var der 6 cjenndomme, der brændte i løbet af 14 dage. Bl.a. »Bjerget«, Vestermarie, Kjeldsebygård, Østerlars, Dannevang i Rutsker. Der mentes, det var selvantændelse i høet.

Gårdspladsen blev brolagt

Bolbygård var en ny, pæn firelænget gård med sidebygning. Men der var en dårlig brostensbelægning på gårdspladsen. I den nederste del slet ingen. Der havde sikkert som så mange andre steder været mødding i gården. Gårdspladsen blev lagt med tilhuggede sten, mage til brostenene på St. Torv i Rønne. Der blev lagt fortove af klinkersten. Nogle sten blev hentet på Hammeren og andre i Dalegårdsværket i Olsker. Det var karlene, der med heste og faste vogne hentede stenene. Der var en brolægger ved navn Rystrom. Stenene blev lagt i grus og stampet fast med en brolæggerjomfru, som der skulle 4 mand til at betjene. Til den ene halvdel af gårdspladsen blev brugt nr. 1-sten. Den an-

Gårdspladsen på Bolbygård set fra indkørslen.

den halvdel blev belagt med almindelige brøsten. Nr. 1 sten kostede 10 øre pr. stk. Daglønnen var 40-45 øre i timen. Et par år efter blev der plantet et pæretræ midt på gårdspladsen.

1. sep. 1930 var der afmejet og 24. sep. afhøstet, 38 læs hvede, 97 læs blandsæd, i alt høstet korn og kløverhø 178 læs.

Der var leveret 176.773 $\frac{1}{2}$ kg mælk, fedtprocenten var 3.82. Tærsket 567 sække korn (100 kg).

Bihold

5. sept. 1931 taget honning fra bierne, ca. 430 pund. Bierne (bistaderne, som far havde bragt med fra Tyndekullegård) stod i et hjørne af den store have. Når de »sværmede«, var det bare ud med bikuben. Denne blev sat over sværmen. Der blev smurt lidt honning i kuben, og bierne kravlede som regel op i kuben. I mørkningen blev en staldluge sat til bihusets flyvebræt, og bierne blev slået ud af kuben, hvorefter de kravlede ind i bihuset. Lidt tobaksrøg af en pibe, konstrueret til formålet, var med til at berolige gemytterne.

Høst

Høsten begyndte sidst i juli. Man mejede altid med le rundt om sædskifterne, og man bandt kornet i neg og lagde negene ud på yderkanten. Under 1. verdenskrig kom aflæggerne, der mejede og lagde kornet i neg, der så blev bundet af strå med håndkraft. Efter 1. verdenskrig kom så selvbinderen, der blev trukket af 3 heste.

Kornet blev sat i hobe, hvor det stod i 10-14 dage. Det skulle helst »stakkes«, inden der kom regn. Alle mand (og piger) måtte ud og stakke negene, som selvbinderen lagde i rækker.

Tærskning

Den 1. sep. 1931 var der afhøstet. 149 læs neg og 11 læs rivning. Der blev fyldt op i laden med neg, hvor der var plads til halvdel af høsten. Resten blev så sat i hæs ved gården. Hæssene blev så tærsket først i september med lejet tærskværk trukket af en traktor. I denne omgang blev der tærsket 12 timer à 6,50 kr. 51 sække hvede og 179 blandsæd (havre og byg). Det, der var under tag (laden), blev tærsket i oktober. Denne gang 23 $\frac{1}{2}$ time. Høsten gav i alt 615 sække korn.

Tærskværkerne kørte fra sted til sted. Traktoren transportererede tærskværket. Halmpressen, der bandt halmen i knipper (ca. 5 kg) blev flyttet med 2 heste. Det var fast takst, at det sted, der skulle tærske, hentede pressen, og det sted, der havde tærsket, kørte med »skrammelvognen« med forskellige ting til brug ved tærskningen, såsom halmsliske, avnerør og meget andet.

Der var noget fast mandskab med værket, 1 traktorfører, som også var værkfører, en ilægger, en båndskærer og 2 mand til at bære korn. Desuden skulle der 2-3 mand til at sende neg til værket, og 2 mand til at tage halm fra. Kornet blev båret på loftet i sække med 100 kg og tømt ud på loftsbrædderne, dels i en udlænge og dels på stuehusloftet. Det korn, der blev tærsket i okt.-nov. var lagerfast. Alene det, at negene stod i hobe 10-12 dage, var medvirkende til at gøre det la-

gerfast. Hvis det var genstridigt høstvejr, og det har jo ofte været et problem, og hvis negene blev kørt for tidligt ind, kneb det ofte med, at kornet kunne holde sig, og man måtte skovle (øse) kornet for at give det lidt mere luft. Man kørte kornet til mølle, der blev trukket af vinden, og fik kornet malet.

Auktioner

Auktioner var dengang som i dag en offentlig foranstaltning med sagfører, og der var altid politi til stede. Pengene blev indkasseret af øvrigheden. — Der blev givet kredit, og der var enkelte, der ikke blev betroet kredit.

Min far var godt kendt med auktion, idet han iflg. bøger allerede i 1903 som ung mand holdt auktion over gylter og en del andet. Ligeledes i hans hjem på Buskegård i Klemensker blev der holdt auktion i 1890'erne.

Det var naturligvis spændende for os drenge. Forud var der en del arbejde. Der skulle være rent og kalket. Der blev budt på kaffe og kringle til alle i storstuen.

Svinestalden var bygget på en særlig måde. Grisene gik højt med rensegang i midten og fodergange i siderne, og trugene sad 70 cm højere end fodergangen. — Dørene til rensegangen blev lukket, der blev rensset, og her stod auktionarius, skriver, politi, købere og tilskuere. Budene kom også livligt, men det skete også, at det gik meget trægt.

Pengene var ikke så store i trediverne, det var jo da, landbrugskrisen satte ind. — Overbudene var på én krone. Tit kom familie og naboer også, og så var der også plads og mad til dem.

Grisene blev altid afhentet dagen efter med hest og vogn. Alle havde jo grisekasse, da man skulle køre slagtegrisene til jernbanestationen. Der kunne godt være fire, fem vogne i gården samtidig, og vi drenge stod ofte og passede på hestene, mens folk snakkede eller hjalp med at læsse gylter og grise.

Mælk til grisene

Proteinbehovet hos svinene blev dækket i skummetmælken, som vi hver dag fik retur fra mejeriet i pasteuriseret og varm tilstand. Mejeriet samlede om vinteren is fra damme og moser. Der blev således også leveret is fra dammen på Bolbygård.

Til mejeriet »Bjørnedal« var Splitsgård og Østre Pilegård de største mælkeleverandører.

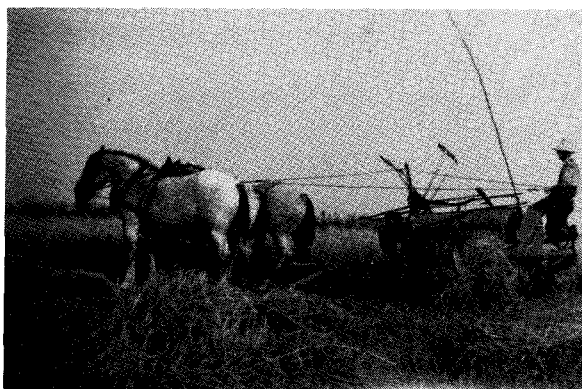
Splitsgård leverede	343.000 pund
Ø. Pilegård	243.000 pund
Kofoedgård	211.000 pund
Bjørnegård	211.000 pund
Bolbygård	203.060 pund

med 3,77 procent fedt. Mejeriets gennemsnits fedtprocent var 1932 3,69 procent.

11. marts 1933 leveredes 912 pund mælk til mejeriet. Det var meget dengang, da der blev malket i hånden. Min bror, Alfred 16 år, var fodermester, Karl var 18, Emma 17, Timan 13, Johannes 12.

Vi var ret gode til at malke. Far var ikke hurtig til at malke. I hans ungdom var det kun kvinderne, der malkede. Mor derimod var særdeles hurtig til at malke. Dersom vi kunne nå op på 1000 pund mælk, blev vi lovet kogt chokolade, ligeledes når vi fik 1100 og 1200 pund mælk, så vi fik ofte chokolade om aftenen det år.

Vi havde gode »løkker« (indhegninger med godt græs), og køerne gik ude om natten. Det var ellers ikke almindeligt den gang, og det var da også derfor, der pludselig kom så megen mælk.

Der høstes med selvbinder.

Svinekort

De første svinekort kom i april 1933; vi fik 6 stk. i første omgang. Det var for at begrænse leverancen. Hver gård og ejendom fik tildelt svinekort, og man skulle aflevere 1 kort, når man leverede 1 gris. Der blev handlet en del med svinekortene, og når der var mangel, kunne prisen nå op på imod halvdelen af, hvad man fik for en gris og ofte endnu mere. Mælkesalget på 7.210 kr. og svinesalget på 4-5.000 kr. var jo ikke meget til at forrente købesummen. Der skulle også penge til foder, udsæd, kunstgødning, lønninger, kost og beklædning. Så det var en god hjælp, at hønsene lagde godt med æg.

Æg og mælk

Perioden fra 1920 til krigens slutning i 1945 var meget ensartet. Alle landbrug — næsten uden undtagelse — havde heste, malkekøer, svin og høns. Mælken blev leveret til mejeri til smørproduktion, og man fik skummetmælken retur samme dag. Skummetmælken blev brugt til svinefoder, og svinene fik deres proteinbehov dækket på den måde.

Kornet blev båret i 100 kg sække på stuehusloftet og andre lofter og brugt til foder. Æggene blev leveret i 500 stk.'s eller 200 stk.'s kasser eller blot i en almindelig kurv i brugsen eller hos købmanden, og man købte husholdningsvarer for nogle af pengene.

I den omtalte periode var de 24 andelsmejerier i gang. Mælken blev transporteret til mejeriet i mælkekander (junger), der rummede 40 eller 50 l, enkelte mindre. Transporten foregik med heste. En mælkevogn kunne tage 50-55 mælkejunger eller mere, når der var sidetilsæt på vognen. Mejerierne var i gang både hverdage og helligdage. Det var næsten altid avlsbrugere med 2 heste, der kørte mælkeruten og tjente derved en ekstra skilling, hvilket ofte var nødvendigt for at få det til at løbe rundt.

Hakkelse, roer og andet foder

Hestenes foder bestod af hakkelse og lidt hø, desuden tærsket havre, græs og roer alt efter, hvor meget de arbejdede. — Hakkelse

sen bestod af utærskede havreneg, der blev skåret i 3-4 cm lange stubbe med en hakkelsesmaskine, der blev trukket af en hestegang med en eller to heste for. Der skulle en mand til at lægge i maskinen, en dreng til at skovle fra og en til at køre hestene. Der blev skåret hakkelse ca. en gang om ugen, hveranden uge, alt efter behov. Det afhang af, hvor meget man skulle have muleposer med i marken. — Roerne blev rensset for jord med en kniv. De fik kun nogle få stykker hver.

Køernes foder bestod af roer, halm og et mål (dansk måltid) hø, indkøbt proteinholdigt kraftfoder (foderkager) og formalet korn.

Til en besætning på 30 stk. malkekvæg + ungdyr blev brugt ca. 8-9 td. land roer. Næsten al staldgødning blev brugt til roemarken. Ajlen blev for det meste kørt ud på græsmarken. — Roerne krævede meget arbejde. Roemarken blev radrenset 5-6 gange i løbet af sommeren. Roerne blev først tyndede og derefter hakket 1 eller 2 gange.

Alle var med, når der blev hakket roer, både karle og piger og vi børn fik 10-15 øre pr. række, det gav lidt lommepenge.

1. oktober blev der begyndt på roearbejdet på Bolbygård. Det foregik med håndkraft. Roetoppen blev lagt i en række og roerne i en anden række. Der blev kørt 2 læs roetop hjem hver dag og fodret med i stalden. Det varede 5-6 uger at tage roerne op. I oktober blev der kun fodret med roetop og halm, og køerne var på græs om dagen. Ensilering af roetop begyndte man først med efter 2. verdenskrig.

Omkring 1. nov. blev roehuset fyldt op. Der var kun plads til køernes roeforbrug i 5-6 uger. Resten af roerne blev lagt i lange dynger, der blev dækket med halm og jord. Roehuset måtte fyldes op 4-5 gange i løbet af vinteren. Der var ofte sne, så man måtte skovle sne for at komme til roedyngerne. Hvis jorden på dyngerne var frossen, var det et særdeles besværligt arbejde at få jorden fjernet. Det blev i alt til, at man skulle have roerne på greben 5 gange, inden de kom fra marken og lå i krybben hos køerne. Det gav

således meget arbejde, når der var 5-600 læs roer.

Svinenes foder bestod af malet korn, skummetmælk og vand, raspede roer og tilskud af levertran og mineraler.

Sædskifte

Det var let at få afvekslende sædskifte, når man havde køer, og man havde op mod en trediedel udlagt med græs.

Markerne blev ofte dyrket på flg. måde på Bolbygård: 1. Græs. 2. Græs. 3. Græs, opløjet i august. 4. Hvede. 5. Roer. 6. Byg. 7. Havre. 8. Byg med udlæg af græs.

Kornet blev omsat gennem dyrene, kun lidt korn solgtes til grovvareforretningen. Hvad såsæd angik, var det meget almindeligt, at man brugte af egen avl og selv rensede den.

Konfirmation

I 1934 havde vi igen konfirmation. Når far og mor skulle i kirke, gik de ofte ad kirkestien, som gik forbi Bolby over Bækkegårds jord og privatvej (2 og $\frac{1}{2}$ km). På konfirmationsdage for os børn blev der dog kørt i landauer af forkarlen.

Fritidsaktiviteter

Når der nu var 2-3 karle, 1 pige og os 8 børn, var der jo altid liv. Om sommeren, når det var varmt, cyklede nogle ned til Risbygårdsmose (ca. 2 km) i middagspausen og badede. Om aftenen blev der leget, cyklet, gynget samt spillet hestesko og spillet bold. Spille hestesko foregik på den måde, at vi slog en jernpind i jorden. Vi skulle så kaste med hestesko og se, hvem der kom nærmest pinden. Hvis skoen kom til at gabe om pinden, gav det 3 point, og var den i en afmærket nærhed, gav det 1 point. Vi fiskede ofte karusser i en mergelgrav sommeraftener. Om efteråret og vinteren sad vi omkring spisebordet i petroleumlampens skær. Ofte spillede vi ludo, dam eller mølle. Var der sne, kørte vi »på kælke«, og var det hård frost, lavede vi »kattesnurre«. Man slog en støtte igennem isen og helt ned i bunden af dammen, som lå

lige ved siden af gården. Oven i støtten blev der sat en jernpind i et lodret boret hul. En gennemsavet granlægte på 8-9 m blev lagt ovenpå støtten. Der blev så bundet en kælk i den yderste ende. Med den store radius kunne det godt blive en anseelig fart, især når et par af karlene kom ud og skubbende på nærmest ved støtten, hvor der blev strøget jord fra roehuset eller aske fra kakkelovnen.

Vi gik til Søndagsskole hveranden eller 3. søndag eftermiddag i konfirmandstuen i præstegården hos provst Emil Rohde. Om jul fik vi kogt chokolade og kringle. Om sommeren havde vi søndagsskoleudflugt.

Gymnastik og sport

Far havde været på Bornholms Højskole, og det skete, at der blev kørt med hest og vogn til efterårsmøde på Højskolen, og nogle af os børn fik lov til at køre med. Der var en stor hestestald af træ med plads til 100 heste, og der var ofte rigtig mange køretøjer. Det var da også her, fars interesse for gymnastik og ungdomsarbejde var blevet vakt. Det kom os børn til gode. I tyverne var der ingen ungdomsarbejder på landet ud over skytteforeningerne.

Det var i 1930-31, at man startede med gymnastik på Klemens Kro. Smedemester Dich fra 2. Skyttekreds var den drivende kraft. Han ringede blandt andet til Bolbygård, hvor han vidste, at der var mange, både børn og unge, og der blev da også sendt fire afsted. Johannes og jeg gik med drengene og Karl og Alfred med karlene. Der var god tilslutning, idet der også var små og store piger. Vor leder hos drengene var en ung mand fra Rutsker, han hed Ludvig Lambreth. Senere års ledere hed Gunni Frederiksen, J. Damgård og Ejnar Christensen, alle nogle prægtige unge mennesker. — Nok havde vi i skolen haft en god lærerinde og en god lærer, men en vis autoritet var der jo.

Med de unge idrætsledere var det jo et helt andet kammeratskab, der opstod. Vi kom til den hjemlige gymnastikopvisning og til amtsopvisning, hvilket var en stor ople-

velse, ligesom håndboldturneringerne om sommeren.

Vinteren 1936-37 havde vi en leder, der hed Ejnar Christensen. — Han var fra Vejle-egnen og ledede drengene og karlene. Helga Munch fra Charlottenlund i Klemensker ledede pigerne.

Der var rigtig mange til gymnastik det år, og der blev begyndt med folkedans og efterfølgende kaffebord. Det var jo en meget stor oplevelse for sådan nogle generte drenge. Ejnar Christensen var fodermester på Bolbygård. Han bragte naturligvis et friskt pust ind på gården. Han havde været på Ollerup Gymnastikhøjskole og fortalte os om mange oplevelser fra skolen med Niels Buch som forstander. Også mange andre ting fra Jylland, fortalte han om.

Der var 27 karle og 22 piger fra Klemensker med til amtsopvisningen på Hotel og Restaurant »Industrien«, Rønne.

Ved den lejlighed bød formand for gymnastikudvalget, snedkermester Munch, Vestermarie, velkommen og sagde bl.a.: »Det er kedeligt, at vi må nøjes med sådan et »Hul« til vores amtsopvisning.« — Munch må jo have set noget bedre andre steder i landet. — Det var jo længe før, idrætshallerne var opført på Bornholm.

»4 H«. Ungdomsarbejde

Min broder, Alfred, f. 1917, var fodermester, fra han var 14-19 år. — Dog var han på Bornholms Højskole som 18-årig i 5 mdr. — Som fodermester var der meget arbejde med 25-28 malkekøer plus opdræt. Malkning 3 gange daglig, mange mælkejunger og spande at vaske. Ganske vist fik han nogen hjælp af os drenge, og forkarlen rensede nogle gange kostalden om morgenen, men når foråret kom, var han alene om arbejdet. Far fodrede grisene, men det var fodermesterens arbejde at rense (muge) under grisene, og der var altid mange. Foruden den store stald var der også en mindre stald. — Om eftermiddagen var han med til at hakke roer, høste og andet arbejde.

Alfred var nogle år med i fodermesterkonkurrence. Det gav ekstra arbejde. Der skulle være rent både i stald og på møddingen. Man vidste aldrig, når 5-mands udvalget kom og vurderede køernes og staldens renholdelse m.m.

Alfred var meget pligtopfyldende, og han lavede aldrig vrøvl. Han var så forkarl i 2 år, inden han som 21-årig kom på Ollerup Gymnastikhøjskole hos forstander Niels Buch.

Vi andre brødre arbejdede hjemme, indtil vi som 19-årige kom på højskole.

Mine søstre arbejdede også hjemme og kom på højskole som 17-18-årige. Den yngste søster fik dog lov til at gå på Statsskolen i Rønne og fik mellemskole- og realeksamen på den betingelse, at hun stadig skulle hjælpe med aftenmalkningen.

Når vi arbejdede hjemme, fik vi altid fuld normal løn. Om sommeren var vi med i 4 H roehakningskonkurrence. De roer hakkede vi udenfor den almindelige arbejdstid og tjente en ekstra skilling.

Vi lærte meget tidligt at bestille noget, der blev høstet meget hø, og det foregik med håndkraft. Man bar høet sammen i stakke. — Alle mand var med, også tjenestepigen og pigen, der var hjemme. Det var meget hårdt for ryggene, især for pigerne, når de kun var 15-16 år. Både piger og drenge var altid med til at hakke roer både 1. og 2. gang, og også når roerne blev trukket op med håndkraft. — Roetoppen blev hugget af med en roekniv, og top og roer blev lagt i rækker hver for sig. — I høsten var alle med, når negene blev stillet i hobe (stakket). Når kornnegene blev kørt hjem, var der altid travlt. Der blev altid kørt med 2 vogne, nogle gange med sættevogn, det vil sige, at der var en fast mand til at læsse af vognene, så karlene, der kørte hver sin vogn, kunne tage hestene fra den fyldte vogn over og spænde dem for den tomme vogn.

Det var næsten altid pigernes arbejde at »lægge« læssene (bornholmsk: lå), altså at stable negene på vognen, og den, der lagde læsset, kaldtes på bornholmsk en »lâpaja«.

Som jeg før har nævnt, lærte vi at malke i en ung alder. Vi malkede dog aldrig om morgenen, inden vi skulle i skole.

Da jeg var 13-14 år, blev Alfred og jeg sendt afsted til et malkekursus på Møllegård i Klemensker. Der boede dengang en stout jyde ved navn Jacob Rømer, far til Georg Rømer. Rømer var formand for landboforeningen på Bornholm. — Der var en stor besætning, og foruden 1. fodermester var der en hjælpefodermester + malkere. Det var »4 H«, der arrangerede kurset, og Ejner Ipsen, »Lærkelund«, bød velkommen og takkede bagefter. — Vi var kun 7-8 deltagere. Vi skulle medbringe malkespand og malkekammel, og vi cyklede dertil.

Det var højskolelærer Peter Pedersen, der var leder af »4 H«, og konsulent Jensen, der ledede kurset. — Det var dog særlig renmalkningen, der blev lagt vægt på; hvordan man til sidst skulle massere koens yver oppe fra og nedefter. — Hver deltager fik et hold køer på 7-8 stk., som vi skulle malke. Køerne blev så malket efter af lederne. Mælken fra eftermalkningen blev så samlet sammen for hvert hold og målt, ligesom der blev taget tid.

Jeg husker, at J. Rømer, da jeg sad og malkede, kom hen og tog min skindhuc af mig og lagde den på en kasse. — Det var jo koldt, når vi cyklede. Jeg har nu aldrig kunnet forstå, hvad det skulle gøre, at jeg sad med sådan en hue på. Om jeg havde den trukket helt ned over ørerne, husker jeg ikke.

De andre deltagere var voksne, og der var kun 2 minutters forskel fra den første til den sidste, 41 og 43 min.

Efter malkningen var vi inde og fik kaffe. Lederne fik oven i købet nogle stykker brød og spejlæg. — Vi deltagere måtte nøjes med kaffe. Til gengæld fik vi teoretisk undervisning i malkning.

Hos fotograf

Storebror Jens, der købte Tyndekullegård i 1928, blev 29/10 1938 gift med Chrestence Hansen fra Tornegård, Knudsker. Søster Emma sørgede ved samme lejlighed for, at

vi otte søskende blev fotograferet. — Det var første gang, vi var hos fotograf. — Vi blev dog i sommeren 1928 fotograferet i haven af en amatørfotograf (Frede Kjøller).

De første biler på landet

Der var kun få landbrugere, der havde bil. Man kørte med heste. Af vogne var der ponyvogn, dogcart, gig, jumbe, og en del af gårdene havde landauer. I 1939 blev Bedegadevejen brolagt med chaussésten i lighed med mange af amtsvejene i disse år. Ellers kørte mange med jernbanetoget. Således kørte vi altid med toget, når vi var på skoleudflugt. Den gik altid til »Skovly«. Vi havde 15 øre med i skolen til billet.

Lærer Simonsen, Ndr. Skole, og nogle få landmænd havde bil. De få, der havde bil, måtte klodse dem op under 2. verdenskrig, da man ikke kunne få benzin. Det var først i halvtredserne, der kom biler af betydning på landet.

Dyrskue

Dyrskuet i Hareløkkerne om sommeren var en af den tids største begivenheder. Der kom mange køretøjer. Der var hestebåse, hvor der nu er parkeringsplads. Mange holdt ved Christianshøj med hestene og gik eller kørte i kapervogn til dyrskuepladsen.

Alt »gøglet« var på »Bakken« ved Christianshøj. Der var en hel gade af telte, boder, dødsdrome, gynger, lirekassemænd og meget, meget mere.

Teltgaden gik helt fra Christianshøj til »Kollekilde«, og det gik altid livligt til. — Det var ikke Landøkonomisk Forening, der strøg gevinsten, da nogle ikke nåede længere end til »Bakken«. — Det er af denne grund, at alt »Gøglet« er forflyttet til dyrskuepladsen i Hareløkken.

Jeg husker da også første gang, min storebror og jeg om formiddagen gik fra Christianshøj til dyrskuepladsen. Det har været først i trediverne. Vi blev fotograferet flere gange af fotografer, der var ude på at tjene nogle penge.

Da vi kom ind på dyrskuepladsen, blev vi mødt med fuld musik af to musikanter, der var lejet af Landboforeningen. De sad i et lille åbent lysthus med tag over. Såvidt jeg husker, var det en meget stor trompet og en saxofon, det var i det mindste noget med klang i. Det var jo før højtalere og andet var fundet til Bornholm. Dengang foregik køreopvisningen og kraftprøven på den gamle bane. Der var ikke oversigt over hele kørebanen, der gik neden om en del træer, lige bagom, hvor scenen nu er bygget. — Dommertribunen eller dommertårnet er bygget på et meget senere tidspunkt. På Bornholm har det altid været skik, at landmændene med familie og børn tog til dyrskue 1. dag, og karlene og pigerne tog afsted 2. dag: »Denj fosta dâjn ska di selle te dyrskue. Dâjn ætte ska dræn-jana te pajeskue.«

Enkelte fik en »bjørn« på, og denne her »dyrskuetjærest« blev der i det mindste snakket meget om blandt tjenestefolkene.

Da vi på Bolbygård havde svineavlscen-ter, udstillede vi søer og grise. Således husker jeg engang, vi havde en so med hosliggende 4-5 ugers grise. Det var nok ikke almindeligt, at søerne havde smågrise med. De blev i hvert fald meget beundret, vel nok mest af byfolk. Svinestaldene lå dengang, hvor Travbanerestauranten nu ligger.

Maskinudstilling var der på det tidspunkt ingen af, eller i det mindste meget lidt. — Det var først senere og efter krigen, der rigtig kom maskiner, og de stod inde på dyrskuepladsen. Senere havde de plads på den østre parkeringsplads, og så skulle de køres ind på dyrskuets kørebane, hvilket gav store trafikproblemer, når de skulle over landevejen.

Vi udstillede også heste. Det var belgierheste, dem var der ikke mange af. Bornholm har jo været domineret af Frederiksborgheste. De udstillede heste kom kun på dyrskuepladsen, når de blev trukket eller stod ved deres nummerpæl. — Dengang blev hestene ikke kørt i lastbil. Man kørte eller red dem eller holdt de unge heste i reb bagved hestevognen. Køer og tyre blev trukket derind eller sendt med jernbanen. — Jeg har så

sent som i 1948 trukket en tyr fra trinbræt-tet på Christianshøj til dyrskuepladsen.

På nordlandet, hvor jernbanen ikke pas-sede så godt, blev der trukket med køer og tyre helt fra Rutsker og Olsker. De to dyrskuedage faldt midt i ugen og altid omkring høhøsten. — Og ofte skulle der køres hø hjem 3. dyrskuedag. Det kunne godt være strengt, dersom man var kommet sent hjem.

Dyrskuepladsen har i årene gennemgået mange forandringer. I 1934 blev der ryddet og planeret, hvor den nuværende opvisnings- og travbane nu ligger.

Det var Køre- og Rideforeningerne og Landboforeningen, der gjorde et stort frivilligt arbejde. Jeg husker således, at forkarlen på Bolbygård i 1934 blev sendt direkte derind med heste og arbejdsvogn. Sammen med andre landmænd kørte han jord, som blev læsset med håndkraft.

Til Østævnet i 1939 blev der af Bornholms Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening udført en masse frivilligt arbejde. Inderbanen blev drænet og tilsået, og andre udbedringer blev foretaget.

Under krigen blev dyrskuepladsen en hel del ramponeret af russerne, der holdt til der. Resultatet blev, at bygninger og andet blev raseret, ligesom en del materiel fra B.A.S.G. og I. blev fjernet eller ganske ødelagt.

I 1953-54 fremlagde formanden for B.A.S.G. og I. forslag til »Idrætsstadion« på pladsen. Den påtænkte plan blev udført af ingeniør Klindt Jensen, Rønne. Forslaget omfattede anlæg af idrætsbaner for løb, spring og kast, foruden baner for håndbold og fodbold. Pladsen skulle udsmykkes med en stendysse og flagstang. Frivillig arbejdskraft udførte igen meget arbejde. Men det viste sig, at der skulle bortsprænges mange hundrede kubikmeter klippe, for at idrætspladsen kunne bygges som planlagt. Efter at der var blevet arbejdet med planen siden foråret 1954, kunne det indvies ved det store Østævne 1957.

Udviklingen løb dog aldeles fra idræts-anlægget, som langt fra kunne stå mål med de anlæg, der rundt om i sognene blev byg-

get ved skolerne og ved byernes sportspladser.

Men Hareløkkerne ligger der stadig, og der er stadig liv i stedet. Foruden dyrskuet og lignende aktiviteter bliver pladsen i stor udstrækning brugt af hestesporten, der senere fik anlagt en travbane.

Hareløkkerne har i langt over hundrede år været et yndet samlingssted for bornholmerne. Den har også fået skyld for at være Danmarks smukkeste dyrskueplads. Og det er bestemt ikke uberettiget. Den smukke skov danner en smuk ramme om pladsen, og den er dermed en hyggelig og dejlig festplads.

Det gik for alvor op for mig, dengang jeg havde en plads i Salling. Jeg gik og glædede mig til dyrskuet i Skive. Jeg forestillede mig en folkefest, som det bornholmske var. Men ak; da jeg kom ud til dyrskuepladsen, var det på en åben græsmark. Og når udstillingen af dyrene var overstået, kunne man tage hjem igen. Jeg har dog foruden dyrskuet i Skive været på en del dyrskuer i det øvrige land.

Der var for øvrigt ved Jubilæumsstævnet i 1952 optaget en smalfilm af dyrskuet. Det var på den tid, hvor der var romerkørsel og troikaridning på programmet. Filmen er blevet vist flere gange, og den er af stor historisk værdi. Man ser, at dyrene har ændret sig meget siden dengang, og det gælder både heste, køer og ikke mindst svinene, hvor orner og søer har ændret type.⁴

Raske belgierheste

Straks efter at far købte Bolbygård, købte han (som før fortalt) bl.a. to 3-årige belgierheste, Holger og Finaldo, og de blev altid kørt sammen. De løb løbsk som 3-årige. Det foregik på den måde, at forkarlen trak hestene ud til vognen, der stod udenfor gården. Der manglede imidlertid et hovedtøj til den ene hest. Alligevel spændte han hestene for vognen og trak dem ind på gårdspladsen for at få fat på et hovedtøj. Hestene blev bange for vognen og tog magten fra ham. De løb og smadrede vogn og seletøj. Forkarlen kom

under vognen og blev ilde tilredt. Der blev naturligvis hentet læge. Sår og skrammer blev behandlet. Han måtte holde sengen et stykke tid, og siden gik han rundt med 2 stokke. En kvie, der stod tøjret, blev påkørt og led nogen skade.

Når heste løber løbsk, vælter vognen ofte, eller hestene løber på træer eller hegn, og de bliver meget forslåede, hvis drætten (vognstangen) knækker, og vognen løber på dem.

Hestene var efter den tur altid bange for vognen, og der skulle altid passes ekstra på dem. Det samme par løb løbsk (vujl på bornholmsk) flere gange siden, ofte når der kom en ny forkarl.

Således en gang, hvor vi var ude at køre hø. Det var ved det første læs. Jeg stod i vognen for at »lægge« læsset. Da karlen havde læsset den første høstak, tog han tømmen op fra jorden med forken for at køre frem til næste høstak. Pludselig satte hestene i spring og tog magten fra ham. Tømmen røg ud af hænderne på ham, og hestene løb med en vanvittig fart. Jeg lå i vognen og råbte prr, prr, hvilket naturligvis gjorde hverken fra eller til. Jeg kan endnu se hestene løbe hjem mod gården.

Engang kom de på hver sin side af en høstak, som de sprang over. Da de kom til enden af marken, stødte høriggeren mod et markled. Riggeren og sidefjælene og det hø, hvori jeg lå, blev revet af vognen, og hestene fortsatte deres vilde løb med vognen ind på gårdspladsen og ud igen gennem ladeportene, der stod åbne, ud gennem dammen, hvor der i kanten lå store sten. Her blev de standset af et eller andet. Jeg slap dog heldigt fra det, men fik en stor hudafskrabning i panden. Da jeg kom i skole næste dag, spurgte læreren, om jeg havde været ved at pløje landevejen op.

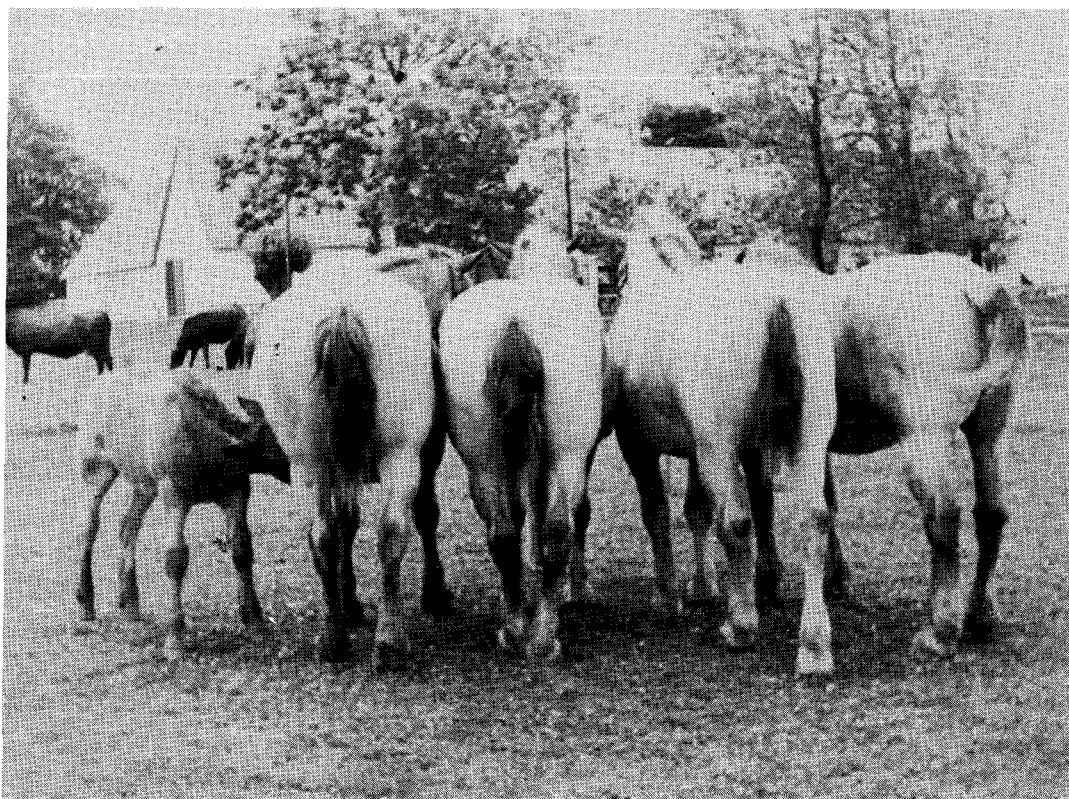
Den store, sorte hest »Snop« kunne også være streng. Den kunne blive meget gal, når den skulle have muleposen af. Engang forkarlen var i marken og holdt kaffepause og skulle tage muleposen af Snop, der gik i midten af 3 heste, blev karlen bidt på siden af

halsen. Til alt held tog muleposen noget af. Alligevel fik han sår på halsen og måtte have bind på i nogen tid. Senere kørte jeg med Snop og lærte den at kende. — En gang, jeg harvede med 3 heste, gik jeg hen foran dem for at se, om de var svedige. Pludselig tog han mig i skulderen og løftede mig op, men slap dog hurtigt igen. — Snop var over 11 kvarter, kunne også være »flink«. Den bøjede hovedet ned, når den skulle have sele på og selen af. Vi tog ofte selerne af uden for stalden, så red vi på hestene ud i dammen, hvor de drak vand og fik benene skyllet rene. En kold dag, vi havde kørt møg ud, seledede jeg af på gårdspladsen. Snop tog hovedet ned til jorden, men pludselig bed den fat i inderlåret på mig og kastede mig op i luften, og

derefter trillede jeg hen ad brostenene. — Begge heste stak af, og Snop »grinede«. — Jeg havde tre par bukser på, overall'en flængede helt oppefra og ned, mellemste par bukser fik også en stor flænge, underbukserne holdt, men alligevel fik jeg nogen hudafskrabning.

Den ville ikke lade sig fange i indhegningen med græs, og vi havde derfor et langt kottøj hængende i grimen, så vi kunne tage i det bagfra. En gang Karl og jeg var ude at hente heste, tog Karl i tøjret og frem mod grimen, men pludselig for den på og bed ham i enden.

Det så særdeles komisk ud, og jeg kunne ikke lade være med at grine, men Karl blev meget vred!

Afkom efter Paula, fire heste og et føl. Foto Helge Jacobsen.

Afslutning

Børnenes uddannelser

Marie var på Bornholms Højskole og Haraldsborg Husholdningsskole. Hans Peter på Bornholms Højskole og Tune Landbrugsskole. Oluf på Bornholms Højskole og Tune Landbrugsskole. Jens på Bornholms Højskole og Kærehave Landbrugsskole. Petra på Bornholms Højskole. Anthon var på Handelsskole i Rønne. Karl på Bornholms Højskole og Tune Landbrugsskole. Alfred på Bornholms Højskole, Ollerup Gymnastikhøjskole og Tune Landbrugsskole. Timan på Vallekilde Højskole og Korinth Landbrugsskole. Johannes på Bornholms Højskole og Korinth Landbrugsskole. Valdemar Bornholms Højskole og St. Restrup Husmandsskole og Dalum Landbrugsskole. Emma på Haslev udvidede Højskole samt Husholdningsskole på Søndregård, Nylars, og Menighedshjemmet »Marthabo« i 2 år. Lilly på Haslev Højskole ca. 1 år, Vejle Seminarium og Odense Seminarium og Ankerhus Husholdningsuddannelse. Dagmar realeksamen på Rønne Stats-skole og på Sorø Husholdningsskole. I alt ca. 30 skoleophold, hvor far og mor betalte skolepengene. Lommepege og andet betalte vi selv.

Desuden stod vi i lære hjemme. Drengene også ved pladser på andre landbrug og pigerne ved pladser i fremmede huse.

8 blev selvstændige landmænd, 3 landmandskoner, 1 købmand, 1 diakon, 1 lærer.

Far hjalp med lån ved køb af ejendom eller ved at lade penge stå. Jeg var den næstsidste, der købte landbrug. Far var da 74 år, og han sagde, at nu var han for gammel til at kautionere, så vi brødre måtte hjælpe hinanden. Der var så 3 af mine brødre, der kautionerede for et banklån på 30.000 kr., da jeg købte landbrug i 1951.

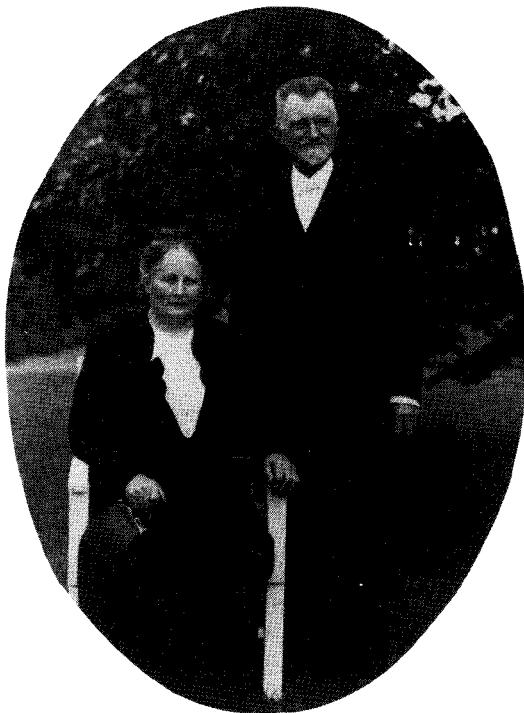
1940'erne

Vintrene først i fyrreterne var strenge og med megen sne.

1. februar døde storebror Jens, der havde Tyndekulle, 35 år gammel. Sneen lå i en stor drive med hulning ind mod portlængen. Mælkekusken kunne ikke komme ind i gården og holdt uden for og truttede i mælkehornet. Da Jens skulle bære mælkejugerne over snedreven ud til mælkevognen, var han så uheldig at falde baglæns fra snedreven mod portstolpen og brækkede nakken. Han var død på stedet. Det var meget trist.

Bolby var nu i god drift. Karl, Alfred, Timan, Johannes og Valdemar skiftedes til at være hjemme og til at have pladser i landbruget. Da havde vi fremmed, gift fodermester.

Den 11/3 1943 købte Karl landbrugs-ejendom. Den 16/4 1945 købte Alfred landbrugsejendom ved Rønne. Søster Dagmar var først husbestyrerinde for Karl og senere for Alfred. Den 11/6 1947 købte Dagmar og Gunnar landbrug. 1951 købte Timan landbrug. 1953 købte Valdemar landbrug. 1945 købte Johannes (nedenfor beskrevet).

Elene og Hans Kofoed, 1943. Foto: Kaare Rasmussen.

H. A. Kofoed var venstremand og var i en årrække i bestyrelsen for Klemensker Venstreforening. Der blev hvert år holdt en sommerudflugt, hvor far og mor deltog. Det var nok en af de få udflugter, der blev foretaget udover dyrskue, familiegilde og søndagsskoleudflugt.

Den 23/7 1945 solgte far og mor Bolbygård til Johannes f. 1921. Han blev gift med Erna Jensen f. 1924 i Olsker.

Prisen var 147.000 kr. Der var 5 heste, 1 føl, 27 malkekøer, 6 kvier, 4 kalve, 4 grisesøer, 10 fedesvin, 20 ungsvin og 100 stk. fjerkræ.

Flyttede til byen

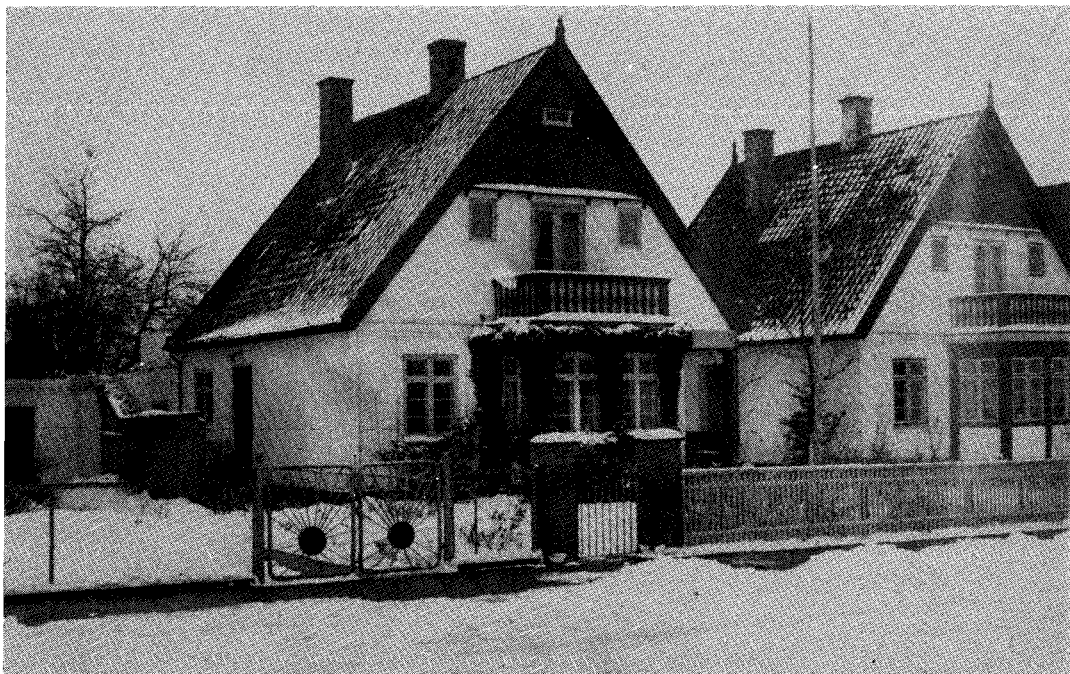
Far og mor flyttede »til byen«, som man almindeligvis udtrykte det. De købte hus på Haslevej nr. 38 i Rønne. Her havde far 13 år og mor 19 år. Det var et velfortjent otium efter at have købt og drevet tre ejendomme, alle overtaget ved fallit efter de forrige ejere.

Til Haslevej 38 var der en stor grund, ca. 2.000 m². Der blev straks opført et hønsehus af træ, hønsegård og hvad dertil hørte. — Hønsene klarede en del af husholdningspengene, ligesom det havde været skik på landet. Der var en stor have med 60 frugttræer. Her var æble-, pære-, kirsebær-, blomme-, valnødde-, hassel- og hyldetræer og blomstrende træer og blomsterbuske, og frugtbuske, solbær, ribs og stikkelsbær.

Et år blev der solgt kirsebær fra et træ for 128 kr. Nu siger sådan et beløb ikke meget i dag, men til sammenligning var (folke-)pensionen 90 kr. pr. måned pr. næse.

Der blev dyrket kartofler, jordbær, gulerødder, rødbeder, græskar, agurker, grønkål, blomkål, ærter, bønner, persille m.m.

Der var også mange blomster, roser, hortensia, tulipaner, påske- og pinseliljer, georginer, vintergækker, erantis, krokus, anemoner, stedmoder, hyacinter, primula, jule-roser, jomfruens æreskrans, marieblom-

Haslevej 38, Rønne. Otiumvilla.

Sommergilde i haven på Haslevej 38.

mer (forædlede bellis), mange stauder og andre blomster. En gang udbød en gæst, en blomsterelsker: »Sikke en pragt, det ligner »Edens have«.« Til en grøntforretning i Gartnervangen, hvortil haven rakte, blev der solgt lidt fra haven.

Far og mor havde et godt helbred og var godt tilfreds med tilværelsen. De var særdeles glade, når børn, svigerbørn og børnebørn kom på besøg. Far ringede ofte, og de fulgte levende med i, hvordan det gik sønner og døtre i landbruget, om man var begyndt at så korn om foråret, begyndt at hakke roer, slå hø og ikke mindst om høsten var i gang, hvor mange nøgler bindegarn, der var brugt til selvbinderen, og hvordan udbyttet havde været.

Huset på Haslevej 38 havde en god beliggenhed. Der var kun ca. 300 m til havet, og de fik lov til at benytte dyrlæge Ahlstrands privatvej til stranden. Dyrlæge Ahlstrand havde heste og ridebane lige overfor »38«, så der var altid liv og røre. Far hentede »Æddja« (alger) ved stranden i trillebør, som de brugte til gødning i haven, på kartoffelfeldyng m.m. Haslevej var da den mest trafikerede vej på Bornholm. Med stor interesse blev der talt, hvor mange, der kom forbi på en dag:

F.eks. 28/6 1946:

	Trafik til Rønne	Trafik fra Rønne	I alt
Gående	240	206 =	446 stk.
Cykler	1003	909 =	1952 stk.
Motorcykler	54	61 =	115 stk.
Hestekøretøjer	19	31 =	50 stk.
Biler	229	232 =	461 stk.
Lastbiler	113	94 =	207 stk.

Alle fødselsdage (børn, svigerbørn og børnebørn) samt bryllupsdage og andre mærkedage var nedskrevet, og der blev gratuleret pr. telefon eller sendt kort. På Bolby havde vi en stor Bibel, hvor børnenes fødsel blev indskrevet.

Der kom altid mange på besøg, og der var altid kaffe og evt. aftensmad. Det skete naturligtvis, at børn fra landet havde en humpel kød, høne eller andet med. (Dagmar fik klaveret, da de flyttede til Rønne på betingelse af, at de skulle have en flæskesteg hver gang, de slagtede gris.)

Søster Emma og hendes mand, Helge, der boede i Jylland, kom på ferie og boede sammen med deres børn på Haslevej. De havde bil med, så far og mor kørte med på familiebesøg. En sommer (1950), mens de var hjemme, blev der holdt familiefest i »Skovly«, hvor far og mor gav kaffe og andet. Det var den 22/7 1950.

Søster Lilly var i 1949 blevet gift med en svensker og kom til at bo i Uppsala. — Da de

blev gift, sagde far, at de skulle komme hjem på besøg hvert år, og det holdt de også. På den tid følte vi, at det var meget langt borte, da rejste folk ikke så meget, som de gør i dag.

Lilly, hendes mand, Gunnar Åhslund og børnene boede også på Haslevej. Det blev for deres 4 børn en stor oplevelse hos bedstefar og bedstemor, såvel som for de 4 børnebørn fra Jylland, som de aldrig vil glemme. Gunnar Åhslund, Lillys mand, satte også stor pris på bornholmerferierne. Han havde mistet begge sine forældre. Han udtalte en gang, at det var ligesom at have fået et nyt hjem.

Sommeren 1953 blev der holdt stort sommergilde med middag, der foregik i haven. Vejret var særdeles smukt, og alle havens blomster dannede en smuk ramme om festen. Vi var ved denne lejlighed 57 gæster.

Mindeord om far

Far døde den 3. august 1958 i sit hjem i troen på sin Frelser. Han efterlod sig foruden sin hustru 13 børn, 30 børnebørn og 5 oldebørn. Ved begravelsen på Rønne Kirkegård, blev han båret til graven af 8 sønner.

I Bornholms Tidende kunne man læse følgende mindeord om ham:

»En kendt mand, rentier Hans A. Kofoed, tidl. Bolbygård, Klemensker, er søndag aften død i sit hjem, 81 år gammel.

Hans A. Kofoed var født på Buskegård i Klemensker, hvor han som dreng og ung mand hjalp sin far, forlængst afdøde gård-ejer Ole Kofoed, med at dyrke lyngen op. — I 1896 overtog Kofoed ejendommen »København« det nuværende »Egelund«, som han drev til 1902, hvorefter han flyttede til Tyndekullegård. I de år, Kofoed virkede her, blev meget forandret og forbedret, således kan det nævnes, at gårdens store jordtil-liggende blev bragt i en meget fin kultur, hvilket udelukkende skyldtes hans store dygtighed og energiske indsats på dette område. I 1928 købte Hans A. Kofoed Bolbygård, som lige var opført efter branden året før. Navnet Bolbygård blev — takket være ejerens store interesse for svineavl — snart

kendt i vide kredse, idet der herfra blev leveret avldyr udover hele øen. — Også på kvæg-avlens område gjorde Kofoed et betydeligt stykke arbejde for at opnå det bedst mulige resultat, og i mange år kunne hans besætning således tælles blandt de højest ydende inden for de bornholmske kontrolforeninger.

I politisk henseende følte Kofoed sig tilknyttet Venstre, og gennem en lang årrække sad han i bestyrelsen for Klemensker Venstreforening, hvor han udfyldte sin plads på bedste måde. I 1945 solgte Hans A. Kofoed Bolbygård til sønnen Johs. Kofoed, hvorefter han sammen med sin hustru flyttede til Haslevej i Rønne, hvor de siden har haft deres hjem.

Hans A. Kofoed, der var rask og rørig omtrent til det sidste, efterlader sig hustru af andet ægteskab, fru Elene Kofoed, og en stor børneflokk — hvoraf de fleste er bosat her på øen. Begravelsen finder sted lørdag eftermiddag fra Rønne kirkegårds kapel.«

Noter:

1. Artiklen er skrevet og afsluttet i 1991 inden Bolbygård i foråret 1992 under tragiske omstændigheder blev afbrændt. Arkitekt Jens Riis Jørgensen har redigeret stoffet og skrevet billedteksterne.
2. Optegnelsesbøgerne vil fra nytår 1993 stå til afbenyttelse for interesserede i Lokalhistoriske Arkiv for Klemensker og omegn.
3. Se »Genanvendelse af overflødige landbrugsbygninger« (Bornholms Amt, 1992).
4. Filmen, der efterhånden var mør, er blevet omfotograferet med hjælp fra Museet samt Biblioteket, hvor den opbevares.

"Den selvejende"

Af Niels Elkær-Hansen

Erindringer fra årene 1978 - 1980, hvor en selvejende institution erhvervede og drev Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik

Hasle Klinker ca. 1935-1940.

Hasle Klinker kommer på bornholmske hænder

Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik – engang Bornholms største industrivirksomhed – fører selv sin historie tilbage til 15. september 1843, da "fremtrædende Mænd paa Bornholm" dannede "Hasle Kulværks Interessentskab" på grundlag af tidligere tiders virksomhed med udnyttelse af værdierne i den bornholmske undergrund. Kulbrydning, glasfremstilling, stensbrydning og naturligvis anvendelsen af

kaolin har således med større eller mindre held været forsøgt. Selskabet blev gentagne gange rekonstrueret, og ny kapital blev efter behov tilført.

Ved sammenslutning af tre selskaber blev virksomheden omdøbt til "A/S Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik" med undertitlen "Bornholms Kaolin-, Chamotte- og Klinkerfabriker" i 1912.

Efter kraftige rekonstruktioner med nedskrivninger af aktiekapitalen i årene 1925 - 27 blev selskabets drift yderligere

sikret, da firmaet H.J. Henriksen & G. Kähler, Korsør overtog aktiemajoriteten, og selskabet hermed blev en del af den største koncern i dansk stenindustri "Korsør Stenforretning".

Medens tendensen i dansk erhvervsliv er gået i retning af fusionering, ville skæbnen, at Hasle Klinker & Chamottestensfabrik måtte ophøre med sit medlemskab af en stor koncern. Da næste generation af familierne Kähler og Henriksen overtog ledelsen, opstod den uenighed, der skulle føre til den første skilsmisse. Denne foregik ifølge Bornholms Tidende for den 5. februar 1979" på den salomoniske måde, at den ene familie skulle dele, og bagefter skulle den anden vælge. Koncernen omfattede interesser indenfor sten, ler grus, rockwool og gasbeton. Det blev Kähler-familien, der delte, hvorefter Henriksen-familien valgte. Det foregik ret enkelt. Man holdt alle familieselskaberne uden for — kun de fælles ejede var med. Derefter blev rockwool-delen taget ud som den ene halvdel, og på den anden kom alt "det øvrige".

Henriksen valgte "det øvrige", der omfattede grusgrave, gasbetonfabrik, teglværker og meget andet. Heriblandt Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik. Det skete i 1962, og virksomheden blev ført videre under navnet Henriksen og Henriksen.

Der var nemlig flere Henriksen'er. En af dem var Ib Henriksen. Men heller ikke Henriksen-familien kunne enes, og det endte i 1964 med, at Ib Henriksen stod som ene-ejer af det lille "kongerige" på Bornholm.

Hasle Klinker havde før krigen en aktiekapital på 1 mill. kr., som under krigen — i 1943 — blev udvidet med ½ million. Ved overtagelsen i 1964 udvidede Ib Henriksen aktiekapitalen med 2,1 mill. kr. i friaktier. Atter i 1967 udvidede Ib Henriksen med yderligere 2,4 mill. kr. i friaktier, så den samlede aktiekapital kom op på 6 mill. kr., hvoraf de 4,5 mill. kr. var friaktier. I 1968 foretoges en omdannelse, hvorefter selskabet fik navneforandring til Aktieselskabet

af 29. april 1889. Produktionsafdelingen fortsatte med en aktiekapital, der ikke indbetaltes, på 1 mill. kr. under det gamle navn Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik. I 1971 udvidede Ib Henriksen endelig aktiekapitalen i datoselskabet med 4 mill. kr. i friaktier, således, at totalaktiekapitalen var på 10 mill. kr., hvoraf 1½ mill. kr. var indbetalt. "Datoselskabets aktier blev imidlertid af skattevæsenet vurderet til kurs 610 ved udgangen af 1977, hvilket svarede til en værdi af 61 mill. kr. I den forbindelse skal nævnes, at der kun var en meget lille gæld i selskabet — således viste regnskabet, som blev afleveret til aktieselskabsregisteret for 1976 en egenkapital på 56 mill. kr., et udbytte til Ib Henriksen på 3 mill. kr. og 1,3 mill. kr. i henlæggelser". (Bornh. Tid. 5.2.1979).

Ib Henriksen var altså, som det vil være fremgået, en holden mand, men med virksomheden på Bornholm så det ikke så godt ud. Der var ikke investeret tilstrækkeligt i fabrikkerne til at følge med udviklingen. Flere af de dygtige ledere, der må have æren for den hidtidige succes i den veldrevne virksomhed, var blevet afskediget eller havde forladt selskabet. Ib Henriksen overtog selv administrationen og salgsarbejdet. Udviklingen i fremstilling blev forsømt, og kunder klagede over manglende præcision og over svigtende service. Væksten i datoselskabets formue måtte derfor blandt andet tilskrives manglende investering i produktionsapparatet og i forringet kundebehandling. Dette kunne mærkes på omsætningen, selv tidligere trofaste kunder som f.eks. F.L. Smidth begyndte at henvende sig andre steder. En særlig farlig konkurrent var den svenske Höganäs-koncern. Ib Henriksen svarede på denne konkurrence med prisforhøjelser, hvilket naturligvis havde den modsatte virkning. Höganäs var ikke alene en farlig konkurrent, men det ymtes, at den lurede på at overtage Hasle Klinkers virksomhed, i hvert fald kaolinforekomsterne. Om disse rygter havde noget hold i virkeligheden vides ikke, men de

kom til at spille en rolle under de følgende forhandlinger mellem selskabet, amtsborgmesteren og erhvervsrådets formand.

Ib Henriksen har antagelig ikke villet erkende, at de dårlige tider for virksomheden skyldtes hans egen manglende evne til at lede foretagendet, herunder til at vælge og fastholde de rette medarbejdere. I stedet forsøgte han at finde årsagen i myndighedernes krav f.eks. fra arbejdstilsynet, fredningsmyndighederne og i for høje elpriser. Efter forlydende truede Henriksen derfor med at lukke virksomheden. Information for den 9.-10. september 1978 omtaler således, at virksomheden den 5. november 1974 sendte "et brev til daværende statsminister Poul Hartling.

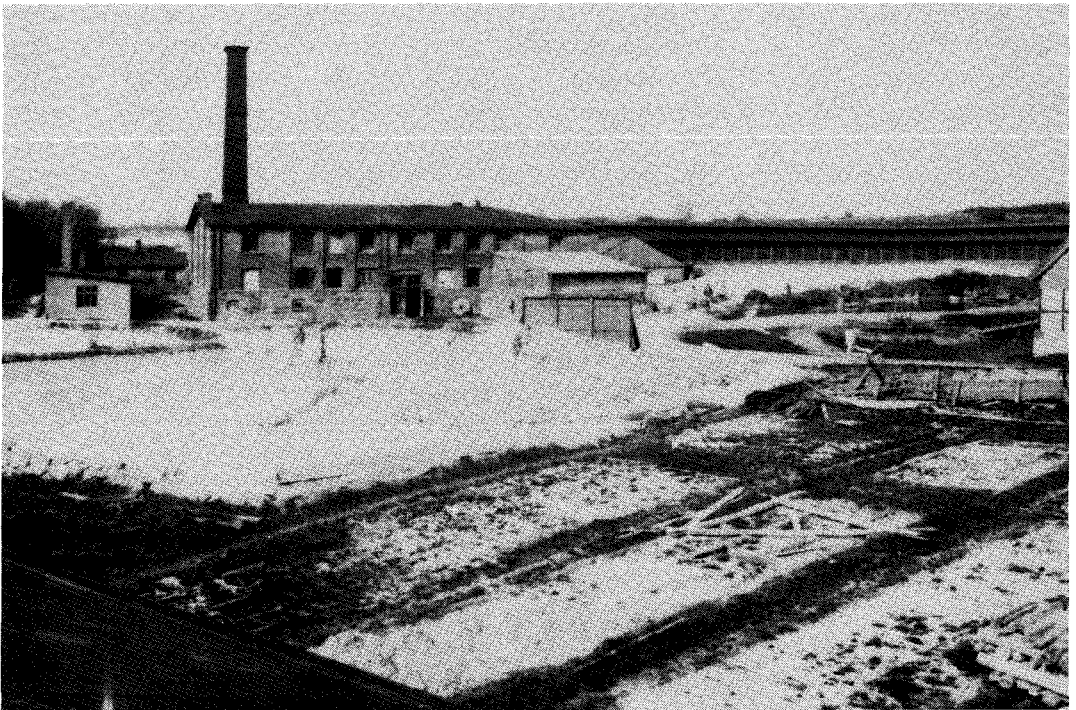
Heri redegjorde man for "de væsentligste af de for tiden verserende sager" og oplyste, at "den samlede bestyrelse var meget betænkelig ved antallet og karakteren af de rejste sager, der helt naturligt har ført til, at

bestyrelsen ikke for tiden tør anbefale yderligere investeringer i produktionsanlæggene på Bornholm".

"Dette kan", skrev man videre, "føre til indskrænkninger i produktionen med deraf følgende virkninger for den i forvejen vanskelige arbejdssituation.

At der samtidig påføres selskabet et betydeligt administrativt arbejde og urimelige udgifter til behandling af de nævnte sager, skal blot anføres for en ordens skyld"... Hvilket svar Henriksen modtog fra Hartling om noget, vides ikke, men bestyrelsen holdt ord og undlod væsentlige investeringer i produktionsanlæggene på Bornholm."

I eftersommeren 1977 bad I Henriksen om en samtale med amtsborgmesteren. Jens Brandt troede, at det måtte dreje sig om forhold i forbindelse med amtsrådets administration af frednings- eller råstoflovgivningen, og havde derfor forberedt sig herpå, men til hans overraskelse kom Ib

Rabækkeværket, vinter 1890-91. Dele af Rabækkegård nedrevet for at give plads til nyopførelse af fabrik for ildfaste sten.

Henriksen for at drøfte virksomhedens skæbne, idet han selv ønskede at trække sig helt eller delvis ud af den. Amtsborgmesteren var klar over, at der her ikke var tale om en naturlig opgave for en amtskommune, men Bornholms amtskommune havde på andre måder støttet det bornholmske erhvervsliv bl.a. ved finansiering af et erhvervsråd og ved etablering af en erhvervslånefond. Han henvendte sig derfor til formanden og sekretæren for erhvervsrådet.

Sammen drøftede amtsborgmesteren, erhvervschef Aage Kure, der gennem en længere årrække havde været ansat i Hasle Klinkers administration, og jeg, som dengang var formand for erhvervsrådet, hvad der kunne ligge bag denne henvendelse. På dette tidspunkt kunne udenforstående som vi ikke have noget kendskab til, hvor galt det var fat med virksomheden. Det var jo i 1977, at den store tilbagegang viste sig, og kun selskabets nærmeste kendte resultaterne for de første af årets måneder. Rygter havde naturligvis fortalt om Ib Henriksens særprægede ledelsesform — formentlig udsprunget af, at han ville vise resten af Henriksen-familien, at han, der ingen erfaring havde, selv var i stand til at drive foretagendet.

Vi gættede på, at han var løbet sur i de krav, det offentlige havde mødt hans foretagsomhed med, og — som han selv anførte — at han ønskede at rejse et mindesmærke over sin fader, der havde været med til at opbygge dette foretagende. Selv om det ikke var en opgave for en amtskommune at drive et industriforetagende, var hensynet til beskæftigelse af 4- 500 ansatte tungtvæjende. Vi sammenlignede det med, hvad f.eks. København ville gøre, hvis Burmeister og Wain havde været i denne situation. Enden på vore drøftelser blev, at amtsborgmesteren på ny kontaktede Henriksen, og vi havde derefter møder med Hasle Klinkers bestyrelse. Forhandlinger var der på dette tidspunkt ikke tale om. Jeg vil karakterisere vort første sammentræf som gensidig information. Der var dog ikke tale om,

at vi fra Bornholm ved denne lejlighed fik noget udtømmende at vide om virksomheden. Mødet var så uformelt, at der ikke blev taget referat eller gjort notat. Jeg husker, at det foregik på Ib Henriksens advokat, højesteretssagfører E. Groth-Andersens kontor i København, og at det var i december måned 1977 — der var julekager til kaffen. Fra Ib Henriksens datoselskab var den fuldtallige bestyrelse mødt. Den bestod udover formanden, Henriksen selv, og hans advokat kun af Ib Henriksens skolekammerat og satellit fra barneårene, landsretssagfører J. Juhl-Larsen, der var ansat i et kreditinstitut. Henriksen gav ved denne lejlighed udtryk for sin skuffelse over de besværligheder, samfundet og ikke mindst de bornholmske myndigheder havde lagt for hans foretagende, der efter hans opfattelse havde så afgørende betydning for Bornholm. Han ønskede nu at stille sine produktionsvirksomheder til rådighed for det bornholmske samfund. Det var hans tanke, at Bornholms amtskommune og Bornholms amt — begreberne flød noget sammen for ham — skulle oprette en fond, som skulle overtage og drive fabrikkerne. Selv ville han give et væsentligt bidrag til denne fond ved at overlade en del — så vidt jeg erindrer halvdelen af sine aktier i selskabet — til fonden. Vi — d.v.s. den bornholmske tremands-delegation — orienterede om grænserne for, hvad en kommune, herunder også en amtskommune, kunne påtage sig, men afviste ikke at undersøge, om der kunne findes en konstruktion, som tilsynsmyndigheden — indenrigsministeriet — kunne godkende. Det var dog en meget uforpligtende drøftelse, som vi på dette uforberedte stade kunne indlade os på, og nogen konklusion kunne naturligvis ikke drages. For at komme videre aftaltes det, at Groth-Andersen skulle udarbejde et udkast, som vi kunne bruge som grundlag for de videre overvejelser.

Efter julehøjtiden tog Groth-Andersen på ny sagen op. Den 28. februar 1978 sendte han amtsborgmesteren og mig ”privat og

Rabækkeværket. Kaolinlængen i 1950'erne.

fortroligt” — til mig blev den endog bragt under et møde, jeg den dag havde i København — en skitse til en ordning. Sagen havde dengang ingen hast, hvilket tydeligt fremgår af skitsens første punkt, der lyder således: ”Der stiftes pr. 1. januar 1980”. For amts-

borgmesteren var det naturligvis ikke en sag, han kunne tage sig af op til et amtsrådsvalg. Jeg meddelte derfor telefonisk den 2. marts 1978 Groth-Andersen, at der fra bornholmsk side intet kunne foretages, før amtsrådet havde konstitueret sig efter

kommunalvalget den 7. marts. Endvidere bad jeg om at få fornødne oplysninger, herunder om en forpagtningskontrakt fra 1973 mellem datoselskabet og A/S Hasle Klinker- & Chamotttestensfabrik. Flere oplysninger skønnedes naturligvis nødvendige, navnlig følte vi på Bornholm, at der måtte foretages en objektiv vurdering af foretagendet, inden vi turde gå ind i mere bindende forhandlinger. Vi analyserede det modtagne udkast til "Overdragelse af A/S Hasle Klinker- & Chamotttestensfabrik til en fond, hvis bestyrelse udpeges af Bornholms Amt og Bornholms Amtskommune", og vi søgte råd hos civilingeniør Povl Hermann, der i sin tid, d.v.s. inden Ib Henriksen havde fået den idé, at han selv både kunne være administrerende direktør og salgsleder, havde haft ansvaret for foretagendet. Povl Hermann, der ikke kunne have forladt Hasle Klinker med de bedste følelser overfor Ib Henriksen, lovede i en samtale i sit hjem i København at ville være rådgiver for os, og han havde intet imod, at dette blev nævnt for Ib Henriksen og dennes bestyrelse. Han gav os ved denne lejlighed råd om, hvilke spørgsmål vi allerede ved den indledende forhandling burde søge afklaret.

Mødet mellem bestyrelsen for Ib Henriksens selskab og den bornholmske forhandlingspartner, nemlig Jens Brandt, Kure og mig, fandt sted på amtsborgmesterens kontor den 2. maj 1978. I mødet deltog endvidere selskabets revisor J. E. Berthelsen. Som udgangspunkt for forhandlingerne lå Groth-Andersens før omtalte skitse. Denne måtte dog hurtigt forlades, fordi det ikke ville være muligt, hverken for et amtsråd eller for erhvervsrådet at indgå i de forpligtelser, som forslaget ville indebære. Derimod understregede amtsborgmesteren og jeg allerede ved forhandlingernes begyndelse, at vi ville gå positivt ind for at finde en "form, der kunne passe".

Forhandlingsgrundlaget, Groth-Andersens skitse, gik ud på, at der pr. 1. januar 1980 oprettedes en fond "vedrørende Hasle Klinker". Til denne fond skulle Ib Hen-

riksen overdrage samtlige de ham tilhørende aktier, nom. 1 mill. kr. i A/S Hasle Klinker- & Chamotttestensfabrik. 50% af værdien af denne overdragelse skulle være en gave fra direktør Ib Henriksen til fonden, medens de øvrige 50% betales kontant af fonden. Det selskab, fonden skulle overtage, stod for produktionen og ejede produktionsapparatet, men bygninger og jorder skulle forpagtes af Henriksens datoselskab. Forpagtningskontrakten mellem Hasle Klinker og datoselskabet skulle fortsætte. Forpagtningsafgiften omfattede ud over leje af jord også retten til at udtage ler og andre råstoffer til en nærmere fastsat egenproduktion. Steg produktionen ud over det fastsatte, skulle der betales tillægsafgift. Men! — "Kaolin er forpagteren ikke berettiget til at udvinde hverken til eget brug eller til salg, med mindre der herom træffes særskilt aftale mellem parterne, og der ydes særskilt vederlag til bortforpagteren".

Den ejendom, datoselskabet beholdt, omfattede i alt et areal på 4.196.371 m² med påstående bygninger.

Groth-Andersens skitse indeholdt nok så detaljerede regler for, hvorledes aktierens værdi skulle opgøres. Disse skal ikke refereres, da de aldrig kom i brug. Kun skal nævnes, at good-will skulle ansættes til 1 mill. kr., og at fonden skulle "drage omsorg for, at den af Aktieselskabet af 29. april 1889 og/eller direktør Ib Henriksen stillede kaution eller garanti for A/S Hasle Klinker- & Chamotttestensfabrik's banklån og lignende bringes til ophør". Skitsen indeholdt bestemmelser om, hvordan uoverensstemmelser kunne afgøres ved voldgift. For forståelse af sagens videre forløb er det nødvendigt at nævne, at diverse sager, rejst af offentlige myndigheder vedrørende de ejendomme, der anvendtes af fabrikken, skulle bringes til afslutning på en sådan måde, "at der ikke påføres Aktieselskabet af 29. april 1889 tab, ulemper eller indgreb i dets beføjelser med hensyn til ejendomme". Og dette skulle Bornholms amt og Bornholms amtskommune drage omsorg for.

Dette krav blev naturligvis omgående afvist af de bornholmske forhandlere som uantageligt.

Mødet, som blev refereret både af Kure og af Groth-Andersen, viste, at forholdene havde udviklet sig i en uheldig retning for selskabet siden julemødet. Groth-Andersen indledte med at oplyse, at omsætningen i de første 4 måneder af 1978 var gået stærkt tilbage, og at store personalereduktioner var påkrævede. Derfor var en hurtig beslutningsproces (ca. 2-3 måneder) nødvendig. Den altid "eftersnakkende følgesvend" Juhl-Larsen skyndte sig at understrege, "at udviklingen er kommet meget overraskende for selskabets bestyrelse, og at man ikke havde haft omsætningsproblemer, da der første gang i august 1977 blev rettet henvendelse til amtet. Motiveringen

for henvendelsen var og er fortsat, at direktør Ib Henriksen ønsker at trække sig tilbage".

Det var naturligvis klart at ingen ønskede at købe katten i sækken. Der måtte foretages en analyse af virksomhedens drift og status, og der måtte opstilles en prognose for et rimeligt tidsrum ud i fremtiden. Jeg foreslog derfor ifølge Groth-Andersens referat, "At et internt udvalg skulle forestå dette arbejde og så gerne, at direktør Hermann og Kure blev medlemmer af udvalget, og at en regnskabskyndig fra selskabet (revisor Berthelsen) blev det tredje medlem. Når rapporten forelå, skulle denne vurderes af parterne.

Amtmanden foreslog endvidere, at Kure uofficielt skulle deltage i selskabets ledelse — i og for sig straks — og han ville gerne ud-

Det gamle tipvogns-tog fra Hasle Klinker kører nu som SMJ-personstog på den 2 kilometer lange »Stormose-bane« hjemme hos Bornholmerbus-vognmand Jørgen Andersen i Ballerup. Før var det et arbejdstog. Nu er det nærmest et fritids- og »lege«-stog. (Foto Bornholms Tidende.)

sende en pressemeddelelse om forhandlingerne.

Direktør Ib Henriksen var enig i forslagene — idet han forudsatte hurtig behandling af problemerne — og pressemeddelelse blev koncipieret”. Det blev endvidere drøftet, om Groth-Andersen og Ib Henriksen skulle indtræde i en eventuel fondsbestyrelse. Undersøgelsesudvalget blev nedsat, og Kure begyndte omgående at arbejde i selskabet, herom skrev Groth-Andersen i et brev af 18. maj 1978: ”Hrr. Kures deltagelse i den daglige ledelse fungerer også på en måde, som der ikke kan være utilfredshed med”. Utilfredshed var der imidlertid med dagbladenes gengivelse af den pressemeddelelse, som forhandlerne på mødet i enighed havde tiltrådt. Den havde følgende ordlyd:

”Direktør Ib Henriksen har ønsket, at den virksomhed, A/S Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik, som hans fader og han selv har bygget op, sikres for Bornholm og forbliver på danske hænder. Direktør Henriksen har i denne forbindelse overvejet — delvis gennem en gavedisposition — at overdrage selve virksomheden til en selvstændig institution.

Direktør Ib Henriksen har derfor optaget kontakt med amtsborgmester Jens K. Brandt og formanden for Bornholms erhvervsråd amtmand N. Elkær-Hansen, der sammen med bestyrelsen for Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik vil undersøge, under hvilke former denne sikring af Bornholms største arbejdsplads til gavn for det bornholmske samfund kan ske.

Bornholms amtsråd og Bornholms erhvervsråd har med glæde modtaget denne henvendelse og vil nu positivt tage del i et undersøgelsesarbejde”.

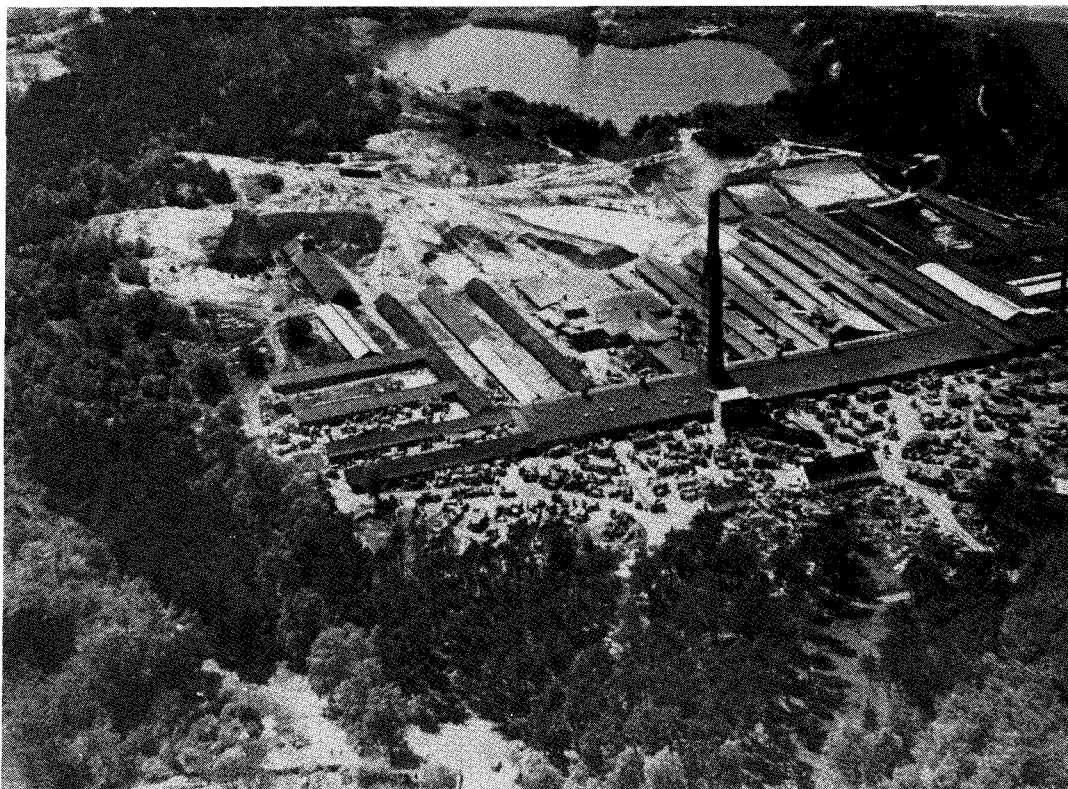
Om pressens behandling af sagen skrev Groth-Andersen i det førnævnte brev af 18. maj 1978: ”Desværre blev presseomtalen noget misvisende, man fik jo nærmest indtryk af, at det var magtpåliggende for direktør Ib Henriksen at slippe af med virksomheden, og at der ikke var inviteret no-

get gavemoment. Det er jo helt urigtigt, men har ført til, at direktør Ib Henriksen nok vil foretrække, at produktionsvirksomheden sælges ud af A/S Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik efter værdiansættelser på objektivi grundlag, og at han så sideløbende hermed overgiver en kontant gave til den fond, der skal dannes”. Til slut i sit brev skrev Groth-Andersen ”Som tingene har udviklet sig, er det sikkert rigtigt at få en overenskomst i stand snarest muligt, og vi forestiller os en overtagelse pr. 1. juli 1978....”.

Ib Henriksen havde måske grund til utilfredshed med pressens omtale, og han berigtigede f.eks. en oplysning i Berlingske Tidende og i Dagbladet om, at virksomheden siden begyndelsen af 1970-erne havde været tabgivende. Tonen i den megen avis-omtale, som sagen gav anledning til, kan karakteriseres ved overskrift i Dagbladet for den 5. maj: ”Hasle Klinker har bedt amtet om hjælp” og en underoverskrift i Bornholmeren for den 13. maj 1978: ”Direktør Ib K. Henriksen, ejer af Hasle Klinker, overlader tabsgivende produktion til selvejende institution. Skal leje bygninger og maskiner af ham, så forretningen atter er sikret — for Henriksen”.

Den nedsatte tremandsarbejdsgruppe, der skulle kulegrave virksomheden, gik straks i gang.

I det første møde i arbejdsgruppen bød Ib Henriksen velkommen og gav tilsagn om, at gruppen kunne disponere over alt materiale og alle de oplysninger, der kunne fremskaffes i firmaet, ligesom den kunne søge oplysninger hos alle firmaets medarbejdere. Udvalget vedtog som kommissorium at udarbejde et grundlag, hvorefter der kunne opstilles et realistisk budget, der viste selskabets fremtidige mulige afkast og dermed den værdi, der kunne forrentes, når Hasle Klinker fortsat skulle bevares som en økonomisk sund virksomhed, der kunne sikre kunderne gode kvalitetsprodukter og god service samt skabe gode og trygge arbejdsforhold for de ansatte.

Luftfoto af Hasle klinker før 2. verdenskrig.

Arbejdsgruppen begyndte sine undersøgelser den 5. maj og afleverede sin rapport den 19. maj 1978. I løbet af dette korte tidsrum havde gruppen gennemgået Hasle Klinkers regnskaber for de forudgående 4 år og opstillet en resultatanalyse, der viste varierende over- og underskud, nemlig for 1974 et overskud på 38.000 kr., for 1975 et underskud på 194.000 kr., for 1976 atter et overskud på 685.000 kr. og endelig et underskud for 1977 på 848.000 kr.

Pr. marts 1978 var der i alt i foretagendets afdelinger på Bornholm, i København, Kalundborg og i Hals ansat 323.

Arbejdsgruppen holdt en række møder, hvor regnskabsmæssige og tekniske forhold blev gennemgået med virksomhedens nuværende og tidligere ansatte, besøgte fabrikkerne på Bornholm og havde møde med repræsentanter for en af de betyde-

ligste aftagere af ildfast materiale, F. L. Smidth. Disse oplyste, at firmaets politik var altid at købe dansk, når kvalitet og pris var i orden. I de seneste år havde man imidlertid savnet service fra Hasle Klinker, og medarbejderne udskiftedes for hyppigt. Arbejdsgruppen fik på forespørgsel råd om at få produktudviklingen ført op på niveau med konkurrenternes, og det påpegedes ligeud, at Hasle Klinker burde genantage nogle af de afskedigede dygtige ingeniører eller i hvert fald teknikere af samme klasse. Der var kommet nye produkter på markedet indenfor ildfaste sten, som F.L.S. anvendte til sine cementovne. F.L.S.-repræsentanterne tilbød, at firmaets ingeniører stod til rådighed med hensyn til vejledning om, hvilke produkter Hasle Klinker skulle udvikle. Hasle Klinkers priser havde der ikke tidligere været grund til at beklage sig

over, men i den sidste tid havde der været tale om visse prisforhøjelser, hvorfor F.L.S. "beklageligvis havde fundet det nødvendigt at se sig om efter alternative muligheder og var herved blevet overrasket over, at så mange andre fabrikker kunne levere de samme kvaliteter som Hasle."

Arbejdsgruppen gennemgik fabrikkerne på Bornholm, nemlig Rørfabrikken, Chamottestensfabrikken, Klinkerfabrikken, Kaolinværket, Lergravene og Laboratoriet. Som konklusion kom de tre medlemmer til følgende: "Ved en gennemgang af fabrikkerne i Rønne og Hasle kan det konstateres, at maskinerne er i en brugbar stand, men at bygningerne mangler vedligeholdelse. Helhedsindtrykket var dog god orden, også i de ældre bygninger". Denne konklusion stemmer måske ikke helt med resultatet af en undersøgelse, som SID's miljøkonsulent ved et besøg den 31. marts 1979 nåede frem til.

I rapporten giver arbejdsgruppen sin vurdering af udviklingen på markedet og den heraf nødvendiggjorte produktudvikling. På dette grundlag opgøres investeringsbehovet i de enkelte fabrikker. Endelig indeholder rapporten driftsbudgetter for videreførelse af virksomheden i de nærmest følgende år, og det hedder: "Der skal præsteres en omsætning på 53,7 mill. kr. (1978-priser) for at give dækning for afskrivninger på 2 mill. kr. samt forrentning på andre 2 mill. kr."

Rapporten skulle herefter drøftes mellem de berørte parter.

Til brug herfor opstillede revisor Berthelsen "en principskitse for statusopgørelse pr. 31.5.1978", og Berthelsen, Aage Kure og Groth-Andersen udarbejdede et udkast til "principoverenskomst." Samtidig sonderede Kure og jeg mulighederne for finansiering med Handelsbanken, Bornholms Erhvervsfond og egnsudviklingsrådet. Endelig ønskede vi undersøgt, om selskabets nuværende belåning i Den Danske Bank kunne fortsætte eventuelt med Ib Henriksens kaution.

Rapporten og de nævnte udkast blev gennemgået på et møde på Groth-Andersens kontor den 31. maj 1978. Deltagerkredsen var stort set den samme som på mødet den 2. maj, dog havde vi fra Bornholm formået kontorchef i egnsudviklingsdirektoratet Ib Frederiksen til at deltage som vor rådgiver. På mødet meddelte Ib Henriksen, at han ville undersøge mulighederne for at afsætte virksomheden til anden side "herunder mulighed for at henvende sig til et par større danske industrivirksomheder, som ville fortsætte produktionen på Bornholm."

Vi forstod, at Henriksen nu ikke alene ville sælge produktionsselskabet, der skulle betale forpagtningsafgift til datoselskabet, men også de jorder, bygninger og råstofforekomster, som datoselskabet ejede på Bornholm. Der forelå hermed en ny situation, og Jens Brandt ventilerede derfor tanken om, at amtskommunen købte hele virksomheden omfattende jorder og bygninger. Mødet sluttede med berømmelse af et nyt møde til den 19. juni 1978. Fra rådgiverne blev der advaret om, at det ikke måtte trække ud med en afgørelse, idet dette ville medføre tab af markedsandele og dermed forringelse af resultatet for 1978. Til det aftalte møde skulle Ib Henriksen have tilendbragt sine drøftelser med eventuelt interesserede danske virksomheder, og mulighederne for amtskommunens overtagelse af fabrikker og arealer skulle være undersøgt. Hvis de nævnte muligheder ikke kunne realiseres, skulle man arbejde videre med principskitsens forslag om en fond eller en selvejende institution, der fik overdraget produktionsselskabet og forpagtede faste ejendomme og ret til udvinding af råstoffer af Henriksen-selskabet.

Det skal ikke skjules, at de bornholmske forhandlere blev meget overraskede over Henriksens ønske om at søge virksomheden overdraget til andre. Hvis man kunne stole på, at køber blev en dansk virksomhed, der ville føre produktionen videre, fandt vi, at det ville være den bedste løs-

ning, men vi frygtede, at der kunne blive tale om en udenlandsk køber — f.eks. Höganäs — som ville nedlægge produktionen og føre råstofferne ud af landet.

Frygten for at virksomheden ville blive solgt til en køber, der ikke ville garantere fortsat drift på Bornholm, førte til et ønske om at genoptage drøftelserne, inden direktør Henriksen havde forhandlet færdig til anden side. Mødet blev derfor fremrykket til den 8. juni. Der var i de forløbne dage foretaget sonderinger i amtsrådet og i indenrigsministeriet om, hvorvidt amtskommunen kunne købe hele virksomheden, selv om der måtte findes andre til at drive fabrikkerne. Det havde i de tidligere forhandlinger været antydnet, at Ib Henriksen eventuelt ville lade et beløb stå som lån, men så fremt amtsrådet var villig til at købe kontant, måtte dette formentlig øve indflydelse på prisen.

Ib Henriksen spurgte ved mødets begyndelse ganske arrogant, om amtsrådet havde mulighed for at gå ind i en sådan handel, hvortil Jens Brandt ifølge referatet svarede: ”under forbehold af amtsrådets og indenrigsministeriets godkendelse. Ville ikke være kommet, hvis det var helt umuligt.” Denne vending i sagen kom tilsyneladende overraskende for Ib Henriksen og hans bestyrelse, og mødet suspenderedes derfor, medens ejeren og hans bestyrelse overvejede. Da mødet genoptoges, havde Groth-Andersen et tilbud på salg af virksomhederne på Bornholm og fabrikken på lejet grund i Kalundborg, driftsmidler, herunder fragtskibet Camilla Henriksen, og varelager på i alt 54.300.000 kr. Sælgeren forestillede sig salget berigtiget med kontant udbetaling på 39 mill. kr. og en kredit mod pantebrev på 15 mill. kr. Tilbudet var beregnet ud fra ejendomsvurderingen. Amtsborgmesteren kom ud fra samme beregningsgrundlag til, at 35 mill. kr., hvoraf halvdelen forudsættes erlagt ved lån mod pantebrev, var mere realistisk, og han kunne højst anbefale 39 mill. kr. overfor amtsrådet og indenrigsministeriet. Ib Henriksen

fandt, at de to tal lå for langt fra hinanden, men Groth-Andersen mente, ”at der dog ikke var så voldsomt et gab — der er jo enighed om, at ejendomsskylden er et godt barometer.” Nyt møde aftaltes til den 30. juni, men så lang tid skulle der ikke gå.

Den 11. juni var jeg sammen med Kure til et møde — formentlig arrangeret af erhvervsrådet — med repræsentanter for de bornholmske erhverv på missionshotellet i Rønne. Det var med fælles kaffebord, for jeg tog en papirserviet med, da jeg blev kaldt til telefonen. Det var Groth-Andersen, der havde ringet til mit kontor og bedt om, at jeg ville ringe ham op. I den efterfølgende samtale kom han med et nyt tilbud fra Ib Henriksen, som jeg noterede på den medbragte papirserviet, som jeg straks efter gav til Kure, der renskrev.

Efter dette tilbud ville Henriksen sælge for 43.220.000 kr., hvoraf 50% skulle erlægges kontant.

Beløbet var fremkommet således: Overtagelse af jord og bygninger til anskaffelsespris udgjorde 28 mill. kr., hvortil kom værdien af andre aktiver i alt 25,8 mill. kr. minus passiver på 6,6 mill. samt en gave fra Henriksen, der nu var svundet ind til 4 mill. kr. Denne henvendelse gav naturligvis anledning til et nyt møde den 13. juni på Groth-Andersens kontor. Kredsen var den samme som ved mødet den 8. juni, dog deltog amtskommunaldirektør Konradsen også. Groth-Andersen fremlagde et revideret udkast til overenskomst og fremsatte på ejernes vegne et tilbud på 41,3 mill. kr. for arealer, bygninger, driftsmidler og skib samt varelager vurderet til 15 mill. kr. Jens Brandt afviste og gav som amtsrådets tilbud en kontant pris på 25 mill. kr., svarende til forslaget afgivet den 8. juni, nu reduceret for kontant betaling. Der fandt herefter en langvarig drøftelse sted, i alt forhandles der — dog med pauser — fra kl. 10.00 til 18.25. Resultatet af denne forhandling blev en kontantpris på 32 mill. kr. Varelageret var opgjort til 11,5 mill. kr. efter et nedslag på 3 mill. kr. Varelageret skulle dog vurde-

res, og det samme gjaldt posterne debitorer og kreditorer. Enkelte mindre væsentlige spørgsmål om Henriksens bil, kontormøbler og sommerhus blev også afklaret. Ny forhandling skulle finde sted dagen efter, når Kure og Ib Frederiksen havde gennemgået udkastet til overenskomst. Endelig skrev Jens Brandt den 15. juni på amtsrådets vegne dokumentet under under forbehold af amtsrådets endelige vedtagelse og indenrigsministeriets godkendelse. Ved underskrivningen var Jens Brandt ene om at repræsentere Bornholm. Det var jo amtskommunen, der stod som køber. Dokumentet dateredes den 15. juni 1978 med overtagelse pr. 16. juni.

Amtsborgmester Jens K. Brandt havde, som nævnt, skrevet under på købskontrakten under to forudsætninger, nemlig at Bornholms amtsråd vedtog købet, og at indenrigsministeriet godkendte denne disposition. Jens Brandt havde naturligvis inden underskriften fået tilslutning fra amtsrådets økonomiudvalg. På amtsrådets møde den 29. juni 1978 blev den nødvendige godkendelse og den til købet krævede tillægsbevilling opnået. I følge amtsrådets forhandlinger fordelte købesummen på 32 mill. kr. kontant sig således:

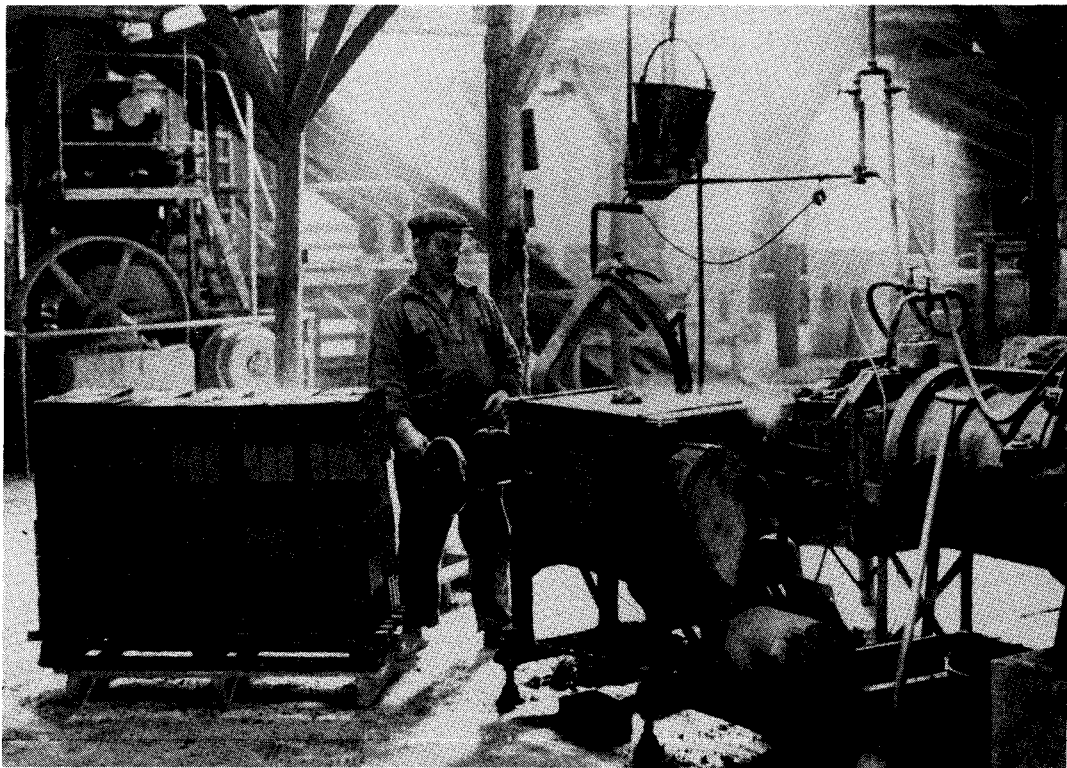
Grunde og bygninger på Bornholm	21,5 mill. kr.	
Virksomhedens driftsmidler	2	-
m/s Camilla Henriksen ..	1	-
ejendom på lejet grund i Kalundborg	1	-
Varelager (efter nedslag på 3 mill. kr.)	11,5	-
eller i alt	37	mill. kr.
hvorfra går den i forbindelse med overenskomstens forhandling tilsagte gave til Bornholm på	5	mill. kr.
eller i alt	32	mill. kr.

"Virksomhedens kontantbeholdning, debitorer, veksler og aktier" var anslået til 6,5 mill. kr., og kreditorer til samme beløb. Disse værdier og varelagerbeholdninger skulle kontrolleres, og evt. udsving — "som ikke forventes at overstige 1 mill. kr." — skulle efterreguleres.

Der var oprettet en selvejende institution, som skulle drive virksomheden. Denne skulle overtage fabrikkernes driftsmidler, skibet, ejendom på lejet grund i Kalundborg, varelager og bygninger på lejet grund for i alt 20 mill. kr., hvorfra går gave fra Ib Henriksen på 5 mill. kr. Amtsrådets køb af arealer og bygninger beløb sig herefter til i alt 17 mill. kr.

Allerede efter det første møde med Ib Henriksens selskab den 2. maj 1978 havde jeg haft lejlighed til at orientere indenrigsminister Egon Jensen om sagen, og efterhånden som forhandlingerne skred frem, havde vi kontakt med ministeriets embedsmænd. Efter amtsrådsvedtagelsen sendtes ansøgning til ministeriet om samtykke til køb af jorder med tilhørende bygninger for 17 mill. kr. Indenrigsministeriet godkendte i skrivelse af 14. august 1978 såvel dette køb, som at amtskommunen udlagde den samlede købesum på 32 mill. kr. på visse betingelser, herunder at ministeriet til sin tid skulle godkende aftale mellem den selvejende institution og amtskommunen om leje og udtagning af råstoffer m.v.

En sag som denne havde naturligvis offentlighedens interesse, og i den følgende tid blev den ivrigt kommenteret i presse og radio. Der skal ikke her gives referat af omtalen. Der var både ros for dristigheden og kritik. Den sidste gik i den venstre orienterede lejr af pressen på, at det offentlige havde foræret kapitalisten en ublu betaling og fritaget ham for en uoverskuelig risiko. Fra den modsatte side beskyldte man amtsrådet for noget, der kunne ligne en "Socialisering." Det mere fremherskende synspunkt var dog, at man havde forsøgt at bevare arbejdspladser på en i forvejen af arbejdsløshed hjemsøgt ø.

Klinkerfabrikken 1950, gammel strygesal. Carl Pedersen fra Helligpeder tager »klump« fra strygemaskine.

Den selvejende institution Stiftelsen

Inden amtsborgmesteren kunne forelægge sagen om køb af "Hasle Klinker", som pressen kaldte "Haslemodellen", for amtsrådet måtte spørgsmålet om, hvem der skulle drive virksomheden videre afklares. Der blev derfor indkaldt til stiftelsesmøde i en selvejende institution allerede den 19. juni 1978 om aftenen. Dagsorden for mødet var først og fremmest vedtagelse af vedtægter og overenskomst med amtskommunen om overtagelse af bygninger på lejet grund, maskiner og andet inventar samt driftsmidler og om leje af arealer til virksomheden og retten til at udtage råstoffer til produktionen.

Der var kun forløbet 4 dage, efter at Jens Brandt havde underskrevet overenskomsten om købet, men der havde dog været noget længere tid til at forberede både ved-

tægtsudkast og udkast til overenskomst med amtskommunen. I de skitseforslag, som højeusteressagfører Groth-Andersen havde udarbejdet til andre løsninger af Henriksens ønske om at slippe for ansvaret for driften, fandt vi et udmærket juridisk grundlag for formulering af de fornødne dokumenter, og vi havde haft tid til at indhente responsum om de formelle juridiske betingelser for stiftelsen af en sådan institution, ligesom skattemæssige forhold var undersøgt. Endvidere var der allerede på dette tidspunkt foretaget sonderinger vedrørende finansieringen.

En selvejende institution kan defineres som en økonomisk virksomhed, til hvilken der ikke er andre ejere end institutionen selv. Men institutionens stiftere havde ikke selv midler at indskyde i foretagendet. Alt måtte lånes. Det var aftalt med Bornholms Erhvervsfond, at denne stillede et beløb på

2 mill. kr. til rådighed som "ansvarlig lånekapital". Dette lån skulle forrentes med 6% p.a. Det var som følge heraf også i vedtægtsudkastet bestemt, at fonden skulle vælge samtlige bestyrelsesmedlemmer med undtagelse af medarbejderrepræsentanterne.

Til det stiftende møde havde fonden valgt borgmester i Neksø P. Holm-Jensen, civilingeniør Sv. Olsen og mig. Medarbejderrepræsentanter kunne de ansatte naturligvis først vælge, når den selvejende institution var blevet en realitet. Sv. Olsen var ikke mødt til det stiftende møde. Han var leder af A/S Superfos Dammann Luxol's afdeling på Bornholm og skulle derfor have dette selskabs tilladelse til at indtræde i vor bestyrelse. Da der tilsyneladende var betænkeligheder i Superfos direktion, tog jeg en samtale med administrerende direktør Palle Madsen, der forsikrede mig om, at selskabet ikke havde indvendinger imod, at Sv. Olsen blev medlem af vor bestyrelse, blot kunne han ønske — efter den viden, han havde fået — at "levere" os et medlem, der var "særligt kvalificeret i salg". Resultatet blev, at erhvervslånefonden valgte både Sv. Olsen og direktør Sven Lommer fra Superfos. Dette havde dog ikke fundet sted inden stiftelsesmødet. Vi havde derfor formået en af Hasle Klinkers betroede medarbejdere, kontorchef Erik Holm, til at være medstifter. Vedtægter og overenskomst med amtskommunen blev efter enkelte redaktionelle ændringer underskrevet, og bestyrelsen konstituerede sig med mig som formand. Erik Holm indtrådte som midlertidigt medlem, indtil medarbejderne havde foretaget valg. På et følgende møde blev Holm-Jensen valgt til næstformand.

Overenskomsten med amtskommunen blev underskrevet af begge parter i aftenmødet, idet amtsborgmesteren også deltog. Det gjorde i øvrigt også revisor E. Berthelsen, amtskommunaldirektøren, erhvervschef Kure og Handelsbankens filialdirektør i Rønne Erik Ipsen.

Ib Henriksens "datoselskab" anvendte

Den Danske Bank, vi havde derfor fundet det bedst, at det nye foretagende, som måtte få nogle ikke løste problemer med Henriksen bl.a. om vurdering af varelager — hvilket i øvrigt førte til en beklagelig voldgiftssag — fik en anden bankforbindelse. Da Handelsbanken endvidere havde en afdeling i Rønne, var valget ikke svært. Jeg havde inden mødet haft mulighed for at drøfte en eventuel finansieringshjælp med bankens ledelse. Dette samarbejde skulle institutionen få megen nytte af, ikke mindst da virksomheden skulle sælges. Det aftaltes allerede på det stiftende møde, at Ipsen og jeg snarest skulle forelægge Handelsbankens direktion i København institutionens kapitalbehov. Som nævnt, skulle Den selvejende institution overtage virksomheden for 15 mill. kr., og dette beløb skulle med undtagelse af prioritetsgæld på 955.000 kr. erlægges kontant. Hertil kom midler til den daglige drift, som blev anslået — antagelig for lavt — til ca. 2-3 mill. kr.

Den følgende tid arbejdede vi videre med de finansielle opgaver, allerede i det andet bestyrelsesmøde kunne der fremlægges første udkast til et driftsbudget. Endelig vedtoges på første møde at ansætte Kure som administrerende direktør og at bede Povl Hermann om at varetage ledelsen af salgsafdelingen, indtil man fik ansat en salgsdirektør. Denne funktion var, som tidligere nævnt, hidtil varetaget af Henriksen selv.

Allerede på bestyrelsens andet møde kunne revisor Berthelsen oplyse, at Ib Henriksen ønskede kontroloptælling af lageret og nyvurdering af de priser, lageret skulle opgøres til.

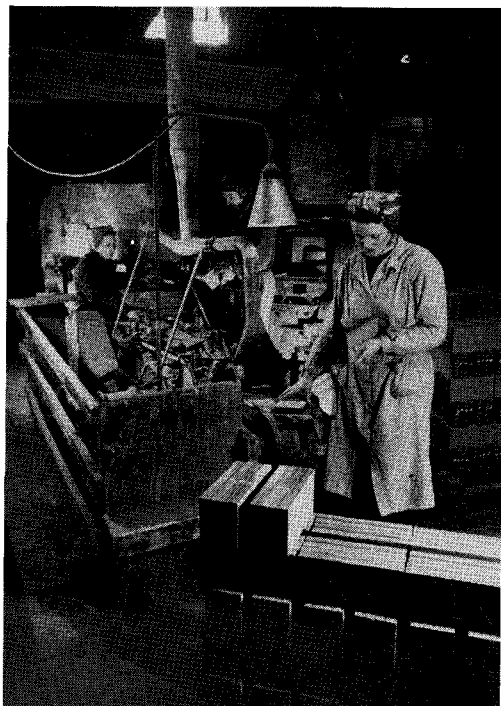
På dette møde blev gennemgået et meget foreløbigt udkast til en åbningsstatus, men forhandlinger med mulige långivere stod naturligvis endnu tilbage. Den 9. oktober kunne Kure opstille en foreløbig oversigt over finansieringen.

Et ældre lån fra livsforsikringsselskabet Hafnia var nedbragt til 943.782 kr. Fra kreditforeningen Danmark forelå tilbud på

10-årigt lån til 10% på nominelt 7,8 mill. kr. og fra Finansieringsinstituttet for Industri og Håndværk var afgivet tilbud om kontantlån på 7 mill. kr. med 15% rente og at afdrage over 10 år. Endvidere havde vi udsigt til et egnsudviklingslån på 2,6 mill. kr. Handelsbanken ville åbne en kassekredit på 1 mill. kr. med mulighed for et overtræk på yderligere 1 mill. kr., hvortil endelig kom den nævnte "ansvarlige lånekapital".

Under forhandlinger med långiverne mødte vi megen forståelse og interesse for eksperimentet, særligt skal jeg i denne forbindelse nævne direktør Erik Haunstrup Clemmensen, Kreditforeningen Danmark, og direktør Erik Møllerup, Finansieringsinstituttet for Industri og Håndværk. Kontorchef Ib Frederiksen, egnsudviklingsdirektoratet, havde vi gennem arbejdet i Erhvervsrådet allerede god kontakt med, og som det vil være fremgået af det foranstående, havde han også hjulpet os i de indledende forhandlinger med Henriksen-selskabet.

Frederiksen vedblev at være rådgiver for os og deltog, når han kunne afse tid dertil, i bestyrelsesmøderne. Det samme gjorde Povl Hermann, der allerede i undersøgelsesfasen havde hjulpet amtskommunen. Ib Henriksens revisor Erik Berthelsen, Revisorinteressentskabet, havde også været os behjælpelig og fortsatte hermed. Han hørte derfor til kredsen, der deltog i bestyrelsesmøderne. Da Henriksen imidlertid fortsatte med at bruge hans revisionsfirma, fandt både han og bestyrelsen, at vi burde skifte revisor. Han efterfulgtes derfor som revisor af statsautoriseret revisor O. Rathje fra C. Jespersens revisionsfirma. Berthelsen havde opstillet de første skøn over åbningsstatus, den nye revisor kom, da forholdene længe efter var mere afklarede, og lånene effektueret, til omtrent samme resultat. Bestyrelsen for den selvejende institution skulle derfor have baggrund for en begrænset optimisme, men de vurderinger, som bl.a. Henriksens revisor havde anvendt, skulle blive anfægtet af sælger, og

Klinkerfabrikken ca. 1947. Pressesal. Gerda Andersen (bagerst) tager klinker fra spenglerpresse og lægger på pudsebord. Ruth Johansen (forrest) tager klinker fra pudsebord og stabler på palle.

udviklingen såvel vedrørende produktion som afsætning holdt ikke stik med de forventninger, som vi havde bygget vore skøn på.

På opfordring af dagbladet "Bornholmen" gav jeg den 27. juli 1978 en redegørelse. Det var naturligvis for tidligt at skønne over mulighederne for virksomheden, men pressen er jo utålmodig. Jeg gennemgik derfor den udvikling, der havde været med vigende salg osv. som beskrevet tidligere, og understregede, at en analyse af de mere dybtliggende årsager til den udvikling, der havde fundet sted i den sidste tid, Henriksen havde drevet foretagendet, naturligvis var en nødvendig forudsætning for at kunne tilrettelægge produktions- og salgspolitik for de kommende år.

Herefter gennemgik jeg, de beslutninger en sådan undersøgelse rent teoretisk kunne

føre til, nemlig 1) at lukke virksomheden. Denne mulighed måtte dog straks afvises. Det var jo netop frygten for at miste arbejdspladser, som var i farezonen på grund af Henriksens trussel om at lukke, der havde ført til købet. Dernæst kunne man overveje 2) at foretage en dyberegående rationalisering 3) at foretage en produktudvikling, måske finde helt nye produktionsveje, 4) at intensivere markedsføringen og 5) herunder forbedre serviceydelserne til kunderne.

Det var mine tanker lige efter overtagelsen, men jeg var naturligvis klar over, at det ville tage tid. Jeg søgte endvidere at imødegå forslag, der fra anden side havde været fremført om, at man kunne afskedige en del af de ansatte og forsøge at føre virksomheden videre på et lavere niveau samtidig med, at man skabte balance i regnskabet ved at sælge ud af eksisterende lagre. "En

sådan politik" skrev jeg "vil klart være i strid med vedtagelsen om at oprette en selvejende institution, der skal sikre beskæftigelsen på Bornholm." Og jeg henviste til, at virksomheden tidligere havde beskæftiget det dobbelte antal.

Det skortede ikke på presseomtale, hvilket da også var ganske naturligt, når man tager i betragtning, at det var skatteydernes penge, amtsrådet havde disponeret over ved erhvervelse af naturarealer m.v. Men selve fremstillingsvirksomhedens midler var tilvejebragt på en ganske anden måde, og som det senere vil ses, var hverken stat eller kommune villige til at yde støtte udover det, som kunne hentes gennem eksisterende lovgivning om f.eks. egnsudvikling og eksportkredit. Efterhånden blev pressen – i hvert fald – den bornholmsk mere forstående. Der var dog en undtagelse: Bornholms Radio. I udsendelser i august

Hasle klinkerfabrik ca. 1970 med tunnelovn III, opført i 1965. Henning Rasmussen t.v. og Benny Petersen t.h. reparerer tunnelovnsvogn. I baggrunden sætter Kim Møller klinker på tunnelovnsvogn. (Foto Algot, Rønne.)

Kongefamiliens besøg på Hasle Klinker. (Foto B. Ilsted Bech.)

måned bragtes indslag, der dels var kritiske overfor den foretagne disposition, og dels gav gode – ”bedrevidende” – råd. En berigtigelse ville radioens ledelse kun delvis bringe. Når det f.eks. i en af udsendelserne var angivet, at omsætningen kun ville nå op på 38 mill. kr. i 1978 og jeg med de på udsendelsestidspunktet kendte tal kunne vise, at resultatet lå bedre end budgetteret, og at vi derfor efter bestyrelsens skøn ville nå en omsætning, der lå derover, svarede radioens ledelse, at ”Udsendelsens producer fastholder sin opfattelse om, at den aktuelle årsomsætning skønnes at være ”i størrelsesordenen 38 mill. kroner”.

Man kan måske undre sig over, at radioen mente, at en udenforstående producers skøn havde mere interesse for offentligheden end den ansvarlige ledelses skøn. Værre var dog antydninger i denne udsendel-

sesrække af, at amtskommunen havde overtaget virksomheden, og at den juridiske form som selvejende institution var valgt for at opnå skattefordele, hvilket var urigtigt. Denne udtalelse blev da også dementeret.

Dagligdagen skulle nu begynde for virksomheden. Målet var at fastholde beskæftigelsen i en sund virksomhed, der kunne producere varer af god kvalitet. Vi var bevidste om, at Hasle Klinkers ”sygdom” skyldtes manglende produktudvikling, dårligt vedligeholdt produktionsapparat, tabt markedsandel på grund af, at Henriksen i sin enevældige, fejlagtige salgspolitik havde søgt at imødegå kritik af manglende service og produktforringelser med prisforhøjelser på et tidspunkt, hvor virksomheden blev sejlet agterud af dygtige konkurrenter. Vore bestræbelser måtte derfor rette sig mod

at finde dygtige teknikere til erstatning for dem, Henriksen havde afskediget. Det var ikke nogen let opgave. De bedste af de afskedigede havde fundet anden beskæftigelse og var derfor ikke tilbøjelige til at vende tilbage til en "usikker fremtid". Til salgsarbejdet skulle en helt nye leder ansættes. Bestyrelsen annoncerede derfor straks efter en salgsdirektør. I interregnumet fungerede som omtalt Povel Hermann. Vigtigst var det, at få fornyet produktionsapparatet. Som tidligere omtalt, hidrørte en meget betydelig del af Henriksens formueforøgelse fra, at han havde udvandet sin virksomhed ved at undlade vedligeholdelser og fornyelser og i stedet udtaget penge af regnskabet til personlig indtægt — løn og udbytte. Vanskeligheden for ledelsen var at forfølge disse mål uden tilstrækkelige midler. Likviditetsoversigten måtte derfor blive et af de vigtigste styringsinstrumenter. Vi måtte leve fra hånden og i munden. I en sådan situation er det ikke muligt at lægge op til fornyelser.

Den daglige drift

Juni 1978 til august 1980

Fredag den 16. juni 1978 tog Ib Henriksen afsked med medarbejderne på hans tidligere fabrikker på Bornholm. Amtskommunen havde erhvervet virksomheden og de tilhørende arealer med råstoffer til produktionen, men amtskommunen hverken ville eller måtte drive virksomheden. Dette skulle overlades til en selvejende institution, men denne blev som nævnt først stiftet den 19. juni. Der var således i 4 dage ingen ansvarlig ledelse af foretagendet. Aage Kure var efter aftale mellem forhandlingspartierne indtrådt i selskabets ledelse allerede før salget, og det blev ham, der ved overdragelsen på et medarbejdermøde redegjorde for de førte forhandlinger og for det resultat, der var kommet ud af dem. Kure oplyste, at bygningerne havde man fået "overdraget for 4,5 mill. kr. Driftsmaskiner skal koste 2 mill., medens virksomhedens

skib kan overtages af den selvejende institution for 1 mill. kr.

Varelageret skal man betale 12,5 mill. kr. for, således at den købesum, den selvejende institution skal betale til Bornholms amtskommune, bliver 20 mill. kr.

Derfra skal imidlertid trækkes et beløb på 5 mill. kr. Det svarer til det nedslag, den hidtidige ejer, Ib Henriksen, har givet i den samlede pris for jord og ejendom." (Bornholmeren, den 17. juni 1978).

Giveren så virkelig glad ud på de billeder, de bornholmske aviser bragte fra overdragelsen. Bornholmeren havde følgende billedtekst: "Her står erhvervschef Aage Kure på talerstolen og orienterer medarbejderne. Den afgående dir. Ib Henriksen klapper i hænderne. Man forstår ham. Han har lige modtaget en check på 32 mill. kr." (Bornholmeren den 16. juni 1978).

Ved overdragelsen understregede Aage Kure, der selv tidligere havde været driftsleder på virksomheden, ifølge Bornholmeren for den 17. juni 1978, meget kraftigt, at "vort væsentligste aktiv er den gode medarbejderstab".

Det var først og fremmest hensynet til de ansatte, der havde fået Bornholms amtsråd til at indlade sig på den utraditionelle handel. Som tidligere anført havde Ib Henriksen truet både med at sælge virksomheden til anden side — hvilket dog næppe havde været muligt, men det kunne ingen vide dengang — og med omgående at afskedige 80 af de ca. 320 ansatte.

Grundlaget for at drive en virksomhed som Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik på Bornholm var forekomsten af de nødvendige råstoffer og den arbejderstab, der var knyttet til virksomhederne. Som på Holmegårds glasværk fandtes der også her medarbejdere, der var vokset op med virksomheden, idet deres fædre tidligere havde arbejdet der. I den før nævnte artikel i Bornholmeren gengives også en samtale med "de to specialarbejder-tillidsmænd på virksomheden, Henning Rasmussen og Hans Holm, "der efter mødet" overfor

Bornholmeren fremhævede, at hovedparten af specialarbejderne har arbejdet på virksomheden i over 25 år.

En del har været ansat i op mod 40 år. Selv har de været ansat i henholdsvis 30 og 33 år.

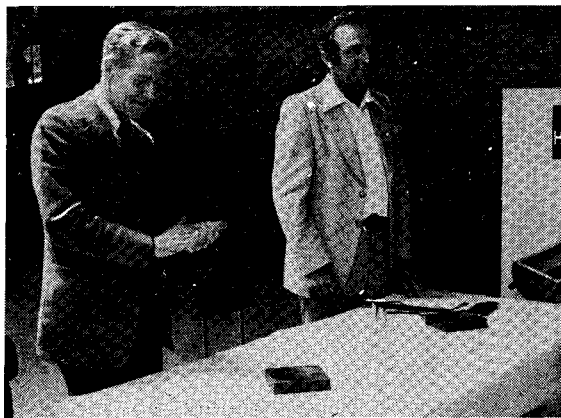
”Derfor er det en fantastisk lettelse for os at få at vide, at forhandlingerne mellem ledelsen og amtet nu er gået i orden,” sagde de to samstemmende. ”Nu tror vi virkelig på, der er muligheder for at få virksomheden til at køre godt igen.”

Der var da heller ingen tvivl om, at medarbejderne gjorde deres for at eksperimentet skulle lykkes.

Den anden forudsætning for produktionen var, som nævnt, forekomsten af ler og først og fremmest af kaolin af god kvalitet.

Det var disse kaolinforekomster, som man frygtede, at Ib Henriksen ville sælge. Kaolin af denne kvalitet, der tidligere havde været anvendt til porcelænsfremstilling, men som nu på grund af sit indhold af titan ikke til dette brug kunne konkurrere med forekomster i Tjekkioslovakiet, Frankrig og England, brugtes i den keramiske industri. Udover forekomsten på Bornholm fandtes der i Skandinavien kun forekomster af mindre omfang i Sydsverige ved Ifö. Kaolinen havde dog også andre anvendelsesmuligheder. Jeg husker således, at den senere indenrigsminister Knud Enggaard, der er civilingeniør, i en samtale med mig undrede sig over, at vi anvendte dette værdifulde råstof til fremstilling af keramiske produkter. Efter hans opfattelse ville det være mere indbringende at sælge det f.eks. til papirfabrikationen. Povl Hermann og Aage Kure har senere gjort mig opmærksom på, at salg til Papirfabrikkerne da også tidligere havde fundet sted.

Som anført ovenfor, kom undersøgelsesudvalget til det resultat, at fabrikkerne i Rønne og Hasle havde maskiner i brugbar stand, men at bygningerne manglede vedligeholdelse. Ved selvsyn efter erhvervelsen måtte det indrømmes, at værkerne var meget forsømte. Virksomheden bestod af tre

16. juni 1978. Erhvervschef Aage Kure har orienteret medarbejderne. Den afgående dir. Ib Henriksen klapper i hænderne. Man forstår ham. Han har lige modtaget en check på 32 mill. kr. (Foto Bornholmeren.)

egentlige produktionssteder, nemlig Torneværket, Klinkerfabrikken i Hasle og Rabækkeværket i Rønne.

Torneværket er egentlig kun et kaolinslemmeri, der beskæftiger meget få.

Klinkerfabrikken er vel nok den nyeste afdeling, men selv denne virkede, som om en modernisering var tiltrængt.

Rabækkeværket, der rummede rørfabrik, ildfast afdeling samt produktion af brugskeramik og staldgods, fremtrådte som en mærkelig blanding af nyt og gammelt. Personalekantinen var således ny, men flere af de ældre bygninger så ud, som om de havde været anvendt som dekorationer til en af Chaplins ældste stumfilm. Maskinerne var det vanskeligt for en lægmand at vurdere, og dog forekom det mig som om, nogle af de sælsomme apparater i rørfabrikken var designet i Storm-P's tegnestue. Ovnene var på den tid alle funktionsduelige. Arbejdsgangen var tilsyneladende ret traditionsbunden, og det er næppe forkert, når SiD's miljøkonsulent skrev:

” - Problemer som støj, støv, hårdt manuelt arbejde, dårlige arbejdsstillinger, dårlig belysning og vibrationer var alle forhold, som hver for sig eller sammen optrådte i større eller mindre mængder på de fleste

arbejdspladser" De ældre medarbejdere har dog næppe følt, at det var noget, der kunne ændres. Særligt indtryk gjorde arbejdet på "Bankeløftet", hvor stærke mænd bankede det hårde ler i forme til specialsten. Denne proces hørte hjemme i den ildfaste afdeling, hvor der fremstilledes sten og støbemasse til f.eks. foring af cementovne. I rørfabrikken produceredes glaserede rør til afløb, kloaker m.v. i tilknytning hertil fabrikredes staldgods, fodertrug og brugskeramik som askebægre, fade o.l.

Udover de tre fabrikker må nævnes to afdelinger, der fungerede som henholdsvis forsyningsled og serviceafdeling, nemlig den entreprenørsektion, der stod for opgravning af ler og kaolin, og laboratoriet, der både analyserede råstoffer og færdige produkter og stod som en innovationsenhed.

I Kalundborg havde virksomheden en lille fabrik, hvor der foretoges blanding af ildfast materiale til anvendelse som støbestampemasser.

I Hals og Kolding var lagerpladser. Beskæftigelsen her var ringe. Til at transportere produkterne havde Hasle Klinker eget skib, som også kunne tage fragt med for andre. Det var tvivlsomt, om det lønnede sig at opretholde eget fartøj i stedet for at benytte Bornholmstrafikken.

Hasle Klinkers administration og salgsafdeling lå i København. På Oslo Plads ejede Henriksen en ejendom, hvor virksomheden havde til huse. På en af etagerne lå kontorerne, og i kælderen var salgs- og udstillingslokaler, hvor kunder kunne gå ind fra gaden og købe brugskeramik, herunder også pejse fremstillet af ildfaste sten. Her kunne også arkitekter og bygherrer se på klinker og facadesten.

Fabrikkerne på Bornholm ledes af en direktør med civilingeniøruddannelse. Den egentlige administration foregik imidlertid i København. Her havde den administrerende direktør, salgsdirektøren og økonomidirektøren til huse. Salgsmedarbejderne var specialiseret efter kundekredsene og

efter afsætningsmarkederne, idet produkterne solgtes såvel i Danmark, de nordiske lande, og for det ildfaste materiale var Mellemøsten et betydningsfuldt, men også på grund af politiske uroligheder et usikkert marked. Indkøb også til fabrikationsafdelingerne på Bornholm foretoges ligeledes af kontoret i København.

Da Aage Kure blev administrerende direktør, måtte han således først og fremmest arbejde i København. I hans virke som erhvervschef på Bornholm måtte han derfor til dels aflastes. En sådan ordning ville næppe have været holdbar i det lange løb, men med den usikkerhed, hvorunder vi arbejdede, fandtes det naturligt med denne foreløbige dobbeltstilling til Kure. Naturligvis blev det kritiseret, at administrationen ikke med det samme blev flyttet til Bornholm. En kritik man ikke havde hørt, medens Henriksen var ejer. HK's afdeling på Bornholm rettede således en henvendelse herom til arbejdsmarkedsnævnet. Bestyrelsen var ikke fremmed overfor tanken om at drage administrationen hjem til Rønne, men det var ikke muligt hurtigt at oparbejde en stab med de erfaringer, som personalet i København besad, og at flytte medarbejdere i vor tid, hvor det er en hovedregel, at begge ægtefæller har erhvervsarbejde, kan næsten ikke lade sig gøre. Ved ansættelse af en ung ingeniør på Rabækkeværket erfarede vi, at en forudsætning var, at der kunne skaffes hans kone en lærerstilling på en af øens skoler.

På baggrund af den selvejende institutions tilblivelse var det naturligt, at der blev ført en meget hensynsfuld personalepolitik. Her tænkes ikke på de store personalefester, som var en tradition i virksomheden, men først og fremmest på en åbenhed overfor de ansatte, som gerne skulle være orienteret om, hvad der skete på deres virksomhed. Der blev derfor holdt informationsmøder for medarbejderne, og i et lille maskinskrevet blad blev der givet oplysninger om udviklingen.

Det er tidligere nævnt, at betydnings-

fulde kunder havde anket over, at virksomheden var gået i stå, og over at der ikke blev ydet tidligere tiders gode service. Det forsøgte vi at råde bod på ved at ansætte dygtige medarbejdere både til udviklingsarbejdet og til salgsfunktionen. Som eksempel kan nævnes, at det lykkedes at genansætte en ingeniør — Victor Andreassen — der efter at have forladt Hasle Klinker havde fået arbejde ved F.L.Smidth's afdeling for fremstilling af cementovne. Han medbragte nu erfaringer fra sit seneste ansættelsessted og videreudviklede ildfaste produkter. Den selvejende institution var ikke i stand til at anskaffe avanceret udstyr, men det var overraskende at se, hvad denne medarbejder kunne udvikle ved hjælp f.eks. af en gammel gasbageovn.

Allerede den 2. juli 1978 opslug institutionen som ovenfor anført i en annonce stillingen som salgsdirektør. Der meldte sig 35 velkvalificerede ansøgere, og blandt disse valgte bestyrelsen en teknikummuddannet ingeniør med erfaring fra ansættelse andre steder. Han havde endvidere på et tidligt stade af sin karriere været ansat i Hasle Klinker. De to ansættelser er her nævnt for at angive, hvor hurtigt vi forsøgte at indhente det forsømte, men naturligvis var det ikke de eneste fornyelser, der fandt sted.

Til bestyrelsens andet møde forelå resultatet af valget af medarbejderrepræsentanter, nemlig for funktionærgruppen Erik Holm, der, som nævnt ovenfor, var en af medstifterne af Den selvejende institution, og for arbejdergruppen Børge Oldenburg. Begge blev, da deres valgperiode udløb, udskiftet med henholdsvis A. Arnoldus og Erik Hansen.

Det havde som tidligere anført været Ib Henriksens hensigt forud for handelen at afskedige 80 medarbejdere. Den selvejende institution fandt ikke, at dette ville være i overensstemmelse med de motiver, der lå bag erhvervelsen. Det opstillede driftsbudget, som bestyrelsen vedtog, tog højde herfor, og en forøgelse af varelageret med ca. 1 mill. kr. måtte derfor forudses. Men allere-

Aage Kures orientering af medarbejderne om klinkerfabrikkens fremtid 16. juni 1978. I forreste række sidder Henning Rasmussen (tillidsmand). Den næste er formand Sv. Erik Nielsen. Tredje og sidste i forreste række er Gunnar Sonne. (Foto Bornholmeren.)

de på bestyrelsesmødet den 22. august 1978 blev fremlagt en resultatopgørelse for de første halvanden måned, der gav bestyrelsen anledning til en vis optimisme. I stedet for et forventet underskud var der opnået et overskud på 762.000 kr. før renter og afskrivninger. Det var 678.000 kr. bedre end budgettet og viste 942.000 kr. større salg end i samme periode i 1977.

Ved erhvervelsen af virksomheden var varelageret ansat til 11,5 mill. kr. efter nedslag på 3 mill. kr. Det var dog anført, at dette varelager skulle vurderes senere, men den difference, der kunne blive tale om for varelager og enkelte andre poster, var af sælgers repræsentanter angivet til højest at ville beløbe sig til 1 mill. kr. Nu forlangte Henriksen en opgørelse foretaget på anden måde, end den hidtil ved statusopgørelse anvendte, og han krævede samtidig forhøjelse af andre af overenskomstens poster. I alt beløb hans krav sig til godt 7 mill. kr. Denne sag blev ikke afgjort, før Den selvejende institution to år senere havde solgt virksomheden. Institutionens opgørelse efter den hidtil anvendte metode viste imidlertid, at lageret ved overtagelsen var ansat ca. 1,5 mill. kr. for højt. Hertil kom, at institutionen mente at have krav på nedslag i

salgsprisen, fordi udgifter til kloakering ved Rabækkeværket i medfør af en landvæsenkommissions kendelse af 10. juni 1975 ikke var blevet oplyst forud for handelen. Striden måtte til sidst afgøres af en voldgiftsret, hvilket var forudset i aftalen med amtsrådet. Institutionen udpegede som sin voldgiftsmand kontorchef i egnsudviklingsdirektoratet Ib Frederiksen, Henriksen udpegede en revisor Palle Rasmussen.

Henriksen stævnedes, da sagen kom så langt, amtsrådet som køber, men dette henviste til institutionen. Retten fastslog dog, at amtsrådet var rette indstævnedes. Sø- og Handelsrettens præsident skulle udpege opmand, og præsidenten, Tage Schelle udpegede sig selv. Sagen trak ud, og afgørelsen kom først til at foreligge ved voldgiftskendelse af 16. februar 1982. Den gik ud på, at amtsrådet skulle betale 1.676.668,- kr. og ikke som af Henriksen påstået 7.335.593,67 kr. Amtsrådet anvendte kammeradvokaten, højesteretssagfører Poul Schmith.

Denne usædvanlige sag lagde imidlertid hindring for oprettelse af en ordinær åbningsstatus, og virksomheden aflagde derfor i sin levetid kun "foreløbige" regnskaber.

Også på anden måde lagde Henriksen hindringer for virksomheden, (måske skyldtes det, at han havde fortrudt handelen – i hvert fald faldt det efterhånden vanskeligt at se, det i begyndelsen af ham og hans sagfører så ofte fremhævede gavemotiv). Som nævnt, havde institutionen til huse i en af Henriksen ejet bygning på Oslo Plads i København. Det gik som en selvfølge ind i overvejelserne, at Den selvejende institution kunne gå ind i det hidtidige lejemål med Henriksen om disse lokaler. Hasle Klinker havde naturligvis en lejekontrakt med Ib Henriksen om dette lejemål. Det kan være, at han har beregnet en favorabel leje til sit eget selskab, men da det overgik til "den selvejende", forhøjede han huslejen klækkeligt. Vi antog kammeradvokaten til at bistå os, og kompromisforslag blev for-

søgt, men forgæves. Sagen måtte for boligretten i København, der først afsagde dom, der gav Henriksen medhold, den 26. november 1980. Den senere ejer ankede sagen.

Ib Henriksens aversion mod "den selvejende", der nu regerede på hans tidligere domæne, gav sig under tiden ganske komiske udslag. Her skal anføres et eksempel. Da voldgiftssagen var rejst, undersøgte kammeradvokaten og jeg ved forhandling med Groth-Andersen, om der skulle være mulighed for at løse sagen ved et forlig. Ved et møde herom på Groth-Andersens kontor den 23. juni 1980 udtalte denne – i følge referatet – som afslutning på forhandlingerne: "at det som led i et forlig var ønskeligt at indføre, at den selvejende institution skulle fraflytte kontorerne på Oslo Plads. Dette skyldtes ikke, at sælger havde anden lejer til lokalerne. Det drejede sig heller ikke om huslejens størrelse, men skyldtes udelukkende et ønske fra Ib Henriksen om at blive "fysisk adskilt" fra den selvejende institution".

Af andre genvordigheder, som bestyrelsen måtte kæmpe med i starten, skal for fuldstændigheds skyld nævnes, at skibet Camilla Henriksen den 11. oktober 1978 påsejlede Lillebæltsbroen. Så vidt jeg erindrer, betalte forsikringsselskabet reparationen, men driftstab måtte "den selvejende" selv bære.

Institutionen arbejdede ihærdigt videre på at genopbygge, hvad der måtte være tabt i Henriksens sidste regeringstid. Der afholdtes konferencer vedrørende salg af virksomhedens produkter, og øget efterspørgsel især fra de nordiske lande kunne spores. Selvom årets to sidste måneder ikke kunne stå mål med juli og august, gav, som det hedder i bestyrelsens beretning, "stigende ordretilgang og efterspørgsel af virksomhedens produkter grundlag for at forvente fuld udnyttelse af produktionsapparatet i 1979, som vil kunne sikre et driftsresultat, der både er tilstrækkeligt til at dække omkostninger, renter og afdrag, og som

åbner mulighed for en fortsat investering i en bedre arbejdsplads”.

Der var i det forløbne halvår foretaget visse investeringer. En slukket ovn (TII) på Klinkerfabrikken var genåbnet, udvidelse af spaltklinkerproduktionen og af brugskeramikproduktionen havde ligeledes krævet mindre investeringer. Derimod havde institutionen ikke været i stand til at betale sin gæld til amtskommunen, idet dette forudsatte, at den nødvendige finansiering var tilvejebragt, hvilket naturligvis først kunne ske, når endeligt skøde var underskrevet og tinglyst. Periodens resultat blev opgjort til 568.000 kr. efter betalte renter og afskrivninger. Omsætningen havde udgjort 25.554.000 kr. og der havde været beskæf-

tiget 345 arbejdere og funktionærer, hvilket svarede til en forøgelse på 20.

Usikkerhed prægede også arbejdet i 1979. Henriksens krav om voldgift til bestemmelse af lagerets værdi og husleje-forhøjelsen fandt som nævnt, først sin afgørelse på et langt senere tidspunkt. Der blev i bestyrelsen — så vidt jeg husker af Holm-Jensen — på ny rejst spørgsmål om det forsvarlige i Kures dobbeltstilling som administrerende direktør og som erhvervschef.

Kure var selv opmærksom på problemet, men vi fandt, at i den uafklarede situation med en voldgiftssag af betydelig størrelse truende ville det næppe være muligt at finde en afløser.

Der kunne konstateres et mersalg i Dan-

Rabækkeværkets ansatte orienteres om dir. Henriksens salg af fabrikken 16. juni 1978. Stående fra højre: Arbejdsleder Poul Munck, dir. Jørgen Damgaard, tekn. assistent Ole Kofoed, arbejdsleder Mogens Pedersen (med mørke briller), kontorchef Erik Holm, arbejdsleder Albert Haagensen, arbejdsleder Nielsen, glasserer Knud Ipsen, brænder Arne Green. Siddende om bordet fra højre: Afdelingsleder Holger Sørensen, maskinmester Jensen, arbejdsleder Olaf Thorsen, afdelingsleder Leif Karlsen (med briller), garnerer Frede Folkman, arbejdsleder Peter Søllingvraa, slampresser Kaj Dellgren. (Foto Bornholms Tidende.)

mark, og det finske marked viste pæn fremgang. Men omkostningerne steg, bl.a. fordi de efterspurgte ildfaste varer krævede bauxitchamotte, og prisen på bauxit var stigende, også energipriser viste stigning. Dækningsgraden blev derfor kun på 45,8% mod budgetteret 47,1%. Salget i kalenderåret 1979 udgjorde 65.654.000 kr., og der var beskæftiget ca. 420 arbejdere og funktionærer, hvilket var ca. 80 flere end ved udgangen af 1978 og ca. 100 flere end ved overtagelsen den 16. juni 1978. Resultatet var et overskud på 249.000 kr. Den øgede aktivitet stillede naturligvis krav om øgede investeringer. I 1979 gennemførtes samlede investeringer for 5.268.000 kr., som blev finansieret ved egnsudviklingslån på 3.380.000 kr. samt bevilgede og udbetalte egnsudviklingstilskud på 1.030.000 kr., resten blev klaret ved selvfinansiering. Der blev endvidere opnået 130.000 kr. i tilskud til produktudvikling efter den herom gældende lov.

Den gennemførte produktudvikling var medvirkende til det øgede salg. Den stedfundne udvikling i salget medførte imidlertid stigende likviditetsbehov til debitor tilgodehavender og større lager. Den øgede produktion gav naturligvis nedslidning, som medførte betydelige reparationsomkostninger. Det er tidligere nævnt, at Handelsbanken havde bevilget en kassekredit på maksimum 1 mill. kr. med overtræksfaciliteter på yderligere 1 mill. kr. Hertil kom bankesportkreditter med eksportkreditgaranti samt udenlandske banklån. I alt viste årets balance banklån på 3.444.000 kr. I denne finansiering var Handelsbanken en god vejleder for "den selvejende". Gælden til amtskommunen var ved hjælp af de opnåede prioritetslån indfriet med undtagelse af 1 mill. kr., der svarede til et registreret ejerantebrev på 1 mill. kr. i skibet, som den tidligere ejer — Henriksen — endnu ikke havde kunnet finde frem til os. Prioritetsgælden udgjorde 14,8 mill. kr. til forsikringsselskabet Hafnia-Hånd i Hånd, Kreditforeningen Danmark og Finansierings-

instituttet for Industri og Håndværk. Det var klart for bestyrelsen, at virksomheden netop på grund af ekspansionen havde en anstrengt økonomi, og dette blev også klart for medarbejderne, som fik regnskabet forelagt. De nye medarbejdere, som blev antaget da den hidtidige lukkede ovn (TII) på Klinkerfabrikken på ny blev taget i brug, gav visse vanskeligheder, indtil de blev oplærte.

Den 26. september 1979 holdtes et ekstraordinært bestyrelsesmøde på Klinkerfabrikken, fordi en gruppe arbejdere forlangte lønforhøjelse og truede med arbejdsnedlæggelse. Deres krav var såmænd ikke urimelige, men "den selvejende" havde ikke midler til at imødekomme det ønskede, og vi frygtede også konsekvenserne, hvis det rygtedes til Rabækkeværket, at der var givet lønforhøjelse på Klinkerfabrikken. Det lykkedes imidlertid at få arbejderne til at forstå situationen, der kunne medføre, at virksomheden måtte lukke, og efter en betænkningstid genoptog de arbejdet.

Vi var ved årets udgang klar over, at den fortsatte udvikling stillede krav om øget omsætning og øget kredit. I beretningen til regnskabet for 1979 anfører bestyrelsen derfor, at den nævnte stigning i produktion og salg har været nødvendiggjort for at opnå tilstrækkeligt dækningsbidrag. "Derfor lægger Den selvejende institution op til et årssalg, som volumenmæssigt på månedsbasis er ca. 5-10 % større end salget i de sidste 3 måneder af 1979. I budgettet for 1980 regnes således med en omsætning på 88 mill. kr. og med et væsentligt forbedret driftsresultat". Det var naturligvis også nødvendigt at skaffe øget finansiering, og bestyrelsen tænkte herved både på, at få kassekredit i Handelsbanken forhøjet og at søge lån i Finansieringsinstituttet for Industri og Håndværk på i alt 2,8 mill. kr.

Efter årsskiftet begyndte vanskelighederne. Balancen pr. 31. december 1979 udgjorde 43,5 mill. kr. Anlægsaktiver var

fortsat 13,5 mill. kr., men varelageret var steget til 17,8 mill. kr.

En nærmere analyse viste, at det navnlig var rørfabrikens produkter, der var lagt på lager, der fandtes op til 8 måneders budgettet salg heraf. Det var derfor fristende at lukke denne afdeling i op til et halvt år, men direktionen fandt ikke, at dette var realistisk, og salgsafdelingen forventede salg svarende til årsproduktionen. For ildfast materiale svarede lageret kun til 1,7 måneders salg, og lageret af primaklinker var højst svarende til 4-5 måneders salg. Det kunne også nu konstateres, at omkostninger steg hurtigere end tidligere. Regnskabs-tallene viste, at det ikke ville være muligt at tåle en omsætningsnedgang på blot 10 %, og der var ikke likviditet til at lægge på lager. Det var altså nødvendigt at gå til banken på ny. Salget i januar og februar lå traditionsmæssigt altid lavere end årsgennemsnittet. Der kunne konstateres en lagerforøgelse i årets første måneder på 2,3 mill. kr. Da lagerforøgelsen måtte påregnes at fortsætte i marts måned, ville det være nødvendigt at få øget banklånet til 9 mill. kr., dvs. ca. 5 mill. mere end hidtil. Med nedsat produktion i sommermånederne og stigende afsætning fandt direktionen, at likviditeten ville bedres mærkbart i oktober måned, og at den samlede bankgæld ved årets udgang skulle kunne nedbringes til ca. 2,5 mill. kr. Ved et møde i Handelsbanken i København havde vi fået indtryk af, at banken var indstillet på at finde en løsning på likviditetsproblemet. Der blev ansøgt om eksportkreditstøtte.

Likviditetsvanskelighederne fortsatte. På Klinkerfabrikken lukkedes en ovn, og den skulle først startes igen, når salget havde reduceret lageret. En ulempe ved at indskrænke produktionen var, at det ikke var sikkert, at man kunne få de dygtige medarbejdere tilbage, når man skulle begynde på ny. På et bestyrelsesmøde den 24. april 1980 blev direktionen afæsket en forklaring på, at forholdene udviklede sig så afvigende fra budgettet. Det oplystes, at man

ved budgetteringen havde fordelt salget på måneder efter erfaringer fra de sidste 10 år, men analyserede man de foregående 2 år, som direktionen hidtil havde betragtet som atypiske, fremgik det, at der i disse kun var solgt 43 % af årsomsætningen i det første halvår og ikke som anført i budgettet 48 %. De alvorlige likviditetsproblemer var ikke forhandlet med banken, men direktør H. E. Johansen kom til Bornholm den 9. maj for at drøfte sagen med os.

Jeg har intet notat om dette møde med direktør Johansen, der havde været en god rådgiver for "den selvejende", men jeg tager næppe fejl, når jeg tror, at han har påpeget misforholdet mellem fremmedkapital og egenkapital.

Det var tidligere forsøgt at tilvejebringe midler fra andre end banker og realkreditinstitutioner, således havde jeg efter tilskyndelsen fra SID's miljøkonsulent, der deltog i et medarbejdermøde om arbejdsmiljøproblemer, rettet henvendelse til SiD's formand Knud Ellegaard om støtte. Jeg fik et pænt svar, men noget resultat kom der ikke ud af det. Det gjorde der heller ikke af en henvendelse, som Fællesorganisationen på Bornholm rettede til LO's formand.

Økonom i LO Holger Jensen oplyste mig om, at hverken Dyrtingsfonden eller ATP kunne hjælpe en selvejende institution med lån. En henvendelse til arbejdsminister Svend Auken gav heller ikke noget resultat, han tilsagde os sin velvilje og henviste til industriminister Erling Jensen. Jeg sendte derfor denne en redegørelse for virksomhedens forhold. Jeg nævnte vor omsætnings fremgang fra 45 mill. kr. til 65 mill. kr. på årsbasis i 1979, og skrev herefter: "Rentabiliteten er derfor ikke virksomhedens største problem, men mangel på likviditet vil kunne ødelægge denne gode arbejdsplads. Bestyrelsen har på ny rettet henvendelse til Handelsbanken om at øge sin driftskapital med op til 6-8 mill. kr.".

"Banken ser imidlertid gerne, at virksomheden søger på anden måde at frem-

skaffe kapital, helst i form af ansvarlig kapital. Vi har i denne forbindelse søgt kontakt med en pensionskasse, der dog gerne ser sagen stillet i bero i afventning af kommende lovgivning.

Under henvisning til foranstående vil jeg bede dig om at ville overveje, om der måtte være nogen mulighed for, at regeringen ville kunne hjælpe denne virksomhed".

Brevet til industriministeren er dateret 12. maj 1980, der er altså en tydelig sammenhæng mellem dette og direktør H.E. Johansens besøg den 9. maj.

Industriministerens svar er dateret den 3. juni 1980, og det hedder heri:

"Som du sikkert ved, er der ikke i henhold til Industriministeriets gældende erhvervsstøtteordninger mulighed for at indskyde ansvarlig kapital i virksomheden. Jeg har derfor opfattet din henvendelse som en forespørgsel om mulighederne i forbindelse med den eventuelt kommende aftale mellem regeringen og forsikringsselskaberne og pensionskasserne om overførsel af risikovillig kapital til valutaskabende og valutabesparende virksomheder. Da arbejdsgruppens rapport først vil foreligge ca. 1. juni d.å., er det endnu for tidligt at sige noget konkret om resultatet af den iværksatte undersøgelse, men jeg kan dog allerede nu gøre dig opmærksom på, at undersøgelsen blev iværksat alene med henblik på at finansiere nyinvesteringer i betalingsbalancerhvervene".

Det fik vi altså ikke noget ud af. For at følge sagen op havde jeg under statsminister Anker Jørgensens besøg på Bornholm den 14. juni 1980 lejlighed til at forelægge ham sagen, han lovede at tage den op med de respektive ministre, men han svarede ikke uventet den 9. juli 1980, at han havde talt med industriministeren. "Vi har overvejet sagen nøje, men det ser ud til, at der ikke er noget som helst at gøre i sagen".

Kure forsøgte med en henvendelse til Bornholms sparekasse og fik at vide, at sparekassernes investeringsfond næppe kunne gå ind med den støtte, vi ønskede,

men at Bornholms sparekasse selv eventuelt på visse betingelser kunne låne os 3,5 mill. kr. Også en ameta låneaftale med sparekassen og Bornholmerbanken var på tale, men blev ikke til noget. Institutionen kunne altså stadig få tilført fremmedkapital, men bestyrelsen frygtede de dermed følgende renteudgifter.

Andre genvordigheder meldte sig. Udgiften til el, som Ib Henriksen havde besværet sig over, blev nu også et problem for "den selvejende". Forhandlinger med Østkraft, hvis bestyrelsesformand var borgmester P. Holm-Jensen, indledtes, og med Rønne kommune blev der ført forhandlinger om kloaktilslutning fra Rabækkeværket.

"Den selvejendes" endeligt

"Likviditetsklemmen", de mange afslag på løsning af finansieringsvanskelighederne, det svigtende salg, konflikten med Østkraft om elpriser og nye udgifter til kloaktilslutning måtte naturligvis give bestyrelsens medlemmer anledning til eftertanke og til overvejelser om den risiko, der var forbunden med deres hverv. Bestyrelsen havde arbejdet energisk og engageret og taget del også i detaljer, som en bestyrelse normalt ikke bliver belastet med. I de to år den selvejende institution levede, holdt bestyrelsen 19 ordinære møder. Medlemmerne modtog ikke vederlag for deres indsats. Nu begyndte ansvaret måske at virke tyngende. Direktør Sven Lommer sendte mig således et notat om bestyrelsens ansvar i henhold til straffelovens § 300, og borgmester P. Holm-Jensen skrev den 5. juni 1980 til Bornholms Erhvervsfond, at han på grund af manglende tid ser sig "nødsaget til at fragte mig medlemsskabet af bestyrelsen for den selvejende institution "Hasle Klinker" med omgående virkning".

Fonden fandt på dette fremskredne tidspunkt, hvor kontakt til Ålborg Portland-Cementfabrik var optaget, ikke anledning til at udnævne en anden.

Jeg havde flere samtaler med direktør

H.E. Johansen om "den selvejendes" fremtid, hvorom der ikke er gjort noget notat. Men den 28. maj 1980 har jeg noteret, at direktør Johansen meddelte, "at F.L. Smidth ikke var interesseret i at gå i samarbejde med eller overtage Hasle Klinker, derimod ville koncernens datterselskab: Ålborg Portland-Cement og Fakse Kalkværk være interesseret. Udgangspunktet måtte være, at der ikke var nogen egenkapital tilbage. De to selskaber var villige til at dække kreditorerne og til, så længe det var rentabelt, at opretholde virksomheden på Bornholm. Men noget løfte om garanti for beskæftigelsen skulle man ikke vente".

Jeg tog herefter mandag den 2. juni 1980 kontakt med direktør Ole Stevens Larsen, Ålborg Portland-Cementfabrik. Han bekræftede, at hans virksomhed var interesseret i at få en forhandling om overtagelse af Hasle Klinker, men han havde ikke tilstrækkeligt kendskab til virksomheden. Jeg forsynede ham derfor med det materiale, han havde ønsket, og vi aftalte, at han og hans kolleger fra Ålborg Portland-Cement skulle besøge virksomheden. Den 12. juni ankom Stevens Larsen, direktør Skovgård og tre medarbejdere med privat fly til Bornholm.

Der blev forhandlet med Kure, den øvrige direktion og mig. Vi understregede betydningen af at opretholde beskæftigelsen.

Stevens Larsen redegjorde for Ålborg Portlands motiver. Det var den ildfaste afdeling, der havde interesse, ikke mindst efter den udvikling, som Victor Andreassen havde stået for. Ålborg Portland havde selv en ildfast afdeling, fabrikken Dania, der havde en omsætning svarende til Hasles, men Stevens Larsen lagde ikke skjul på, at han ønskede en omsætning, der var 5-6 gange større. Han fremhævede, at han af det tilsendte materiale havde bemærket, at vor produktion var særdeles løntung — lønomkostningerne udgjorde over 50 %. Det gav indtryk af, at Hasle Klinker var en håndværksvirksomhed. Det han sigtede efter var at gøre den til en industrivirksom-

hed. På mødet drøftedes naturligvis mange andre relevante spørgsmål. En gennemgang af materiale på kontoret i København måtte også foretages, og det aftaltes, at vi skulle sende prøve på kaolinpressekage til Ålborg. Der skulle have været svaret fra Stevens Larsen inden bestyrelsesmødet den 20. juni, men dagen før ringede han til Kure og bad om udsættelse til den 3. juli. Der var endnu nogle spørgsmål, som trængte til nærmere overvejelse, først og fremmest voldgiftssagen og spørgsmålet om kloaktilslutningen ved Rabækkeværket.

Fredag aften den 20. juni blev jeg ringet op af direktør Johansen, Handelsbanken, der foreholdt mig den prekære situation, Hasle Klinker befandt sig i, og bad mig overveje, om det rigtigste ikke ville være at begære betalingsstandsning, idet vi ellers kunne pådrage os ansvar for at stille kreditorerne ulige.

Efter at have indhentet samtykke fra bestyrelsesmedlemmerne Svend Olsen og Sven Lommer ringede jeg samme aften til højesteretssagfører Michael Reumert, der påtog sig at overtage vor sag også i forbindelse med et kommende salg til Ålborg Portland. Samtidig orienterede jeg amtsborgmester Jens Brandt, der imidlertid var meget betænkelig ved en betalingsstandsning.

Han ønskede nogle dage til at undersøge mulighederne for at få tilført yderligere kapital fra de bornholmske pengeinstitutter, ligesom han ville forelægge sagen for amtsrådets økonomiudvalg. Alt dette orienterede jeg dagen efter Johansen om. Han forstod Brandts synspunkt, og såfremt amtsrådet ville garantere for yderligere lån, var banken villig. Han havde heller intet at indvende imod, at f.eks. sparekassen indskød 10 mill. kr., såfremt et sådant lån blev givet på samme vilkår som Handelsbankens engagement.

Den 4. juli 1980 genoptoges forhandlin-

gerne med Ålborg Portland. Denne gang foregik de i Ålborg. Fra Hasle Klinker deltog Kure, økonomidirektør Max Andersen og jeg. Fra Ålborg Portland deltog adm. direktør Stevens Larsen, direktør Skovgård og direktør Dam Madsen. Udgangspunktet var, at Stevens Larsen troede, at Hasle Klinker kunne bringes til at blive en god forretning ved rationalisering og investering i nyt produktionsapparat. Han nævnte, at hans virksomhed var indstillet på at investere 20-30 mill. kr. i Hasle Klinker, men naturligvis ikke ønskede at løbe nogen unødigt risiko. Voldgiftssagen og kloakspørgsmålet og andre udestående spørgsmål måtte først afklares, ligesom han ønskede en udførlig balance udarbejdet til brug ved overdragelsen. Man var klar over, at voldgiftssagen kunne trække ud til årsskiftet, men Ålborg Portland havde næppe interesse i at overtage Hasle Klinker, såfremt dette ikke kunne ske indenfor en måned. Stevens Larsen ville nu lade en "specialist" undersøge, om der var nogen løsning på dette problem, idet en betalingsstandsning ikke var fristende.

En "specialist" måtte vel i denne sag blive en advokat.

Vi fik Reumert & Partnere til at overtage sagen for Den selvejende institution. Ålborg Portland anvendte advokatfirmaet Bech-Bruun. Hermed blev i alt 4 advokatfirmaer involveret, nemlig kammeradvokaten som sagfører for amtsrådet i voldgiftssagen, hans firma som sagfører for "den selvejende" i huslejesagen, Reumert & Partnere ved landsretssagfører Victor Hansen og advokat Steen Lassen, som sagfører for "den selvejende" under salget, advokatfirmaet Bech-Bruun for Ålborg Portland og endelig højesteretssagfører Groth-Andersen som Ib Henriksens advokat i voldgiftssagen og huslejesagen. Til brug ved opstilling af overtagelsesbalancen anvendtes både "den selvejendes" revisor og Ålborg Portlands regnskabskyndige.

Der blev altså rig mulighed for på nært hold at studere fire førende advokatfirma-

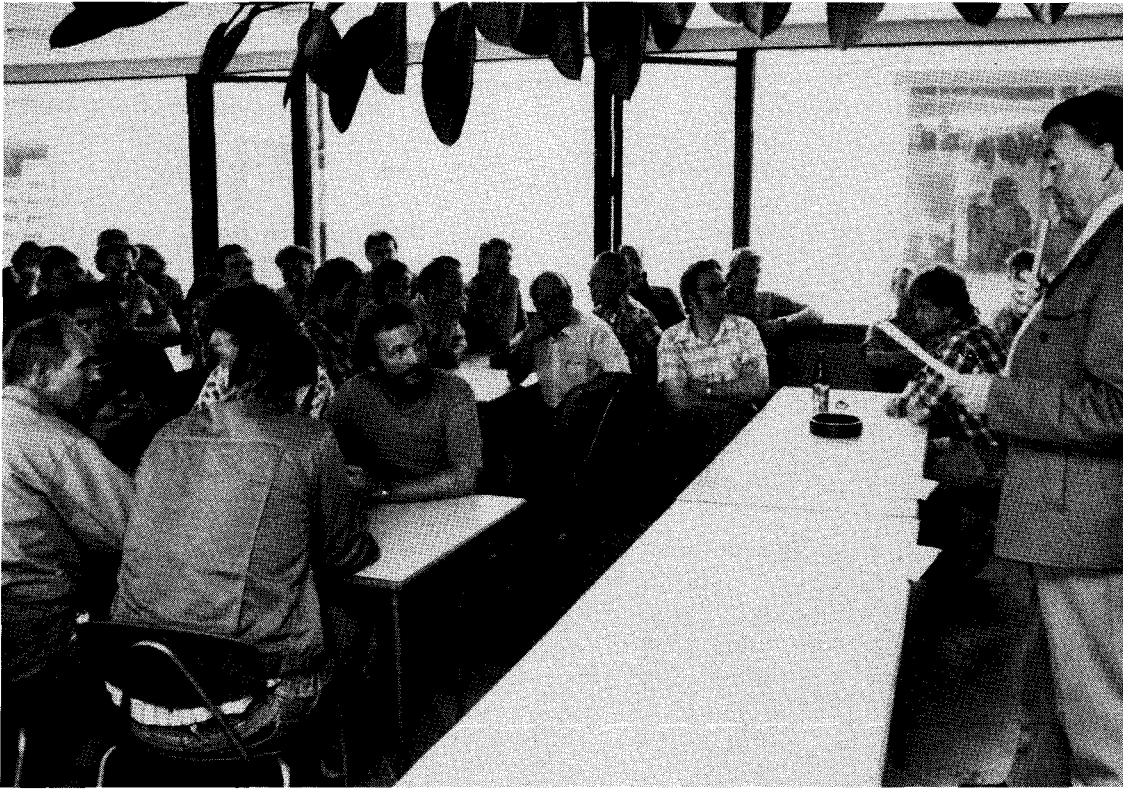
ers juridiske kunnen og ikke mindst etiske holdninger. Det var meget lærerigt.

Et afgørende punkt for Ålborg Portland var at opnå en overenskomst med Bornholms amtsråd om retten til at udtage kaolin af de ejendomme som amtskommunen havde købt af Ib Henriksen. Herom førtes lange og drøje forhandlinger, idet amtsrådet ikke ønskede kaolinen eksporteret i uforarbejdet stand. Resultatet blev et kompromis, der her skal gengives i den formulering, som indenrigsministeriet anvendte i sin godkendelsesskrivelse af 1. august 1980:

"Indenrigsministeriet har modtaget et eksemplar af den nævnte overenskomst, som stort set indeholder bestemmelser svarende til bestemmelserne i aftalen med den selvejende institution.

Der er indført en pristalsregulering af den i øvrigt uændrede råstofafgift, og endvidere en bestemmelse om, at kaolin kan føres til brænding uden for Bornholm, såfremt den brændte kaolin tilbageføres til yderligere forarbejdning på Bornholm. De opgravede råstoffer skal som udgangspunkt forarbejdes på Bornholm, inden videresalg finder sted, dog således at selskabet er berettiget til at udføre op til 5.000 tons pr. år, dog maksimalt 50.000 tons renset kaolin, så længe en forarbejdning af råvarer opretholdes på Bornholm. Denne mængde er selskabet ikke forpligtet til at tilbageføre til videre forarbejdning på Bornholm. Det fremgår endvidere af overenskomsten, at selskabets eneret til gravning bortfalder for fremtiden, hvis det et år ikke opgraver og forarbejder råvarer, der svarer til mindst 20.000 tons forarbejdede varer. I så tilfælde er amtsrådet berettiget til at give andre graveret. Endelig er det bestemt, at selskabet med amtsrådets samtykke kan overdrage sin graveret helt eller delvis".

Overtagelsen skete pr. 1. august 1980. Ålborg Portland overtog alle Hasle Klinkers aktiver og passiver, herunder også de forpligtelser, som for amtsrådet kunne føl-

Elkær-Hansen orienterer om salget af Hasle Klinker til Ålborg Portland august 1980. (Foto Bornholms Tidende.)

ge af voldgiftssagen. Endelig betalte Ålborg Portland advokatsalær og andre udgifter i forbindelse med handelen.

Kun Den bornholmske erhvervsfonds ansvarlige indskud på 2 mill. kr. ville Ålborg Portland ikke godtgøre, idet det betragtedes som en slags egenkapital. Erhvervsfondens bestyrelse havde dog allerede på et møde forud for handelen vedtaget at erkende, at dette beløb var tabt.

I en redegørelse af 5. august 1980 afslutter jeg en gennemgang af Den selvejende institutions korte historie således:

"A/S Ålborg Portland-Cement-Fabrik og F.L.S.-gruppen har både som leverandør af råvarer og som aftager haft en nær tilknytning til Hasle Klinker. Det var derfor naturligt at indlede forhandlinger med Ål-

borg Portland. Som det fremgår af den pressemeddelelse, der er udsendt i dag, er disse forhandlinger afsluttet med et positivt resultat, — efter min mening det eneste mulige resultat på baggrund af den udvikling, jeg har redegjort for.

Jeg har tidligere udtalt, at forudsætningerne for, at Hasle Klinker kunne blive en god virksomhed, nemlig: et godt produkt, forekomst af værdifulde råstoffer og en dygtig medarbejderstab, er til stede. Det mener jeg stadig, men den selvejende institution har manglet økonomiske forudsætninger for at drive virksomheden".

Der var tabt 2 mill. kr., som erhvervsfondens havde indskudt og ikke mere. Til gengæld havde virksomheden givet fuldtids beskæftigelse til 400 medarbejdere i to år.

Og det var lykkedes at bevare virksomheden på danske hænder.

Efterskrift

Der er nu gået 12 år efter "den selvejendes" ophør. "Ålborg Portland" har holdt sit løfte om at videreudvikle og rationalisere driften af Hasle Klinker. Der er sket en reduktion af produktsortimentet, idet rørfabrikationen og hvad dertil hørte er ophørt.

Virksomheden blev den 18. april 1989 med virkning fra den 1. januar 1989 overdraget til den hidtidige leder, direktør Kaj Mogensen, der viderefører virksomheden både på Rabækkeværket og på Hasle Klinkerfabrik i Hasle om end med lavere beskæftigelse. Antal beskæftigede, der naturligvis kan variere, udgør normalt ca. 120. Virksomheden må altså anses for reddet for Bornholm.

Bornholms amtskommune erhvervede som omtalt for 17 mill. kr. i alt et areal på 4.196.371 m² med påstående bygninger dog med undtagelse af dem, der hørte til fabrikkerne. Siden har amtsrådet solgt byg-

ninger og jord for knapt 3,75 mill. kr. Hertil kommer, at amtskommunen har solgt råstoffer til Hasle klinker for i alt 5.442.069 kr. Tilbage har amtskommunen i dag 3.585.926 m² med tilhørende bygninger, der anvendes til rekreative formål.

Ib Henriksen, der døde i 1982, havde i sit testamente bestemt, at hans formue skulle overgå til en fond med det hovedformål at yde "støtte til videnskabelig forskning og til unges uddannelse indenfor handel, håndværk og industri". Fondens fundats opnåede kongelig konfirmation den 23. juni 1983. Fra udgangen af 1983 til udgangen af 1991 har fonden ifølge dens egen beretning bevilget legater for i alt 42.176.654 kroner.

Selvom bornholmske formål ikke blev tilgodeset i Ib Henriksens testamente, må det dog være en trøst, at de midler, han har opnået ved drift og salg af virksomhederne på Bornholm, nu anvendes til samfundsnyttige formål.

Bornholmske øgenavne

Af P.O. Gaalaas-Hansen

Nærmest tilfældigt kom jeg for en tid siden over en del gamle notater. De var vel engang tænkt som grundlag for en afhandling, men var af en eller anden grund lagt til side og mere eller mindre glemt. Men stoffet er interessant og vel værd at bearbejde.

Først selve betegnelsen: *Øgenavn*. Denne forekommer næppe i ældre bornholmsk sprogbrug. Den findes ikke hos Espersen/Holm: Bornholmsk Ordbog. Dersom det er rigtigt at anvende ordet på bornholmsk, må man være opmærksom på en faldgrube: Det må nødvendigvis udtales *øjenawn*, i modsætning til *øjanawn* = hestenavn — *Øj* = hest har på bornholmsk ingen nedsættende undertone, men er den generelle betegnelse på heste.

Såvel betegnelsen *opnawn* som *tenawn* (tilnavn) er med sikkerhed hørt anvendt af personer født før århundredskiftet, men er ikke registreret hos E./H. Mest almindeligt har det sikkert været at sige: NN bler *kalder* (mask.)/*kald* (fem.), eller: *XX, di kajla*. Dette er et karakteristisk træk ved det bornholmske sprog — for ikke at sige: ved bornholmsk mentalitet! — Der tages et vist garderende forbehold: Når andre kan kalde vedkommende sådan, er det vel ikke så galt, om jeg, selvfølgelig helt undtagelsesvis, skulle benytte øgenavnet — det er jo bare for at tilhøreren skal være klar over, hvem det drejer sig om, og det er aldeles ikke ondt ment. Altså siger man ikke: *Jå kajler 'na nætta Inger*, men *Nætta Inger, di kajla*.

En del af disse gamle navne forklarer sig selv, idet de giver udtryk for noget karakteristisk ved bæreren. Men det forekom vel også tit, at det folkelige vid brugte det karakteristiske med modsat fortegn. *Smukker* var ikke nødvendigvis smuk — måske snarere det modsatte, men kan have givet udtryk for en vis forfængelighed. *Proffesaring*

havde ikke anden akademisk tilknytning end et par store briller og et deraf følgende »lærd« udseende, som absolut ikke stod i forhold til mandens intelligens og kundskaber. At en mand med rødt hår og et lidt fiffigt glimt i øjnene blev kaldt *Rævinj*, (*Ræven*) er vel nærmest en selvfølge. *Bømpel* hentyder til mandens gangart: *å bømpa* = at småtrave.

Navne som *Dobbelstyggjer*, *Stillestånes Anton*, *Stråger* (den stramme, rette), *Grødhåud* (grødhovedet), *Prop-Else*, *Snørhåns*, *Tvartjykkkan* (den tværstykke — det blev påstået, at hun var to tommer højere, når hun lå, end når hun stod oprejst!), *Jomfru Møller* (en mand, måske lidt feminin?) og *Markus Gris* har indbygget forklaring. Vanskeligere er det at finde en forklaring til navne som *Ryzzan* (den russiske (fem.) — men det kan også betyde blonde/flæse), *Fløefår*, *Svømmefår*, *Pyz*, *Pysinj* (mask.), *Pyzan* (fem.) — var vedkommende kendt for at være specielt kælen eller katteagtig? — *Lynkes*, *Flødmåd* (flødemad) og *Homplan* (fem.) (*Hompel* = tykt brødstykke e.l.)

En kvinde, der var noget rundlagt, fik let navnet *Bollan* (hvdebollén) — men det kan også have den mere odiøse betydning: den, som let lader sig »bolle« eller gerne vil »bolle«/bole. At hendes datter blev kaldt *Småkågan*, synes ganske selvfølgelig, da hun var lille og »lækker«.

Betegnelsen *Sjørtabone* (bonde i skørt) er for så vidt generel, idet det er den almindelige bornholmske benævnelse af en kvindelig gårdejer. Mere speciel bliver den sat i bestemt form: *Sjørtaboninj*, eller endda mere direkte: *PropritærPetra* — det vidste hele sognet, og mere til, hvem var.

Hvad er mere rimeligt, end at en bagermester, der solgte bageriet og overtog et cementstøberi, i folkemunde blev kaldt *Ce-*

ment-bågarinj. Noget af den samme forklaring er der på *Sten-snikkarinj*. Han var møbelsnedker, men i 30'ernes arbejdsløshed blev nødhjælpsarbejdet kommunal skærveslagning, og så sad navnet der. *Galopsnikkarinj* forklares derimod ved vedkommende tømrers hurtige, somme tider lidt for galoperende væsen.

Det var nærmest en selvfølge, at tre murersvende, der slog sig sammen om fællesforretningsdrift, medens Yalta- og Dumbarton-Oaks-konferencerne var aktuelle samtaleemner, i folkemunde blev til *De Tre Store*. En mand, der beklædte flere formandsfunktioner, såsom arbejdsformand, formand for fagforening, sygekasse, politisk forening, religiøs sammen slutning m.m. blev omtalt som *De forenade Formæni* (De forenede Formænd).

I årene umiddelbart før 2. Verdenskrig havde man en ordning med begrænset flæskeproduktion ved hjælp af såkaldte svinekort - en form for rationeringskort. Disse blev mere eller mindre legalt omsat, og som man i krigsårene fik sortebørgrossererere, havde man allerede i tredverne på Bornholm *Svinakårtsgroserarinj* eller blot *Ejner Svinakårt*. Da han flyttede til et hus ved Præstedammen i Aakirkeby, blev han i øvrigt ofte omtalt som *Havnafåudinj* (havnefogeden).

Cirkusdirektørinj gik næsten altid med »spidsbukser«, ridestøvler og kosakhue og havde vist nok engang arbejdet ved et cirkus eller omrejsende tivoli. Flere af møllerne havde eget bageri og leverede brød til sine kunder fra vogn. En af kuskene plejede efter brødruten at hente *Drikka* (hvidtøl) på bryggeriet til husholdningen på møllen. Da han også var en af de relativt få ejere af privatbil - og meget stolt af denne - var vejen ikke lang til navnet *Øllebrøsjaførinj* (øllebrøds-chaufføren).

Et så fornemt navn som *Konjasønninj* (kongesønnen) - også kaldt *Prønsinj* (prinsen) var det ikke mange forundt at få, og der verserede adskillige historier om dets oprindelse - nærmere omtale ville let føre til

majestætsfornærmelse! Derimod tror jeg næppe, nogen bliver stødt, hvis man fortæller, at den afholdte jordemodermand og natpolitibetjent Peter Jensen gik under navnet *Natpeter*, der jo også kan betyde natpotte.

Et af øens huse havde en pudsig afrunding af den ene gavl næsten som en kirkeapsis og blev kaldt *Runjgompan* (den med den runde ende/gump) og beboerne følgende *Runjgompinj*, *Runjgompes* og *Runjgompana*.

Den omfattende religiøse virksomhed på Bornholm har selvfølgelig sat sit præg på navnefloraen. Velkendt er *Di Møllerske* (Luth. Missionsforening - andre steder i Danmark kaldt *Bornholmerne*) og *Di Svensk-Møllerska* (Evg. Luth. Missionsforening). Også navne som *Æjeby-Præstinj* (Egeby-præsten) og *Måler-Jesus* turde have sin baggrund her. *Sandvig-Præstinj* havde en tid været missionær i Afrika, men slog sig ned som forretningsdrivende i Sandvig. Udspring i den religiøse virksomhed har derimod ikke *Nonnerna*, der i lighed med *Piblana* (pigerne) eller *Vævpajerne* (væverskerne) brugt i denne sammenhæng omhandlede ældre ugifte søstre, der boede sammen.

Præsta-dajan er oprindelig betegnelse på præstens husholderske i katolsk tid (jfr. Norsk *Budeje* = boskabsforvalterske/kvindelig røgter). Det blev mere specielt anvendt om en kvinde, der var meget indtaget i en bestemt præst eller led af det, der kaldes *prædikant-forelskelse*, og altså *dajade* om præsten. Heller ikke *Kappelanninj* (kappellanen) havde oprindelse i religiøs virksomhed. Naboer til en ejendom, hvor man anså forvalteren at være en noget for personlig stedfortræder for den invalide ejer, omtalte ham på denne måde.

En mand ved navn Due og med et karakteristisk udseende - stor og kraftig overkrop og relativt lille underkrop - blev omtalt som *Kroppertinj* (efter en due-race). *Karoline Larka* jublede som en lærke, og velkendte navne var *Kjærlighedssmeddinj*

(kærlighedssmeden) og *Sess* eller *Assesarinj* (assessoren). Mere ukendt er *Navigåtinj* – en Nekse-fisker, der havde pralet med en uddannelse i navigation, men trods det gik på grund. Thorvald – *Tordenvald* var ikke meget tordnende af sig, men tordne gjorde det desto mere, når hans kone Nora »trak op« – så blev det *Nora-Torden* (torden i nord). Mere stilfærdig var urmageren med det runde ansigt og den kvikke taktfaste gang, omtalt som *Vækkjeklåkkan* (vækkeuret).

Medmenneskers handicap eller misdannelser har altid været genstand for folkehumer, såvel ondskabsfuld som godmodig. Til det sidste hører *Pajan me di tråtrånga iwen* (pigen var skeløjet. Tråtrång = vejtrang), mens *Halta Lina* er mere tvivlsomt om end mere almindeligt. Ligeså *Martin Kjijk*, der havde ødelagt det ene øje og derfor *kjikada* (kiggede) – men *kjik* kan også betyde: kik-kran = lille kran/hane på en kedel eller dunk, så måske brændevinen var (delvis) medskyldig. *Thorvald-Tjuk* og *Bollevalde* hører til de mere almindelige, selv blandt børn, og er næppe særegne for Bornholm. Det samme gælder *Bollerup*, der i det specielle tilfælde anvendt om en maskinsmed, dog snarere var et ordspil med maskinfabrikken Mullerup.

Det hændte – og hændes nok ofte, at børns knudrede udtale af sit eget navn kan blive hængende ved dem gennem livet. Sådan blev *Emil Kofoed* til *Himmelitofe*.

Eller barnesnak har kunnet få en anden vridning: En dreng gik og så på håndværkerne på en byggeplads, og der udspandt sig følgende samtale:

– Go då, minj horra. (God dag, min dreng.)

– Go då.

– Hva heder du?

– Jå heder Håns

– Nåså, du heder Håns.

Næste dag kom drengen igen:

– Go då, hva heder du i då? (Goddag, hvad hedder du i dag?)

– Jå heder Håns.

– Nåså, du heder Håns i då åu. (Jaså, du hedder Hans i dag også.)

– Ja.

Tredje dag:

– Go då, hvad heder du så i då?

– Jå heder Håns vær då! (Jeg hedder Hans hver dag!)

– Jaså, du heder *Håns Værdå*. (Hans Hverdag.)

– Ja jå heder *Håns Værdå*.

Og det navn blev han kendt under resten af sit liv. Han var forresten noget af et mekanisk geni. Selvlært lånte han sig værkstedsplads forskellige steder på øen og »håndbyggede« bådmotorer af ypperlig kvalitet. I mange år var den karakteristiske tøffen fra *Værda-motora* en del af lydbilledet langs kysten.

Børn finder let på navne. Ikke mindst på lærere, hvadenten de er afholdte og populære eller det modsatte. En lærer, der en årække boede i et gavlværelse ved skolen, omtales endnu et halvt århundrede senere af sine gamle elever som *Christian på Gåulinj*. Det undrer næppe nogen, at overlærer J.J. Bro blev kaldt *Overkjørslen*. Mindre flatterende er navne som *Striksen*, *Agurkan*, *Linjåln* og *Spanskørs-Jens* hentet fra de samme miljøer.

En linie – på bornholmsk udtalt *lina* – er et gammelt mål = $\frac{1}{12}$ tomme. Det bruges nu kun i forbindelse med glas til petroleumslamper (eks. atten liniers glas, påført betegnelsen 18^{mm}). Snedkermesteren havde imidlertid en *Lina på to-å-halfjærsenstjive toma* (en line på 72 tommer) eller for at citere *Måler Peter*, der arbejdede i kælderværkstedet: – Æntan ded e Karolina æjle Mikkeline, vid enta jå, jå kajlar'na ømmer *Långa Lina*. Hon kom å satte saj hær udan for kjæjaravinjued i hinjdånj. Enj kolosåler skrik! (Enten det er Karoline eller Mikaelline, ved jeg ikke, jeg kalder hende altid Langeline. Hun kom og satte sig udenfor kældervinduet forleden dag. En kolossal »taburet«.)

Måler Peter ja. Han var egentlig ikke maller, men billedskærer. Et usædvanligt als-

digt kunstnerisk talent, der satte spor efter sig som maler, skulptør og arkitekt, og som er behørig hædret på Bornholms Museum, i hvis bestyrelse han gjorde en stor indsats. Noget kunstnerisk talent var derimod ikke *Petra Målara*, men som datter af en maler (?) var hun kendt under dette navn, til hun døde langt oppe i de tres.

På en af gårdene på sydlandet tjente en kvinde i mange år som *paja* (tjenestepige) og blev af gårdens folk og efterhånden af andre bare omtalt som *Pajan*. Selv efter at hun giftede sig, fulgte det hende og gik efterhånden over til ægtemanden og datteren: *Pajans Manj* og *Pajans Døtter*. Som barn traf jeg tit denne familie — datteren var nogle år ældre end jeg — men jeg kan aldrig huske, at de blandt folk blev omtalt med andre navne.

Oprindelsen til navnet *Kallebøtteholminj* har jeg ikke kunnet opspore. Han hed Holm, og antagelig lavede eller solgte han *kallabøtter* (træspande). Men et mærkeligt navn har jeg hørt flere tolkninger af. Begge går ud på, at navnet er misforstået tysk, enten af *Grosskauf* (storhandel/engros-handel) eller henspillende på mandens fysiognomi *Gross-kopf* (stort hoved). Det blev dog i daglig tale til *Gruskokkinj* (grus-kokken). Her falder det naturligt at omtale produkthandleren *Carl Edvard Jarnbunka* (C. E. Jern-bunke).

Et gammelt folkeligt ord for diaré er *Båj-seløsan* (den der løsner på bukserne). Navnet blev imidlertid også hæftet på en kvinde med tilbøjeligheder, der førte til, at hun uønsket måtte henvende sig til *Pestilensaen*. Hvorfor fik en af øens jordemødre dette navn, der hentyder til »Den sorte død«? — I gammel tid tænkte man allegorisk pest-epidemier som en gammel kone, der med kost fejede mennesker ind i sygdom og død.

»Ånglar — finns dom?« Ja. I Aakirkeby var der to! De var brødre og hed Engel. *Dænj svårta Ängelinj* var sorthåret og *Dænj rø Engelinj* var rødhåret. Om ikke hårfarven var fuldt så udpræget hos en socialdemokratisk lokalpolitiker, var parti-

farven det desto mere, og deraf navnet *Dænj rø Markerinj* (den røde Marker). En af hans partifæller, der havde et ikke helt ringe korpus, fungerede som billettør og kontrollør ved stævner og arrangementer. Under indtryk af krigstidens oplevelser og specielle humor fik han navnet *Spærreballongen*.

At en hel familie omtales som *Jylkattana* (pindsvinene) kan skyldes, at de var små og lidt runde og måske lidt strithårede. *Änja-hâranj* (Eng-haren) boede på en ejendom med et navn, der begyndte med Eng..., men blev, uvist af hvilken grund, også kaldt *Håpedegåk*. *Tobaksmøllarinj* (tobaksmølleren) forekom i to omgange. Først var det en tidligere mølleer, der drev tobaksforretning. Hans datter, der overtog forretningen blev gift med en møllersvend, og folk overførte navnet.

Skomager *Kjyzze-Måns* (Kysse-Mogens) var svært glad for piger og bad i tide og utide om *enj bass* — det hævdede han var fransk for kys, og fransk skulle det være. Således sagde han da også *a-di-oos* til folk, når de gik.

Folks vane — eller uvane — med at bruge visse ord har skaffet mange et øgenavn. Navne som *Fankemaj-Anthon* og *Fajsemaj-Jensen* er måske ikke så ualmindelige. Men dersom manden brugte mange og store ord og dertil var skomager, kunne der opstå et navn som *Mads Jensen Hælavræla*. Mere harmløst var det, når en orkesterleder, der selv spillede blæseinstrument, glemte skråen i munden, når han »slo an« til et nummer, og derfor måtte sla af igen med ordene: »Pi, pi, bia lidt!« (pi, pi, bi lidt! — skråen kom ud, og han kunne begynde igen. I omtale hed han *Bia-lit-inj*. (Bi-lidt-manden.)

Lad os gå lidt udenfor de egentlige personlige øgenavne. Skønt en avis har vel også en slags personlighed. Det ser jeg i alle tilfælde som årsagen til, at den hæderkronede, men for længst hedengangne BORNHOLMS AVIS i folkemunde gik under navnet *Gamla Tante*. Og RYTTER-

KNÆGTEN — annonceblad for Midt- og Sydbornholm, som der stod i titelhovedet, blev og bliver vel fortsat omtalt som *Knaj-tinj*. *Kendte navne knyttet til denne sidste var redaktøren kendt som TH og bogtrykkerne Peter Trykj og Aksel Trykj.*

Jeg løber en vis risiko ved at offentliggøre disse notater. Det er jeg fuldt ud klar over. Måske kommer nogen til at kalde mig det samme, som man kaldte en avlsbruger på Smålyngen, efter at han havde omtalt sin ejendom lidt for rosende: *Skræppenborg*. Det er ikke min hensigt at hænge nogen ud med disse øgenavne, der alle har været brugt på Bornholm i første halvdel af dette århundrede, og jeg har søgt at undgå en for detaljeret identifikation af enkeltpersoner, undtagen hvor det har været nødvendigt for forklaring af navnet. Skulle nogen — hvad jeg ikke håber — føle sig trådt for nær, beder jeg om tilgivelse ud fra følgende:

Jeg betragter disse navne som en væsentlig del af vor kulturarv, som vi bør værne om. De er med til at fortælle os noget, ikke blot om bæreren/bærerne af navnet, men måske vel så meget om de mennesker, det samfund og miljø, som skabte og brugte navnene. Ved nærmere eftertanke er det meget få, der er skabt af ondskab. De fleste

er blevet til med den lune godmodige humor glimtende i øjenkrogen.

Når et ægtepar er nået over den alder, hvor man normalt forventer afkom, hænder det alligevel, at der kan komme *enjettedrabbes* (en efternøler), eller som det også blev kaldt: *en skravkåga* (en skrab-kage). Mange er nok de, der har fået det navn hæftet på sig i familiekredsen. Det hændte faktisk, at det fulgte med uden for familien og langt op i alderdommen. Jeg har hørt en ældre kvinde omtalt som *Skravkågan*.

Men lad mig fortælle en *skravkåga* til dette. Om fortidens lokale nyhedsmedie. Den elskelige gamle kone, der gik fra hus til hus med de sidste lokale nyheder. Hun var gammel, da jeg kendte hende. Hun havde været barnepige for min farfar i sin ungdom. Jeg har aldrig kunnet finde noget nedsettende i, at hun blev kaldt *Lyngets Avis*. Hun havde altid et redaktionelt forbehold: »Liver jâ, så liva di!« (Lyver jeg, så lyver de, der fortalte mig det!) Et forbehold, som mange moderne nyhedsmedier kunne have behov for.

Lad mig afslutte, som *Lyngets Avis* — gamle Bengta plejede at gøre det: »Ded e så sånt, så sånt — ja jâ vid inte!« (Det er så sandt, så sandt — men jeg ved ikke!)

Dæmmeså.

Stykløjtnant Festlers død og begravelse i Nexø 1704

Af H. E. Skaarup

Et tidsbillede fra Bornholm i 1700-tallet beskrevet af Krigsministeriets arkivar kap-tajn K. C. Rockstroh i »Dansk militært Ma-gasin 1918«. Under et besøg i Hærens Ar-kiv (nu Forsvarets Arkiver, Rigsarkivets 3. afdeling) fandt undertegnede medfølgende artikel. Desværre har Rockstroh, som var forfatter til en betydelig produktion af mili-tær litteratur ikke angivet sine kilder, og det er ikke lykkedes for mig at finde frem til dem, men forfatterens navn og stilling bor-ger helt for artiklen. Løjtnantens identitet og stilling ved det bornholmske artilleri i tiden fra 3. april 1700 og til hans død den 4. november 1704 er det dog lykkedes at fast-slå.

For helt at forstå den skifteforretning, som blev foretaget efter løjtnantens død, er det nødvendigt at fortælle, at opgørelsen over boet efter militære personer på den tid henhørte under de militære myndigheder, d.v.s. Bornholms Kommandant. Boopgø-relser for civile påhvilede de civile skifte-retter. Som følge af, at hovedparten af de mandlige bornholmere alle var soldater, underofficerer eller officerer i den born-holmske Milice, var der en ligefrem kon-kurrence mellem myndighederne, de mili-tære og civile, om hvem der skulle behand-le boerne efter afdøde officerer eller andre militsfolk, som ved siden af deres tilhørs-forhold til Milicen også var gårdejere eller på anden vis ejede værdier i form af betyde-ligt løsøre eller ejendom. Når en sådan per-son afgik ved døden, kunne der ligefrem opstå et »kapløb« om at komme først med at forstå skiftet. Det blev jo ikke gjort gra-tis!

Den væbnede styrke på Bornholm be-stod omkring 1700 af 9 kompagnier fod-folk, 1 rytterkompagni og 1 artillerikom-

pagni. Det sidste bestod mest af hvervede, men indfødte folk, de øvrige var udskrevne fra land og by, og officererne var så godt som alle indfødte bornholmere. Blandt de hvervede artillerister fandtes dog nogle, som var »udstationerede« i 8-års perioder, ligesom der var officerer ovrefra, der havde gennemgået artilleriets skole (fyrværker-skolen på Københavns Tøjhus). Iblandt disse var også løjtnant Festler, som var næstkommanderende ved Nexø artilleri-post (batterierne langs kysten fra nord for byen til Snogebæk) og dermed også fik kommandoen over stadsbatterierne i Nexø.

Rockstrohs artikel:

Velædle løjtnant Bertel Jensen Feszler, som hans navn stavedes, var udnævnt til Fyrværker i det danske artilleri den 31/12 1695 og var udnævnt til løjtnant ved artille-riet på Bornholm den 3. april 1700, han hørte derfor til de »faste officerer« ved den bornholmske Milice.

Han var rimeligvis født i København, hvor hans fader boede. Løjtnanten havde haft en uheldig affære under sit ophold i Nexø, idet hans krudtbeholdning, som op-bevaredes i kirketårnet i Nexø, var blevet stjålet. Det var ikke lykkedes at finde ud af, hvorledes dette tyveri var sket. Skønt Fest-ler ellers synes at have været en dygtig og pålidelig befalingsmand, og der heller ikke kunne lægges ham selv noget til last i denne tyverisag, så blev han dog, som den der skulle have overopsyn med krudtet, stillet for en krigsret. Denne dømte ham til at be-tale halvdelen af krudtets værdi, som var 80 Rdl. Det betød, at han måtte udrede 3-4 måneders løn, hvad der sikkert er gået ham

nær til hjerte, da han ikke var nogen velhaver. Han var ugift og logerede hos byfogeden Jacob Lorentzen, hvis »Kierist« (d.v.s. hustru) og tjenestefolk tilså løjtnanten under hans sygdom.

Den 26. oktober må Festler have følt, at han var ved at blive alvorligt syg, for han opgjorde sit regnebrædt med denne timelige verden ved at opnotere, hvem der skyldte ham penge, samtidigt sendte han bud efter sin nærmeste foresatte, Stykkaptajn Hans Andreas Dilleben. Løjtnantens udestående formue beløb sig til omtrent 15 Rdl., der var udlånt til forskellige i sommer fra 8 Skilling indtil et par Rigsdaler. Byfogeden, hans vært, havde fået en sum af omtrent 3 Rdl. til at indløse en guldring, som Festler havde »stående« i København.

(Kaptajn Dilleben er omtalt i M.K. Zahrtmanns »Borringholmerens Historiebog«, Bd. II pag. 185, hvor han omtales som et eksempel på bornholmsk stædighed. I 1704 blev han idømt en bøde for at have »jaget en hare op i Kongens Almindingskov, men førte sagen lige op til Højesteret, hvor han tabte den.)

Kaptajn Dilleben besøgte hver dag sin løjtnant under dennes sygdom, og indtil døden indtrådte den 4. november klokken 4 om morgenen, da Festler »afgik med god andagt«. Dilleben, som var tilstede, da Festler sov hen, sendte øjeblikkelig melding til Kommandanten, oberst Waldemar Reedtz, om dødsfaldet og bad om, at Milicens auditor snarest måtte komme til Nexø for at registrere og forsegle den afdødes efterladenskaber. Endvidere ønskede Dilleben besked fra obersten om, hvornår og hvorledes begravelsen skulle foregå, om kistens udsmykning m.m. Af rede penge efterlod afdøde kun lidt, tilføjér han, men hvad der er skal nok forblive urørt, indtil registreringen m.m. er foretaget. Han sender Festlers hest med til Rønne, for at auditøren kan komme hurtigt afsted.

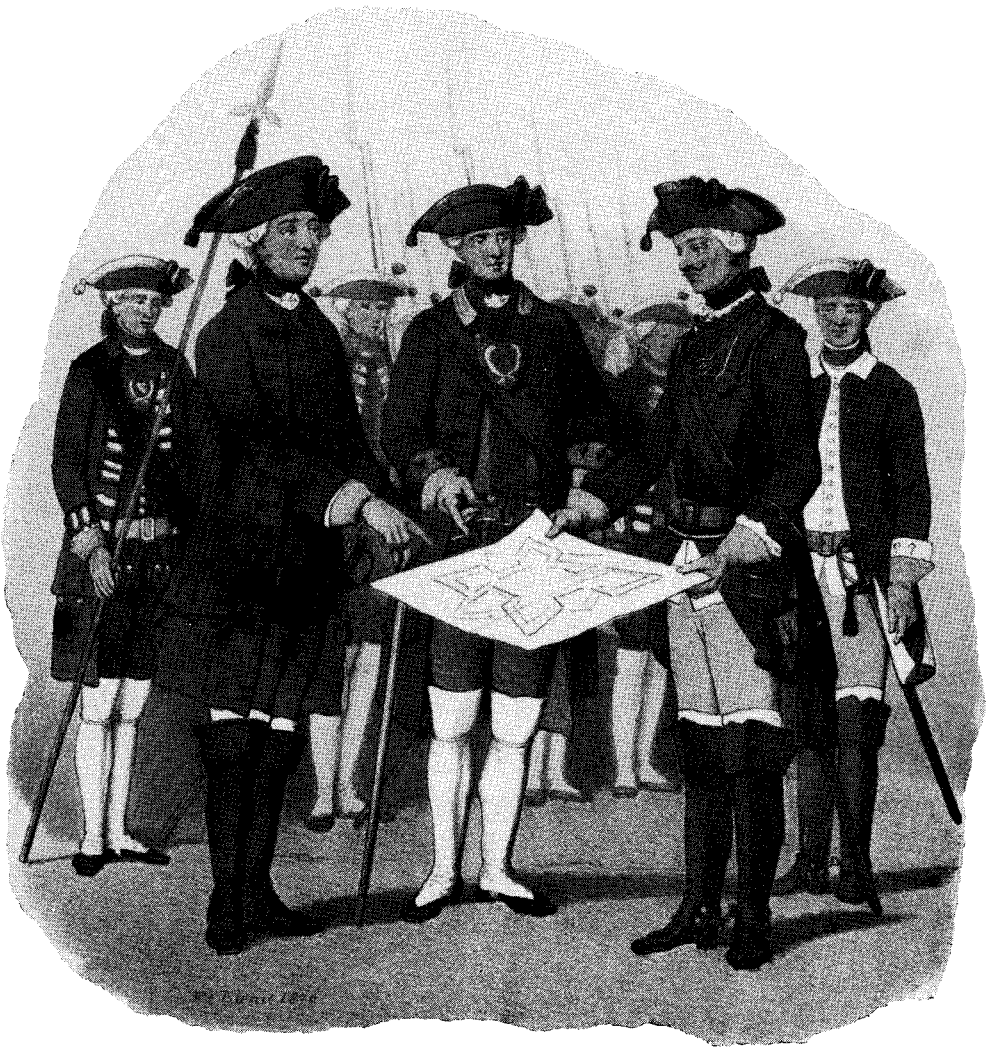
Samme dags formiddag kl. 10 var Dillebens melding i Rønne. Auditøren bliver straks sendt afsted og får skrivelse med an-

gående registreringen og forseglingen af efterladenskaberne, der skulle foretages af Dilleben og auditøren, Schultz, i forening. Af særlig vigtighed er det, at afdødes »Gewehr« (d.v.s. våben), mundering, hest og sadel bliver nøje registreret. Sagen var den, at disse effekter ifølge ældgammel soldatervedtægt tilfaldt oberst Reedtz personligt. Kisten skulle kun være »slet« (d.v.s. tarvelig, almindelig) — angående beslag til kisten m.m. ville Reedtz træffe aftale med Dilleben den næste dag, når Dilleben havde ladet afdøde lægge i kisten.

Dilleben må dog have skønnet, at der nok kunne blive råd til en standsmæssig begravelse, for han indkøbte bl.a. et par fine »Flessen« (d.v.s. Flachs-Hør) lagener, sorte taftbånd og ret kostbare beslag til kisten. Liget blev vasket i fransk brændevin, nogle kvinder besørgede vasken, nogle mandspersoner løftede liget ud af sengen — hvilket altsammen blev honoreret med en rundelig portion brændevin med kringler til. Da liget kom til at henstå i 15 døgn, antagelig fordi begravelsen kom til at antage større dimensioner end muligvis først påtænkt, og at der i den tid var to mand — rimeligvis konstabler eller »håndlangere« (d.v.s. menige artillerister), som nat og dag vågede over liget, så gik der både en del lys med, og navnlig en del penge med til øl og brændevin til vogterne.

Også registreringen, hvorved yderligere en af infanterikaptajnerne, Christoffer Pedersen, var tilstede, kostede en del øl, brændevin og tobak, som de tre embedsmænd delte med de folk, som bragte effekterne frem til registreringen. Endelig blev der anskaffet en dobbelt kiste, og den var dyr.

Først den 9. november var planen for begravelsesceremonien færdig. Da tilskrev oberst Reedtz samtlige ni fodfolkskompagnier (tre »nationale«, tre Herreds- og tre Borgerkompagnier) samt rytteriets og artilleriets chefer, at de med deres »Ober-officerer« onsdagen den 19. november ved klokken 10 slet om formiddagen uforbi-

Danske uniformer fra ca. 1750.

gængeligen skulle møde i Nexø på byfogedens bolig, »såsom de liget af huset på børen skal udsætte« og derefter følge liget til dets hvilested, kirken, »hvorved den sahlige bortdøde den sidste Ære vederfares«.

De skulle alle møde i »sorte klæder«. Endvidere beordredes amtskriver, Schor, til at indfinde sig ved begravelsen. (Hans Henrik Schor fra dec. 1691-1718 amtskriver). Artillerikompagniet skulle møde til mønstring ved Nexø — fra solopgang! Mandskabet skulle møde med »Ober- og Undergewehr« for derefter at følge liget, medens kaptajn Dilleben i et og alt var en slags ceremonimester, som skulle påse, at

alting »ordentlig og skikkelig skeer, så og at graven bliver kast«.

Ved begravelsen sang skoledrengene, det var billigt, det kostede kun 2 Mark, men skolemesteren fik desuden et særligt gratiale. »Præsten for liigpreddiken at gøre« 5 Rdl., 2 Mark, var næsten den mest fordringsfulde. Til traktement for de folk, borgere, som fulgte liget, medgik der en tønne øl, fire pletter brændevin, tobak og et antal kridtpiber. 24 mand bar efterhånden liget til kirken, og her rørte 6 mand klokkerne — det kostede også en tønne øl samt tobak. Af kompagniet gik den ene halvdel foran liget, den anden halvdel bagefter. Liget blev bå-

ret af samtlige over- og underkonstabler fra hele øen (d.v.s. artilleriets faste underofficerer). Efter at kisten var sænket i jorden, skød kompagniet 3 salver med deres geværer, og derpå blev der skudt med 3 kanoner. Man kan derfor ikke sige andet, end at løjtnanten fik en hæderlig og standsmæssig begravelse.

Stykłøjtnant Festlers efterladenskaber:

Efter at dødsboet var blevet gjort op til en indtægt af 241 Rdl. og udgiften til 184 Rdl., blev der 57 Rdl. tilbage. Guvernør og kommandant, Waldemar Reedtz, tilskrev nu løjtnantens fader, Seigneur Jens Festler: Næst hilsen med Gud, at det var ham ukært at skulle meddele, at sønnen var afgået ved døden, og »får man således at være tilfreds med Guds vilje, havde Gud sparet ham længere livet, havde det ikke været at påtvivle, han havde gjort større progres og fremgang udi hans profession, såsom jeg kan give ham det vidnesbyrd, at han udi den charge, han stod i, var en dygtig officer«. Herefter fulgte en beskrivelse af begravelsen og en henstilling, om faderen ville have efterladenskaberne sendt til København, eller ville lade dem sælge ved auktion på Bornholm. Skønt det »efter al krigsbrug er manér«, at kommandanten beholdt de afdødes officerers mundering og hest, så ville Reedtz dog skænke dette til familien.

Fortegnelsen over de efterladte klæder viser, at løjtnanten har været pragtfuld at skue, når han var i stadstøjet: Rød kjole, rød vest, røde benklæder med brede guldgaloner ned langs siderne, hat med guldgalon og en hvid »Plomas« (fjerbusk)*. Til overmunderingen hørte bl.a. også en hvid hundeskindsmuffe. Med lintøj — skjorter, knipplingsmanchetter og halstørklæder osv. havde løjtnanten været vel forsynet. Af nathuer havde han ejet hele fire, hvoraf de to var forsynet med kniplinger. Med skyde- og stikvåben havde han også været rigeligt forsynet.

Af hans samling af »instrumenter« skal nævnes bl.a. flere »Messing Cir'uler« og

jern ditto, kvadranter, målestokke, linealer, 1 »Perspectiv eller Kiker«, vinkelhage, raketsokke med tilhørende ladeskovle m.m.

Af bøger kan nævnes: Flere i kvart eller folio med »Afritzninger af Kartover og Støkker«, samt andre »Afritzninger artilleriet vedkommende«. »Artilleriekunst« af Sigmund Käffner i Folio. »Büchschensierserei Kunst« af Friedrich von Sedlitz. »Franciscus Brassers Rechenbuch« samt to »Skrifftavler eller Tegnebögen (skitsebøger)«. Af andagtsbøger fandtes der »Den nye kirke-, Huss og Rejsebog«, »Hamburgerisches Reise- und Handbüchlein mit ein Spiegel«, »En liden bog med broget bind, kaldes Guds Søns blod«, »En liden tysk bog, kaldes »Der Weg der Seeligkeit««, »En gammel tysk bog med Morgen- og Aftenbønner«, »En bog kaldes Bønnens Kærne«, »Historischer Lorbeerkrantz der christlichen Rittersleute«, »Den sjungende Tidsfordriv eller Korsets Frugt«, samt »Altersbog i Danmark og Norge«.

Fortegnelsen over denne unge officers efterladenskaber giver ligesom et billede af manden. Hans samling af instrumenter og bøger vedrørende hans videnskab, artilleriet, hans gudelige bøger og skrifter, hans »Hab' und Gut« af personligt udstyr synes altsammen at vise, at han har været en solid ung mand, som efter tidens skik var både teoretisk og praktisk uddannet, og dertil synes han at have været en gudfrygtig mand.

Kaptajn Rockstroh slutter sin artikel om løjtnant Festlers død og begravelse med at fastslå, at løjtnanten er et godt eksempel på den standard, som rådede ved de nationale dele af det faste officerskorps omkring 1700. Dette billede er milevidt fra de karikaturer, som f.eks. Holberg tegnede med »Jacob von Tyboe« og andre lignende figurer. Karikaturer, som desværre igennem en lang periode kom til at præge mange menneskers opfattelse af det danske officerskorps.

*) Artillerikorpssets uniform.

Den bornholmske familie Rosman

Af Bodil Tornehave

Rønnes ledende købmandsfamilier i 1600-årene stammede ofte fra hansestæderne, og familier som Kofoed, Bohn, Marchman og Rosman hørte alle til dem. Der er stadig Kofoed'er, Bohn'er og Marchman'er på Bornholm; men navnet Rosman kendes i dag kun fra 27. sl.gd. i Knudsker, Rosman-negård, og det er meget lidt, der hidtil har været fremdraget om familien.

Formålet med denne undersøgelse har været at placere familien Rosman ved at søge at opklare dens forbindelse til andre af datidens ledende rønnefamilier og at gøre rede for, hvorfor dens mandslinie forsvandt fra Bornholm.

Den ældste ved navnet Rosman, som vi kender til, er købmand Jørgen Rosman, der er opført i en skatteliste fra Rønne fra 1633.¹ Han er den eneste af navnet på listen.

Nogle år efter var der yderligere to købmænd af navnet i byen. Claus Rosman optræder i et dokument af 4. februar 1642 med et krav i boet efter salig Jep Bødker, og han er medunderskriver på et andet bevaret dokument af 2. juni 1643, hvor han skriver sig Claus Rosmand. Andreas Rosman var 6. juni 1643 stokkemand ved en sag for Rønne byting. Han underskriver sig på den bevarede udskrift af dommen som Andreass Rosmann, og i hans segl på dokumentet ser vi hans bomærke under bogstaverne AR.² De var begge blandt de ti givere af en ny »himling« til Rønne Kirkes kor engang i første halvdel af 1640'erne,³ hvad der understreger deres position i byen.

Claus Rosman hører man ikke mere til; men ved kongehyldningen i 1661 var Anders (Andreas) og Lars (Laurids) Rosman, der udtrykkelig siges at være sønner af Jørgen Rosman, blandt de tolv underskriven-

de frimænd,⁴ så de har været af frimands-slægt, men har næppe været egentlige frimænd (et begreb, der på den tid var noget udvandet), for de kan ikke ses at have ejet frit vornedgods.

Lars Rosman boede da i Rønne, hvor han er opført i en tiendeliste fra 1662.⁵ Andreas Rosman boede derimod i Knudsker, hvilket fremgår af militærrullen af 1678 over »alt mandkøn på Bornholm«,⁶ hvori han betegnes som vagtmester ved vestre herreds compagni. Ud over ham er der kun opført endnu een med navnet Rosman på hele øen, sønnen Peder, der er opført blandt »de unge karle« i Rønne. Lars Rosman mangler, han må være død, før rullen blev udfærdiget.

I betragtning af, at Jørgen Rosman synes at have haft mindst tre sønner, er det ikke ret mange af slægtens mandlige medlemmer, der var i live i 1678, for ud over Andreas Rosman og sønnen Peder var der kun den yngste søn Jørgen, som endnu har været for ung til at gøre militærtjeneste. Noget tyder på, at pesten i 1654, som kostede så mange bornholmere livet, gik hårdt ud over Rosman'erne, og Andreas Rosmans sønner Peder og Jørgen var så unge, så de må have været fra et ægteskab, indgået i tiden derefter.

Andreas Rosman døde selv ikke længe efter, at militærrullen udfærdigedes i april 1678, for 29. januar 1679 efterlyste Kirstine sal. Andreas Rosmans en hoppe ved Bornholms Landsting.⁷

Ønsker vi at vide, hvor i Knudsker Andreas Rosman boede, er det naturligt at gå til jordebogsregnskaberne;⁸ men der optræder han ikke — før vi i 1680 pludselig ser Kirstine sal. Andreas Rosmans opført ved både 27. sl.gd. og 1.vd.gd. Indtil da er i

alle årene en Ole Henrichsen opført ved 27. sl.gd. og Lisbeth sal. Peder Kofoeds ved 1. vd.gd. Det fremgår også, at bygningerne på 1. vd.gd.'s jorder kort efter blev revet ned, og at jorden nu blev drevet fra 27. sl.gd.

1. vd.gd. var en frivornedgård. I 1684 indsendte Lisbeth sal. Peder Kofoeds søn Jens Pedersen Kofoed en liste over hendes frivornedgods til amtet, og her er gården opført som en af hendes i alt syv frivornedgårde. Listen ligger som bilag til August Declumers jordebog fra 1687 over frivornedgårde;⁹ men i selve jordebogen står kun de seks af dem som ejede af Lisbeth sal. Peder Kofoeds arvinger. 1. vd.gd. i Knudsker ejes af Kirstine sal. Andreas Rosmans.

Der er således tungtvejende grunde til at formode, at Andreas Rosmans hustru Kirstine var en hidtil ukendt datter af borgmester Peder Hansen Kofoed og Lisbeth Ravn, og hypotesen bestyrkes, når vi ser på de navne, Andreas Rosmans sønner fik, for dengang var det almindeligt på Bornholm, at et ægtepars ældste søn blev opkaldt efter morfaderen, den næstældste efter farfaderen.

Ud over de to sønner havde Andreas Rosman tre døtre. Den ældste var Barbara Andreasdatter Rosman, som var gift med Christopher Hansen,¹⁰ der var skipper og handlende. Hun har været så meget ældre end brødrene, så hun kan have været fra et tidligere ægteskab. Om Christopher Hansen ved vi, at han i 1672-74 var fører af en skude på 11 lstr., som tilhørte Jens Hansen, og i 1679 af en skude på 9 lstr., tilhørende dennes enke. I 1680 førte han sin egen skude på 9 lstr.¹¹

Christopher Hansen døde i 1696¹² og efterlod sig ud over enken to voksne børn, Hans Christophersen og Barbara Christophersdatter. Datteren var gift med Jens Madsen Trelleborg¹³ og døde i barselsseng i 1697. Hun havde to små døtre i ægteskabet, Johanne og Barbara.¹⁴ Barbara skulle senere blive gift med snedker Poul Ottesen Arboe¹⁵ og blive moder til de to kendte bornholmerurmagere Otto og Peter Ar-

boe. Barbara Andreasdatter Rosman blev gift anden gang med Jens Jørgensen.¹⁶ Hun døde i 1721/22.

Andreas Rosmans to yngste døtre hed Elsebeth og Lisbeth. Elsebeth blev i 1689 gift med Mads Kofoed til Almegård.¹⁷ Året efter døde hun efter at have født en søn, Andreas, og hendes to brødre, der betegnes som købmænd i Rønne, blev barnets værger.¹⁸ Lisbeth blev begravet fra St. Knuds Kirke 7. januar 1690, kun atten år gammel.

Kirstine sal. Andreas Rosmans flyttede i 1695 til Rønne, hvor hun 19. oktober købte et stolesæde i kirken. Hun boede ifølge skattetaxten fra 1701¹⁹ i et hus i Grønnegade, nord for sønnens Peders gård, og hun døde i 1703. Ikke desto mindre stod hun i jordebogsregnskaberne fortsat anført ved gården i Knudsker helt til 1712, selvom den var beboet af en anden og ved hendes død var overgået til hendes yngste søn, Jørgen Rosman.

Den uorden, vi kan konstatere i jordebogsregnskaberne, hænger sikkert sammen med, at gården lå i et område, der var stærkt plaget af sandflugt. På de nærliggende 21., 25. og 26. sl.gd.'s jorder havde der ikke været bygninger »i mands minde«, og der var intet udbytte at få af dem. Det var også sandflugten, der var årsag til, at bygningerne på 1. vd.gd.'s jorder blev nedrevet o. 1680, og jorden lagt ind under 27. sl.gd., hvad den stadig er.

En antydning af, at de øde jorder til 25. sl.gd. har tilhørt Rosman'erne, har vi i, at det fremgår, at Kirstine sal. Andreas Rosmans (eller vel egentlig den, der da boede på gården) i 1697/98 betalte en otting smør for jorden, samt af, at der i jordebogsregnskabet fra 1688/89 pludselig umotiveret står »Jørgen Rosmans enke« ved dens jorder.

Også 27. sl.gd. synes at have været i slægtens eje. I J.L.K. Kures utrykte »Bornholmske gårde og deres ejere« samt i Bornholmske Stednavne, Kbh. 1951 s. 112 anføres, at den skal have været ejet af Lars

Rosman, så den kan være gået i arv fra ham til Andreas Rosman, selvom den helt til 1679 står anført med en anden beboer. Andreas Rosman må selv antages at have beboet 1. vd.gd. (måske baggrunden for, at han i 1661 kunne optræde som frimand?), og har Lisbeth Ravn som hans svigermor boet hos ham, kan det have været naturligt, at det var hende, der var opført som beboer af gården, som var hendes.

Om den har været lovet til ham og hustruen eller rent faktisk har været afstået til dem fremgår ikke; men Kirstine har i alt fald været meget sikker på, at den enten var eller ville blive hendes, da hun flyttede ind på 27. sl.gd. og kort efter lod bygningerne på 1. vd.gd. nedrive.

Inden vi går videre med beretningen om, hvad der blev af Andreas Rosmans to sønner, skal vi se på nogle familieforbindelser, der har været mellem dem og andre ledende rønnefamilier. At sådanne har været der til den magtfulde familie Bohn fremgår af en sag for Bornholms Landsting, som løb op gennem 1690'erne, og som gik ud på at skaffe en umyndig dreng Herman Clausen Bohn to nye værger efter, at hans hidtidige værge, farfaderens broder Jørgen Mortensen Bohn, var død.

Ved skiftet efter Jørgen Bohn havde byfogeden forsøgt at få andre nære slægtninge, boende i Rønne, til at påtage sig hvervet, men de var særdeles uvillige dertil. Årsagen var, at drengens moder, Lisbeth Marchman, havde fået sig gjort grundigt upopulær i familien gennem sin opførsel, der havde vakt skandale i byen og nær havde ført til, at hun måtte gennem en hekseproces.

Historien om den unge enkes nære venskab med landsdommer Mathias Rasch, amtsskriver August Denchers interesse for hende og, efter at hun havde afvist ham, hans uvenskab med både hende og landsdommeren, er velkendt.²⁰ Det havde ført til, at Dechner til at begynde med indklagede hende for en gæld fra hendes afdøde mands tid. Han fulgte det op med at udnytte

en sladder i byen, gående ud på, at hun havde forsøgt at forgive landsdommerfruen (der havde haft et pludseligt ildebefindende) for selv at kunne gifte sig med Mathias Rasch, samt at en ung sindslidende pige havde påstået, at Lisbeth Marchman omgikkedes med fanden.

Med truslen om at blive indklaget også for dette, flygtede hun til København, hvor sagen først blev behandlet af en kongelig kommission og siden som en sag mod Dencher for højesteret, hvor han, dels for forfølgelsen af hende, dels for uhæderlighed i embedsførelsen, var blevet dømt til at gå i jern på Bremerholm.

Byfogedens anstrengelser for at skaffe drengen nye værger resulterede i, at han selv 21. november 1694 stod indklaget for Bornholms Landsting,²¹ hvor Jørgen Rosman (der anføres at være søskendebarn til Jørgen Bohn) og Barbara Andreasdatter Rosmans mand Christopher Hansen krævede sig frie for forpligtelsen.

Landstinget fulgte 17. juli 1695 deres krav derom,²² Jørgen Rosman blev kendt fri med den begrundelse, at han var for ung en borger til at forestå så stort et værgemål, og der var andre lige så nærbeslægtede i byen. Byfogedens næste forsøg resulterede blot i, at han 18. marts 1696 atter måtte stå for landstinget, denne gang indklaget af Peder Rosman, Giert Jacobsen von Kiempen og Willum Jacobsen.²³

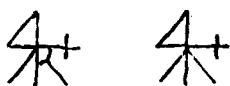
De sagsanlæggende »fødte værger« for drengen har således været i familie med Bohn'erne, men hvordan de var beslægtede kan ikke afgøres. At Jørgen Bohn og Jørgen Rosman var søskendebørn behøver ikke at betyde, at de var fætre, for begrebet søskendebørn kunne også omfatte, at man var beslægtede et led længere tilbage. Det er imidlertid givet, at det har været på fædrene side, at Peder og Jørgen Rosman har været beslægtede med Bohn'erne, for det må anses for udelukket, at det kan have været på mødrene side.

De to rosmanbrødre blev som nævnt begge købmænd i Rønne. Peder Rosman²⁴

ved at gifte sig med Elsebeth Jensdatter, der var enke efter købmand Jørgen Hansen, som døde i 1684. Derved blev han ejer af gården, som lå sydligst på arealet mellem Grønnegade og Storegade. Den bestod af en 17-fags øst-vestvendt og teglhængt stue-længe med havearealer både syd og nord derfor og en stald- og ladelænge, ligeledes teglhængt, på 13 fag sydud langs Grønnegade. Af denne eksisterer endnu de fem nordligste fag – det er Lybækkerlængen (resten af den oprindelige længe er stærkt ombygget). Omkring 1700 lod Peder Rosman endnu en længe opføre nordud langs Storegade, den var på 7 fag samt port og var halmtækt, så det var en ikke helt lille gård. Hans hustru bragte tre børn ind i ægteskabet, en dreng og to piger, mens ægteskabet med Peder Rosman var barnløst.

Han sørgede for, at stedsønnen, som det var sædvane i de bornholmske købmandsfamilier, fik sin uddannelse i Lybæk, og det har sikkert været meningen, at han med tiden skulle overtage gården og handelen; men han døde ikke længe efter, at han var vendt tilbage til Rønne. Så efter at Elsebeth Jensdatter døde i 1709, og arven til hendes døtre og børnebørn var fastsat, var Peder Rosman eneejer af gården, som ved hans egen død i 1711 gik til hans søskende.

Arvingerne, søsteren Barbara, broderen Jørgen og søstersønnen Andreas Kofoed, indgik omgående en skiftekontrakt. Derefter sørgede de for, at gården blev solgt til Jørgen Rosmans nygifte datter Kirstine og hendes ægtemand Jochum Ancher, søn af pastor Hans Ancher i Hasle (senere i Rønne). Det originale skøde af 21. juli 1711 på handelen er bevaret,²⁵ på det ses Jørgen Rosmans segl med hans navn og bomærke,

Bomærker fra familien Rosman, t.v. fra Andreas Rosmans segl fra 1643, t.h. fra Jørgen Rosmans segl fra 1711.

der kun afviger ubetydeligt fra hans faders fra 1643.

Jørgen Rosman var den mest fremtrædende af de to brødre og i alt fald fra 1703 byens kæmner.²⁶ Han nedsatte sig i en stor gård sydligt i byen, den der i dag kaldes »Rønnes gård« efter en købmand Rønne, der ombyggede den radikalt først i 1800-årene. Den bestod af fire teglhængte længer på tilsammen 49 fag og havde 4 porte. Beboelsen lå i nordlængen på 14 fag, med have norden for, samt i de 3 nordlige fag af østlængen, der vendte ud mod pladsen foran gården, den der i dag er Hovedvagtsplassen. Her havde gården sin mødding liggende. Der hørte endvidere store havearealer til syd og vest for gården, beplantet med frugttræer.²⁷

Hans hustru hed Karen Olsdatter. Et sølvbæger, der har deres navne og årstallet 1689 indgraveret, og som i dag befinder sig på Bornholms Museum, fik de utvivlsomt til deres bryllup. Børnene, tretten i alt, kom i hurtig rækkefølge, men fire af dem døde som små, medens otte piger og een dreng nåede at blive voksne.

Datteren Kirstines giftermål med Jochum Ancher fandt sted 16. juli 1711,²⁸ og endnu to døtre nåede at blive gift, før Jørgen Rosman døde i 1722, Else, der blev gift med Ole Jacobsen Hein, og Ingeborg, der blev gift med Peder Madsen Kofoed i Hasle.²⁹ Af disse tre døtre døde Kirstine i 1721, altså før faderen.

Sønnen Anders må ved faderens død endnu have opholdt sig i udlandet, formentlig Lybæk, for at lære købmandsskab. Han vendte tilbage til Rønne for at være tilstede ved behandlingen af skiftet, for han købte 6. februar 1723 sin afdøde faders stolesæde i Rønne Kirke. Han havde imidlertid ikke til hensigt at forblive i Rønne (hvad der tydeligt afspejler sig i det, vi ved om boets deling), for han havde giftet sig i det fremmede.

Karen Olsdatter fik chancen for at gifte sig igen for på den måde at føre købmandsvirksomheden videre, idet hun ved skiftet

fik tildelt bygården, 7. sl.gd. Lille Myregård i Nylars samt 1. vd.gd.'s jorder i Knudsker,³⁰ medens sønnens arvepart kom til at omfatte 27. sl.gd. i Knudsker, der åbenbart blev betragtet som slægtsgården.

Hun valgte imidlertid at sælge sin arvepart til svigersønnen Ole Jacobsen Hein, gift med den nu ældste af døtrene, og indgå aftægtskontrakt med ham. I den forbindelse gav hun døtrene Grethe, Lisebeth, Barbara, Elsebeth og Karen samt sønnen Anders hver 200 sl.d. De gifte døtre havde allerede fået et tilsvarende beløb som »hjemgifte« ved deres bryllupper.

Sønnen fulgte beslutningen op ved, at han og hans hustru Catrine Cornela Byell ved skøde af 4. maj 1724 solgte 27.sl.gd. i Knudsker til Ole Jacobsen Hein, og han og moderen fraskrev sig ethvert krav på gården.³²

Det blev et uheldigt valg, familien dermed tog, for svigersønnen viste sig ikke at magte den opgave, der blev pålagt ham, og allerede året efter solgte han ved skøde af 16. februar 1725³³ bygården til Mathias Ipsen fra Nexø, der giftede sig med Kirsten, datter af Hans Christophersen (hvis moder jo var Barbara Andreasdatter Rosman) og steddatter af Mads Hansen Kofoed.³⁴ Mathias Ipsen tog borgerskab som købmand i Rønne 15. oktober 1725, men vendte allerede i 1736 tilbage til Nexø, hvor han senere blev byskriver. Gården i Rønne solgte han ved skøde af 25. juni 1736.³⁵

Ole Jacobsen Hein synes fortsat at være i vanskeligheder, og han tog de næste år flere gange lån i både jorder og gården i Knudsker. Hustruen Else døde i 1729. Karen Olsdatter har da åbenbart fået ophævet aftægtskontrakten med ham, for hun flyttede til Hasle, hvor den nu ældste datter boede. Ole Jacobsen Hein skilte sig desuden af med 27. sl.gd. og 1.vd.gd.'s jorder i Knudsker, der solgtes til gårdens beboer, Jens Mortensen.³⁶

Karen Olsdatter må have fået bortgiftet døtrene Grethe og Lisebeth, medens hun endnu boede i Rønne. I Hasle fandt hun

Sølvbæger, stemplet med mestermærke og bymærke for Michel Winter, borgerskab i Lybæk 1636. På kanten indgraveret: Jürgen Rasman Karen Ollofs Datter Anno 1689. Bornholms Museum no. 4758.

selv en ny ægtemand, Key Jensen, som hun viedes til 25. april 1731. Også resten af døtrene blev gift der. Barbara blev gift 20. marts 1730 med Claus Mogensen. Karen blev 6. juli 1731 gift med Hans Høg og efter hans død gift anden gang 3. februar 1736 med Peder Pedersen. Den sidste af døtrene, Elsebeth, blev 30. januar 1733 procurator Johan Diderich Holsts tredje hustru og efter hans død gift anden gang 9. februar 1737 med pottemager Michel Antonisen i Rønne.

Mandslinien hos Rosman'erne forsvandt fra Bornholm, da Anders Rosman valgte at blive i det fremmede; men der er stadig et stort antal efterkommere af slægten på øen. Det sørgede rosmandøtrene for.

Noter

1. Danske kancelli B 160, indlæg til registre m.v. 1633 9.9 og 1634 11.2, erklæringer af købstæder og lensmænd i henhold til kgl. missive af 15.8.1633 om afløsning af bådsmandsudskrivning med skat, no. 22 bornholmske byer. RA
2. Rønne Rådstue, Rønne købstads privilegier, kongebreve og andre breve på papir fra 1609 (heri alle de tre omtalte dokumenter). LA
3. L.L. de Thurah, Beskrivelse over Bornholm 1756 s. 131.
4. Bh. Saml. I rk. bd. 16 s. 155.
5. Rentekammerets reviderede regnskaber, Bornholms amt 1661/62. RA
6. Militære regnskaber B no. 4-11, læg no. 9. RA
7. Bornholms landsting, justitsprotokol 1671-83, fol. 144a. LA
8. som note 5, 1661 og fremefter.
9. Rentekammeret 36, uafgjorte sager ang. Bornholm 361.53: Jordebog over frivornedgårde på Bornholm samt adkomst og frihedsbreve over samme 1687. RA
10. se note 21.
11. Rentekammerets reviderede toldregnskaber, Bornholm. RA
12. Dødsfald, der fandt sted i Rønne, kan før 1736, hvorfra vi har den tidligste kirkebog, der angiver dødsfald, til en vis grad erstattes med kirkeregnskaberne (Kirkeinspektionsarkiver, bornholmske kirkers regnskaber, Rønne kirke 1684-99 og 1699-1742, LA). De i disse angivne datoer er datoer for betalingen for begravelsen, som oftest har fundet sted noget tidligere. I mange tilfælde får vi kun oplyst, at dødsfaldet fandt sted i kirkeregnskabsåret. Kirkeregnskaberne oplyser tillige om køb af stolesæder i kirken og i enkelte tilfælde (hvor der er betalt offerpenge) dato for et bryllup.
13. Om hans afstamning se: Louise Skovgaard, Kjøllergårdsskiftet, Bh. Saml. II rk. bd. 7 1974 s. 75-233. S. 232.
14. Rønne byfoged, tingbog 1708-24, fol. 136. LA
15. Rønne byfoged, skifteprotokol 1736-53 fol. 18 og 554, det sidste skiftet efter Johanne Jensdatter Trelleborg, hvori Poul Ottesen Arboe, der er blandt hendes børns værger, betegnes som »mostermanen«. LA
16. Rønne tingbog 1708-24, fol. 120b. LA
17. J. Bidstrup Stamtavle over Familien Koefoed fra Koefoedgaard i Østermarie, Kbh. 1887 s. 67.
18. Landdistrikternes skifteprotokol 1685-94 fol. 168. LA
19. Bornholms landsting, pk. 61, tinglyst dokument 23/3 1701. LA
20. J. Bidstrup, Stamtavler over familierne Hauberg og Arboe, Kbh. 1911, s. 163 f.
21. Bornholms landsting, justitsprotokol 1694-1701, fol. 47b. LA
22. som note 21, fol. 76a.
23. som note 21. fol. 124b.
24. Peder Rosmans ægteskab, død og forhold til hustruens børn og børnebørn er nærmere behandlet i: Bodil Tornehave, »fra Bornholms Museum« 1982 s. 39-46. Se her for kilder til afsnittet.
25. Rønne byfoged, tinglæste dokumenter 1711-1853. LA
26. Rønne byfoged, tingbog 1701-08, fol. 106. LA
27. Se Ole Jacobsen Heins skøde til Mathias Ipsen, Rønne byfoged, skøde- og panteprotokol 1720-35 fol. 87. LA
28. der betales offerpenge ved brylluppet, se note 12.
29. som note 17, s. 73.
30. Rønne byfoged, skøde- og panteprotokol 1720-35, fol. 57. LA
31. som note 30.
32. som note 30, fol. 70.
33. se note 27.
34. J. Bidstrup, Stamtavler over Familierne Müller, Madvig og Sode, Kbh. 1884, s. 20.
35. Rønne Byfoged, skøde- og panteprotokol 1735-47, fol. 14. LA
36. som note 30, fol. 156.

Litteratur om Bornholm 1990-1992

Indgået i Bornholms Centralbiblioteks lokalsamling pr. 1. november 1992

Af Niels Foght Hansen

00 - 007 SKRIFTER AF BLANDET INDHOLD

Bibliografi

1. Sangforeningen »Bornholm« af 1892 m.fl.: Indholdsfortegnelse over samtlige partiturer til korsange. u.å. (08.016783)
2. Foght Hansen, Niels: Litteratur om Bornholm 1989-1990. BS 3. rk. bd. 4 s. 163-170, 1990. (08.017)

Samlinger. Skrifter af blandet indhold.

3. Kjølby, Vilh.: Eventyr. 1988. 48 sider : ill. (08.04)
4. Maritim kontakt til Jørgen H. P. Barfod : 2. marts 1988. 1988. 208 sider : ill. Heri side 167-180: Munchaus Petersen, Holger: Ældre skib til midlertidigt brug: Østbornholmeren Carl i fred og krig. (08.04)
5. Schau, Jens, Michael: En bornholmer i København: essays. 1991. 109 sider. (08.04)

Periodica af blandet indhold

6. Bornholm i billeder 1990. William Dams boghandel, 1990. 56 sider : ill. (08.05)
7. Bornholm i billeder 1991. William Dams boghandel, 1991. 56 sider : ill. (08.05)
8. Bornholmske Samlinger / udgivet af Bornholms historiske Samfund ; redigeret af Per Thule Hansen. 3. rk. bd. 4. 1990. 175 sider : ill. (08.05)

Indhold: Jørn Klindt: De bornholmske privilegier. Hanne Valsø Vensild: Fæstebønder og fæstegods på Bornholm i 1500- og 1600-tallet. Ebbe Gert Rasmussen: Modstanden i Skåneland 1658-59. Poul Otto Gaalaas-Hansen: Amerikansk soldat i 1890'erne. Niels Elkær-

Hansen: Da kommunalreformen kom til Bornholm. Claes Ludvigsen: Hovedtræk fra Bornholms økonomiske historie 1945-1988. Tove Marcher: Bornholms Lokalhistoriske Arkiv 1989-90. Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm 1989-1990. Olaf Hansen: Bornholms historiske Samfund 1989-90.

9. Bornholmske Samlinger / udgivet af Bornholms historiske Samfund ; redigeret af Per Thule Hansen. 3. rk. bd. 5. 1991. 183 sider : ill. (08.05)

Indhold: Henriette Lyngstrøm: Amtmand Emil Vedel og etableringen af nordens jernalderkronologi. Kirsten-Elizabeth Høgsbro: Bemærkninger i forbindelse med Victor Hermansens artikel om Jernalderens opdagelse. Karsten Klindt-Jensen: Træk af kulturlandskabets udvikling i Sømarken fra ca. 1500 til idag. Werner Westh-Jensen: Morten Pedersens optegnelsesbog 1783-1800. Julius Paludan: Allinge i sommeren 1865. Palle Filholm: Om Rønne havn. Olaf Hansen: Bornholms historiske Samfund 1990-91.

10. Jul på Bornholm 1990. Redigeret af Hansaage Bøggild. 60 sider : ill. (08.05)

Indhold: Birte Nørregaard Pedersen: Champagnegaloppen og bomberne. Redaktøren: Maleri med historie. William Fredericia: Her går vi alle køkkenvejen. Henrik Vensild: For neutralitet og frie have. K. Anker Madsen: En røverhistorie med stednavn. Arne Madsen: Sommeralerne i Gudhjem. Hans Reusch: På den anden side – et essay. Flemming Kofoed: I mosekonens bryg. H.A. Kofoed: På Tingsted, i Ringsted osv. Otto Fabricius: Retsdrama i Svaneke. H. V. Jørgensen: Sovjetfolkets 30 sjæle. Ib Andersen: Strandvejen – teknik og penge miljø og konflikt. Redaktøren: Nu falder flaget. Frede Kjølner: Vort hjemsøgte bonde-land. Hans Edvard Nørregaard-Nielsen: Gadebillede, Gudhjem. Redaktøren: En oprørske student. Eivind L. Lind: Folk vi husker. Redaktøren: Hun hentede ham og han hende. Jens Sørensen: Bornholmiana 1990.

11. Jul på Bornholm 1991. Redigeret af Hansaage Bøggild. 60 sider : ill. (08.05)

Indhold: Min mor — fru Peter! Hans Due-Bøje: Officersungerne ovrefra. Redaktøren: Manden i møllen. Arne Madsen: Pension Høst. Poul Harild: Gammel nøjsomhed — til unges gavn. Ebbe Gert Rasmussen: Borgmester og landsdommer Peder Olsen. Ann Vibeke Knudsen: Amor Ibsen — tegneren og førsteelskeren. Jan Meier: Turist på Bornholm. Redaktøren: Bid eller vid. H. V. Jørgensen: Pludselig manglede der noget. Johannes Thoms: Der bor en bager. Hans Reusch: Andre måder. Jørgen Schreiber: Væddeløbspioneren fra St. Gadegård. Eyvind L. Lind: Folk vi husker. Jens Sørensen: Bornholmiana 1991.

12. Klippeøen / udgivet af De bornholmske Hjemstavnsforeninger ; redigeret af Eyvind L. Lind. 1990-91 : ill. (08.05)

Museumsvæsen

13. Fra Bornholms Museum 1989-90. Redigeret af Ann Vibeke Knudsen. 1991. 192 sider: ill. (08.06)

Indhold: Henrik Vensild: Nyt fra Bornholms Museum. Margrethe Watt: Det antikvariske arbejde 1989-1991. Hanne Wagnkilde: En gravplads ved Ndr. Grødbygård i Åker. Henrik Vensild: De sejlede østpa — og fik sølvskeer. Ann Vibeke Knudsen: Udbyggere på Højlyngen. Lars Kjærulff Møller: Bornholms Kunstmuseum 1985-1990. Ann Vibeke Knudsen: Om havekultur på Bornholm. Niels Holger Larsen: Silderøgerierne ved Hasle. (08.06)

14. Vensild, Henrik: Nyt fra Bornholms Museum. — i fbm 1989-1990. Side 3-32 ill. (08.06)
15. Watt, Margrethe: Det antikvariske arbejde 1989-1990. — i fbm 1989-1990. Side 33-52 ill. (08.06)

20 - 29 RELIGION

16. Sct. Nicolai. Kirkeblad for Rønne sogn. 1990, ill. 1991, ill. (09.205)
17. Kammersgård, Poul Erik: Forholdet mellem Luthersk Missionsforening

og Indre Mission i perioden fra den bornholmske vækkelses begyndelse og indtil 1911. 1985. 43 sider. (08.2766)

18. Arendt, Jens: Nogle ændringer i den bornholmske sognestruktur. Årbog for Københavns stift. 1991. Side 87-96: ill. (08.2767)

30 - 39 SAMFUNDSVIDENSKAB. PÆDAGOGIK. FOLKELIV

Sociologi. Demografi

19. Jørgensen, Ola: Undskyld vi flygter! Den bornholmske ungdoms bosætningsmønster i et socialgeografisk perspektiv / af Ola Jørgensen og Susanne Rasmussen. 1992. Bd. 1-2. 150+25 sider. (08.301664)
20. Ibsker Mandtal 1827. 1991. 59 blade. (08.312)
21. Svaneke Mandtal 1827. 1991. 46 blade. (08.312)

Politik

22. Sd-Lokalavisen: Socialdemokraterne / Fællesvirksomheden i Nexø kommune. 1990: ill. (08.3226105)
23. Gaalaas-Hansen, Poul Otto: Amerikansk soldat i 1890'erne — en udvandrers historie. — BS 3. rk. bd. 4 s. 85-96, ill. 1990 (08.3261)
24. Baltisk bro nyt: Bornholm, Estland, Letland, Litauen. 1990. 1991. (08.327705)

Økonomi

25. Bornholms Erhvervsråd: Årsberetning. 1990. 1991. (08.33)
26. Bornholm: Østersøens erhvervscentrum. 1990. 28 sider: ill. (08.3318)
27. Bornholms Amtskommune: Fællesforvaltningen. Rapport om den befolkningsmæssige, økonomiske og erhvervsmæssige udvikling på Born-

- holm. 1989. 10 sider + 19 tabeller. (08.3318)
28. Lille ø hvad nu?: En regional analyse af Bornholm. 1990. 228 sider + 5 bilag: ill. (08.3318)
29. Ludvigsen, Claes: Hovedtræk fra Bornholms økonomiske historie 1945-1988. — BS 3. rk. bd. 4 s. 113-159 ill. 1990. (08.3319)
30. Madsen, Bjarne: Bornholms økonomi. 1991. 74 sider: ill. (08.3319)
31. Madsen, Bjarne: Offentlige betalinger mellem Bornholm og det øvrige Danmark / Bjarne Madsen og Lars Even Rasmussen. 1990. 25 blade: ill. (08.3319)
32. Olsen, Flemming: Bornholm i centrum. Flemming Olsen, Anna Tuxen, Bjarne Westerberg. 1992. 127 sider: ill. (08.3319)
33. »Vi holder hjulene i gang«. 1991-92. 55 sider: ill. (08.3319) (Erhvervsannoncer bragt i Bo.Tid.)
34. Bornholmerbanken: Beretning og regnskab. 1990. 17 sider: ill.
Lov og ret
35. Klindt, Jørn: De bornholmske privilegier. — BS 3 rk. bd. 4. S. 9-23 ill. 1990. (08.342)
- Militærvæsen*
36. Løvekompaniet: Betragtninger over krigen nov. 1971 - nov. 1972. Udgivet af Løvekompaniet Bornholms Værn. 1972. 63 sider: ill. (08.3552)
37. Griffen: Bornholms Værns soldaterblad. 1990. 1991. (08.355205)
38. Kongemindet: Forsvarsbrødreforeningen på Bornholm. Medlemsblad. 1983 - 1990. (08.355705)
- Lokalforvaltning og politik*
39. Elkær-Hansen, Niels: Da kommunalreformen kom til Bornholm. — BS 3 rk. bd. 4 s. 97-112, ill. 1990. (08.362)
40. Ludvigsen, Jacob: Bornholms sidste chance: baltiske betragtninger fra Brændesmark: tillæg: Bornholm i det 3. årtusinde. 1991. 95 sider. (08.362)
41. VIA VI I AMTET: udgivet af Bornholms Amt til personalet ved amtskommunen. 1990: ill. 1991: ill. (08.36205)
- Opdragelse og undervisning*
42. Klippespalten: Medlemsblad for DDS-spejdere & styrelsesmedlemmer i Bornholms Division. 1990. (08.3708605)
43. Rønne Kommune: Forslag til ændring af Rønne Kommunes skoleplan. 1990. 14 sider. (09.373)
44. News: Udgivet af Rønne Kommunale Ungdomsskole. 1990. (09.3741405)
45. Fortegnelse over studenter fra Rønne Statsskole 1929-1964. 1991. upagineret. (09.375)
46. Nyt fra Davidskolen 1991. 26 sider: ill. (08.375)
47. Pedersen, E. Nimand: Pedersker skoles historie. 1990. 20 sider: ill. (08.375)
48. Årsskrift fra Bornholms Amtsgymnasium. 1990: ill. 1991: ill. 1992: ill. (09.375)
49. Nyhedsbrev: Amtsforeningen for ordblinde i Bornholms Amt. 1990. 1991. (08.37705)
- Forsorg. Omsorg*
50. Kvindekrisecenter på Bornholm. Årsrapport. 1991. 21 blade: ill. (08.382)

51. Bølgebryderen: Nyhedsbrev: ældre-området: Rønne Kommune.
1990: ill.
1991: ill.
(09.38605)

Folketradition og folkeliv

52. Madsen, K. Anker: En røverhistorie med stednavn. I JpB 1990. Side 17-18, ill. (08.391)
53. Seier, A. F. V.: Die Unterirdischen auf Bornholm. 1991. 104 sider: ill. (08.3913)
54. Bornholms ordtøj: samlet og tilrettelagt af Leif Henriksen. 1990. 95 sider: ill. (08.3923)
55. West-Jensen, Werner: Morten Peder-sens optegnelsesbog 1783-1800. BS 3. rk. bd. 5. S. 85-138, ill. 1991. (08.3943)

40 TOPOGRAFI

56. Bornholms Amtskommune: Bornholm. 1991. Ill. (Kort sagt Bornholm). (08.4)
57. Dam, Mogens: Foto Bornholm. 1991. 48 sider: ill. (08.4)
58. Gabriel, Stephan: Bornholm: Die mælerische Ostsee-Insel. 1989. 72 sider: ill. (08.4)
59. Rosenquist, Ulla: Havnebyer og fiskelejer: kystkultur, byvandring, hav-nenes historie, handel og fiskeri. 1991. 120 sider: ill. (08.4)
60. Thoms, Johannes: Der bor en bager. — i JpB 1991, s. 30-37. Om ejendommen matrikel nr. 323 c, Storegade i Rønne. (09.4)
61. Kulturguide Rønne - Dueodde. Ud-givelse, tekst, foto og layout Ulla Ro-senquist. u.å. Ill. (08.401)
62. Danmark: Topografisk kort 1:50.000: Bornholm og Christiansø. 1989. (08.4016)
63. Draiby, Ejvind: Gamle danske mile-pæle. 1990. 213 sider: ill. Heri om

Bornholm side: 55, 63, 72, 81, 93, 123, 195, 212. (08.402)

64. Bornholms turisme: Foredrag og grupperapporter: SBT's turistkonfe-rence 25.-27. april 1974. 1974. 54 si-der: ill. (08.408)

Enkelte lokaliteter

65. Paludan, Julius: Allinge i sommeren 1865. BS 3. rk. bd. 5 s. 139-160, ill. 1991. (08.45) Allinge.
66. Hammershus i tekst og tegninger: en vandrtur gennem borgruinen. 1991. 35 sider: ill. (08.45) Hammershus.
67. Lauring, Ole: Hammershus. 1991. 60 sider: ill. (08.45) Hammershus.
68. Madsen, Arne: De skrev om Nexø: kunst i Nexø. Artikelserier af Arne Madsen. 1990-91. 45 blade: ill. (08.45) Nexø.
69. Bøggild, H.: Nu falder taget!. I JpB 1990. S. 37, ill. (08.45) Sct. Anna Ka-pel.
70. Fridericia, William: Her går vi alle køkkenvejen. I JpB 1990. S. 8-13 ill. (08.45) Svaneke.
71. Klindt-Jensen, Karsten: Træk af kul-turlandskabets udvikling i Sømarken fra ca. 1500 til i dag. BS 3. rk. bd. 5. S. 55-84, ill. 1991. (08.45) Sømarken.

50 - 59 NATURVIDENSKAB

72. Bornholms Naturskole Grynebæk-ken. u.å. 8 sider: ill. (08.502)
73. Génsbøl, Benny: Bornholm — ein Na-turführer. 1991. 175 sider: ill. (08.5026)
74. Hansen, Finn: Bornholm — det ander-le-des Danmark. Københavns Univer-sitets almanak. 1992. S. 126-160: ill. (08.5026)
75. Loland, Ove: Grynebækken Økolo-gisk Institut. 1990. 16 sider: ill. (08.5026)
76. Nielsen, Finn Ole: Sten- og jorddiger på Bornholm: en vurdering af de kul-

- tur- og naturhistoriske bevaringsinteresser. 1992. 84 sider: ill. (08.5026)
77. Fjælstaunijn: tidsskrift om naturen på Bornholm. 1990.: ill.

Indhold 90/1: Finn Hansen: Bakke-svovlrod på vej til en fredning!. Karen Nisbeth: Svampesæsonen på Bornholm 1989. Finn Hansen: Sortspættens *Dryocopus martius* udmejsling og genbrug af redehuller på Bornholm. John Faldborg: Christiansø 1988. Niels Mogensen: »Ny« trilobit på Bornholm?. Lars Trolle: Atlasprojektet over de danske dagsommerfugle. Lars Trolle: Endnu en bornholmsk myre: *Stenamma west woodii* Westwood, 1840. K. Buchmann: Orm i den bornholmske havørred. Rundt om Østersøen. Ernst Torp: Svirrefluerne kortlægges — også på Bornholm. Ole Lomholdt: Et igangværende bi-projekt. Tom Nielsen: Vantrivsel i skoven i 1989!

Indhold 90/2. John Faldborg. Fugle på Christiansø, 1989. Rundt om Østersøen. Peter Lyngs: Alkene på Græsholmen ved Christiansø — bestandsudvikling og ynglebiologiske undersøgelser. Peter Lyngs og Jørgen Rabøl: Bestandsændringer hos nordiske småfugle — et overvågningsprojekt på den økologiske feltstation på Christiansø. Henrik Jespersen: »Tangen blomstrer«. Bent Sørensen: Honningbier på Christiansø. Ole Leegaard Jensen: Vandsanger på Bornholm. Mogens Hansen og Lars Trolle: Rapport om bombarderbilleundersøgelsen i maj 1990. Lars Trolle: Bornholms dagsommerfugle. Niels Mogensen: Bornholmske trilobiter (2). Per Darnell: Fortidens astronomi på Bornholm.

Geologi og geofysik

78. Stentryk: Udgivet af Bornholms stenkub. 1989. 1990. (08.55205)
79. Weitze, H. J.: Naturlandskaber — Bornholm. 1991. 140 sider: ill. (08.556)
80. Bornholms Amtskommune: Vandførmingsmålinger i vandløb 1989. 1990. 32 sider: ill. (08.559)
81. Høy, Thorkild: Danmarks søer. 1991. Bind 1. - 94 sider: ill. Bind 1: Søerne i Storstrøms Amt og på Bornholm. Heri side 76-90: Bornholms søer. (08.559)

82. Jakobsen, Flemming: Bornholmer Dybets hydrografi. 1991. 83 sider: ill. (08.559)

Biologi

83. Biologiske skrifter: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. 1991. Bind 38. — 51 sider: ill. Heri: Borrelyngen on Bornholm, Denmark: a heath on rocky ground: exploitation and vegetation from antiquity to the present day / by Vald. M. Mikkelsen. (08.56)
84. Bornholmsk natur — ordliste. Samlet af Leif Henriksen. 1991. 52 blade. (08.5603)
85. Bornholms Amtskommune. Teknisk Forvaltning. Henrikebæk og Hullebæk vandløbssystemer: Undersøgelser 1989. 1990. 13 sider: ill. (08.5613)
86. Bornholms Amtskommune: Teknisk Forvaltning. Lille Å vandløbssystem: Undersøgelser 1989. 1990. 15 sider: ill. (08.5613)

Botanik

87. Andersen, Lasse: 10 år med svampevennerne. Af Lasse Andersen og Karen Nisbeth. 1991. 24 sider: ill. (08.574)
88. Nisbeth, Karen: Svampevennernes 10-års jubilæumsudstilling på Bornholms Produktionshøjskole 5. & 6. oktober 1991. 1991. 14 sider. (08.574)
89. Nisbeth, Karen: Navneliste over svampe: fra udstillingen på Svaneke bibliotek lørdag den 23. september og søndag den 24. september 1989. 1990. (08.574)
90. Kantarellen: udgivet af Svampevennerne, Bornholm. 1990: ill. 1991: ill. (08.57405)

Zoologi

91. Christiansø: årsrapport over observationer og ringmærkning 1990. 1991. 84 sider: ill. (08.588)
92. Gaddisijn: DOF-NYT for Bornholms Amt. 1990: ill. 1991: ill. (08.588605)

60 - 69 PRAKTISKE FAG

Medicin. Hygiejne

93. Buus, Henriette: Det sunde liv – hvem er det godt for?: Visioner fra fremtidsværksteder om lokalsamfund og sundhedsfremme. 1990. 132 sider: ill. Heri side: 111-132: Et fremtidsværksted i Allinge-Gudhjem. (08.614)
94. Embedslægeinstitutionen for Bornholms Amt. Årsberetning. 1989-1991. (08.6141)
95. Bornholms Amtskommune. Teknisk forvaltning: Badevandsundersøgelser. 1990. 1991. (08.6146)
96. Thoms, Johannes: Bornholms Centralsygehus 1892-1992. 1992. 100 sider: ill. (08.61721)

Elektroteknik

97. Østkraft. Beretning og regnskab. 1990. 1991. (08.6231)

Militærteknik

98. Beretning om behandling og opbevaring af sennepsgasammunition på Bornholm: Beretning fra rigsrevisor fremsendt til Folketinget i henhold til paragraf 18, stk. 1, i lov om revisionen af statens regnskaber m.m. 1991. 14 sider. (08.6264)

Transportmidler

99. 5 år med BMV, 1980-85. 1985. 36 sider: ill. (08.627206)
100. Pihl Hansen, Allan: Fra charabanc til bus. Bilhistorisk tidsskrift. 1992, nr. 108, s. 10-16: ill. (08.6272209)

Landbrug

101. Knudsen, Ann Vibeke: Udbyggere på Højlyngen: om bornholmske husmænd og deres bosættelse i den bornholmske højlyng. I fbm 1989-1990, side 77-104, ill. (08.63012)
102. Vensild, Hanne Valsø: Fæstebønder og fæstegods på Bornholm i 1500-1600-tallet. BS 3. rk. bd. 4 s. 25-43, ill. 1990. (08.63012)

Skovbrug, Havebrug

103. Rostrup, E.: Beretning til Finansministeriet om en til Bornholms skovdistrikt i September 1888 foretagen rejse for at undersøge de der forefundne svampeangreb. (08.634)
104. Knudsen, Ann Vibeke: om havekultur på Bornholm. 1991. Side 129-160: ill. Særtryk af: fra Bornholms Museum. 1989/1990. (08.63519)
105. Loland, Ove: »Solviva Winter Garden«: Et anderledes væksthuse. u.å.. 10 sider: ill. (08.6353)
106. Loland, Ove: Special-væksthuse: Bornholms Naturskole Grynebækken, 1989. 20 blade: ill. (08.6353)
107. Trolle, Lars: Gamle bornholmske frugtsorter. Lars Trolle. 2 sider: ill. (Fra Haven 90. årgang 1990:2). (08.6355)

Husdyrbrug

108. De sammensluttede bornholmske kontrolforeninger: Årsberetning. 1989/90: ill. 1990/91: ill. (08.6362)

109. Retriever-Nyt: d.R.K.: Region Bornholm.
1987-
1990: ill.
(08.6367205)
110. Kredsnyt: Kreds 22. Udgivet af Schæferhundeklubben, kreds Bornholm.
1990: ill.
1991: ill.
(08.6367405)
- Erhvervsfiskeri*
111. Kutterindeks for Bornholm og Christiansø: Havneoplysninger, ejerfortegnelser, serviceindeks m.v. uden ansvar.
1990: ill.
1991: ill.
(08.639)
112. Buchmann, Kurt: Kombineret opdræt af fisk og planter. 1989. 14 sider: ill. (08.6391)
113. Loland, Ove: Kort indføring i krebs og krebsavl. Bornholms naturskole Grynebækken. 1989. 9 sider: ill. (08.6392)
- Hjem og husholdning*
114. Knudsen, Ann Vibeke: Die bornholmer Küche: ein kulturhistorisches Kochbuch über die Esstraditionen auf Bornholm 1870-1950. 1992. 80 sider: ill. (08.641)
115. Knudsen, Ann Vibeke: Bornholmernes mad: en kulturhistorisk kogebog om madtraditioner på Bornholm 1870-1950. 1991. 80 sider: ill. (08.641)
116. Loland, Ove: Naturen som spisekammer. Bornholms Naturskole Grynebækken. 1990. 15 sider: ill. (08.6413)
117. Stuekultur Bornholm. Medlemsblad for foreningen Stuekultur, Bornholm.
1990: ill.
1991: ill.
(08.64405)
118. Nielsen, Svend Erik: Jomfrubjerget: Sommerhotel og samlingspunkt. 1992. 110 sider: ill. (08.64909)
- Vejvisere*
119. Adresse- og telefonbog med gård- og ejendomsregister: Allinge-Gudhjem kommune byregister. 1991/92. 304 sider: ill. (08.6501) Allinge-Gudhjem.
120. Adresse- og telefonbog med gård- og ejendomsregister: Hasle kommune byregister. 1991/92. 256 sider: ill. (08.6501) Hasle.
121. Adresse- og telefonbog med gård- og ejendomsregister: Nexø kommune byregister. 1991/92. 336 sider: ill. (08.6501) Nexø.
122. Adresse- og telefonbog med gård- og ejendomsregister: Rønne kommune byregister. 1991/92. 416 sider: ill. (09.6501)
123. Adresse- og telefonbog med gård- og ejendomsregister: Aakirkeby kommune byregister. 1991/92. 272 sider: ill. (08.6501) Aakirkeby.
- Handelshistorie*
124. Vensild, Henrik: De sejlede østpå – og fik sølvskeer. I fbm 1989-1990, side 67-76, ill. Litteraturhenvisninger. (08.6509)
- Trafik og transport*
125. Bornholms Amts Trafikselskab. Budget.
1992.
1993.
(08.6582)
126. Bornholms Amts Trafikselskab. Energibesparelser i bybysdrift ved brug af taxi i svagt belastede perioder. 1990. Upagineret: ill. (08.6582)
127. Bornholms Amts Trafikselskab. Pasagertælling.
juli 1990.
august 1990.
november 1990.
juli 1991.
(08.6582)

128. Bornholms Amts Trafikselskab. Årsberetning. 1990. 1991. (08.6582)
 129. Bornholmer Cyklisten. Udgivet af Bornholms Cyklist forbund. 1988-1991: ill. (08.658205)
 130. Dansk godstransport med Auto. 1937. Heri: Bornholms Amt s. 148-183. (08.6584)
 131. Kofoed, Lasse: Postvæsnet 1841-1991: 150 år på Bornholm: det bornholmske postvæsens historie. 1991. 231 sider: ill. (08.6585)
 132. Rønne Posthus: Lille Torv 18, matr. nr. 410a, Rønne bygrunde. 1991. 21 sider: ill. (09.6585)
 133. Perlen: Medlemsblad for Bornholms Frimærkeklub. 1990. (08.658905)
- Søfart og navigation*
134. Bornholmstrafikken. Beretning og regnskab for finansåret. 1989-1991. (08.659)
 135. Bornholmstrafikken: 1866-1991. Redaktion: Anne Marie Frigaard og Gert Jakobsen. 1991. 72 sider: ill. (08.65909)
 136. Maritim kontakt. 1986. 150 sider: ill. Heri: side 61-68: Klausen, Sven M.: M. Davidsen: En østbornholmsk skæbne. (08.6590905)
 137. Østersøen: Bornholm med omgivelser = Bornholm with approaches: Maalestok 1: 100 000. 3. udgave apr. 1980. (Trykt feb. 1991, Rettet til E.f.S. nr. 3 pkt. 192/91). (08.6591)
 138. Østersøen: Mellem Gedser Rev og Christiansø = Baltic Sea between Gedser and Christiansø: Maalestok 1: 200 000. 6. udgave jun. 1980. (Trykt apr. 1991, Rettet til E.f.S. nr. 6 pkt. 274/91). (08.6591)
 139. Filholm, P.: Om Rønne havn. — BS 3. rk. bd. 5 s. 161-177, ill. 1991. (08.6594)
 140. Rønne Kommune. Rønne Havns regnskab 1990. 1989-1991. (08.6594)
 141. Tholstrup, Hans Henrik: Danmarks havne set fra luften. 1988. Bind 1. — 136 sider: ill. Bind 1: Øst for Storebælt. Heri om Bornholm: side 116-136. (08.6594)
 142. Ipsen, Arne: Kystens helte: redningsvæsnets historie, mennesker og miljøer på Bornholm og i Vestjylland. Arne Ipsen og Eyvind L. Lind. 1991. 124 sider: ill. (08.6598)
- Levnedsmiddelindustri*
143. Hansen, Werner: Bornholms Bagermesterforening 1914-1989. 1989. 39 sider: ill. (08.6681)
 144. Bornholms Andels Foderstofforretning i 25 år. 1990. 23 sider: ill. (08.66815)
 145. Kjølby, Vilh.: Brændevinsege. 1991. 58 blade: ill. (08.6683)
 146. Larsen, Niels-Holger: Silderøgerierne ved Hasle. 1991. Side 161-192: ill. Særtryk af: Fra Bornholms Museum. 1989/1990. (08.6685)
- Stenindustri*
147. Olsen, Verner: Stenindustrien på Bornholm. (Fra Grusavisen 1988:21). 3 sider: ill. (08.679)
- Husbygning*
148. Dome-bygning: et alternativt væksthushus. Bornholms Naturskole Grynebækken. 1990. 24 sider. (08.692)
- Vej- og gadebygning*
149. Andersen, Ib: Strandvejen — teknik og penge, miljø og konflikt. I JpB 1990. S. 30-36, ill. (08.6961)

Teknisk hygiejne

150. Bornholms Amtskommune. Teknisk forvaltning. Vandforsyningsanlæg: tilsyn. 1989: ill. 1990: ill. (08.6984)
151. Frølund Carlsen, Sigrid: Vandsparekampagne på Bornholm september 1990: Undervisningsmateriale om vand og vandforbrug. 1990. (08.6984)
152. Loland, Ove: Spildevandsrensning. Bornholms Naturskole Grynebækken. 1990. 35 sider: ill. (08.6985)
153. Bornholms Amt. Teknisk Forvaltning. Affaldsdepoter 1991. 1991. 3 sider + 12 bilag: ill. (08.6986)
154. Bornholms Amtskommune. Teknisk forvaltning. Fortidens synder – kortlægning og registrering af gamle affaldsdepoter. 1991. 10 sider. (08.6986)
155. Bornholms Amtskommune. Teknisk Forvaltning. Kemikalieaffaldsdepoter 1990. 1990. 15 blade: ill. (08.6986)
156. Bornholms Amtskommune. Teknisk Forvaltning. Oversigt over ejendomme med gammel forurening. Rønne, 1992. 5+13 sider: ill. (08.6987)
157. Bornholms Amtskommune. Teknisk Forvaltning. Vandmiljø overvågning: Resultater af overvågning på Bornholm i 1988 og 1989, som led i vandmiljøplanens nationale overvågningsprogram. 1990. 38 sider + 28 bilag: ill. (08.6987)
158. Bornholms Amtskommune. Teknisk Forvaltning. Vandmiljø overvågning: Resultater af overvågning på Bornholm i 1990, som led i vandmiljøplanens nationale overvågningsprogram. 1991. 51 sider + 25 bilag: ill. (08.6987)
159. Miljøstyrelsen: Arbejdsrapport fra Miljøstyrelsen : nr. 13 1989 indsam-

ling af batterier på Bornholm. 1990. 74 sider + 9 bilag: ill. (08.6987)

Stenbrydning

160. Ellehøj, Poul: Hårdt som sten: Moseløkken, arbejdende stenbrudsmuseum. 2. udgave. 1991. 48 sider: ill. (08.6997)

70 - 79 KUNST. TEATER. FILM. MUSIK. SPIL. IDRÆT

Kunstmuseer

161. Kærulf Møller, Lars: Bornholms Kunstmuseum: Et udvalg af malerier 1985-1990. Side 105-128: ill. (08.7086)

Arkitektur

162. Ruiner – bevaring af forfald: midtvejsstatus for ruinkampagnen. Skov- og Naturstyrelsen. 1991. 95 sider: ill. Heri om Bornholm: side 42-48. (08.7102)
163. To barndomshjem: Jakob Hansen og Martin Andersen Nexø. Bornholms Erhvervsskole, Byggeteknisk afdeling. 1991. 36 sider: ill. (08.7108)
164. Kjøller, Frede: Vort hjemsøgte bondeland. I JpB 1990. S. 38-41, ill. (08.7164)
165. Bøggild, H.: Nu falder taget!. I JpB 1990. S. 37, ill. (08.718)
166. Østermarie Kirke i hundrede år: 1891-1991. 1991. 32 sider: ill. (08.718).

Bebyggelse

167. Bornholms Amtsråd: Bornholm på vej. 1991. 24 sider: ill. (08.7195)
168. Boye Jensen, Kurt: Rønne kommuneatlas: bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. 1990. 56 sider: ill. (08.7195)
169. Forslag til Regionplan 1992-2003. Udgivet af Bornholms Amtsråd.

1992. 129 sider + 1 løst kort. (08.7195)
 170. Golfhotel i Rø: Bilag til Regionplantillæg 6: VVW-rapport. Bornholms Amtskommune. 1990. 16 sider: ill. (08.7195)
 171. Klindt-Jensen, Karsten: Træk af kulturlandskabets udvikling i Sømarken fra ca. 1500 til i dag. BS 3. rk. bd. 5. S. 55-84, ill. 1991. (08.7195) Sømarken.
 172. Tillæg 5 til Regionplan 1985: Detailhandelsstrukturen. Bornholms Amtskommune. Teknisk Forvaltning. 1990. 10 blade: ill. (08.7195)
 173. Tillæg 6 til Regionplan 1985: Arealudlæg til ferie- og fritidsformål. Bornholms Amtskommune. Teknisk Forvaltning. 1991. 18 sider bilag: ill. (08.7195)
 174. Rabekken Erhvervspark: Et udviklingsprojekt. Oktober 1990 - november 1991. 1991. 101 sider: ill. (08.71962)
 175. Bornholms Amtskommune. Teknisk Forvaltning. Forslag til Regionplan tillæg 7: Skovrejsning. 1991. 27 sider + 1 løst kort: ill. (08.71966)
- Lokalplaner*
176. Allinge-Gudhjem Kommune. Forslag til Kommuneplan 1992-2004. Allinge-Gudhjem Kommune. 1991. 44 sider + 1 kortbilag: ill. (08.7195) Allinge-Gudhjem.
 177. Allinge-Gudhjem Kommune. Lokalplan nr. 05-09: Kommuneplantillæg nr. 11. Renseanlæg ved Store Lærkegård, Tejn. Allinge-Gudhjem Kommune. 1991. 5 sider + bilag og 2 kort: ill. (08.7195) Allinge-Gudhjem.
 178. Allinge-Gudhjem Kommune. Lokalplan nr. 06-03: Kommuneplantillæg ved Rø. Allinge-Gudhjem Kommune. 1991. 5 sider + bilag og 2 kort: ill. (08.7195) Allinge-Gudhjem.
 179. Allinge-Gudhjem Kommune. Lokalplan nr. 06-04: Kommuneplantillæg nr. 13: Kunstmuseum m.v. ved Hotel Helligdommen i Rø. Allinge-Gudhjem Kommune. 1991. 5 sider + bilag + 2 kort: ill. (08.7195) Allinge-Gudhjem.
 180. Allinge-Gudhjem Kommune. Tillæg til nr. 12 til kommuneplan 1986-91. Allinge-Gudhjem Kommune. 1991. 3 blade: ill. (08.7195) Allinge-Gudhjem.
 181. Rønne Kommune. Lokalplan nr. 62: for Almegårds Kaserne. Rønne og Hasle Kommuner. 1990. 10 sider: ill. (09.7195)
 182. Rønne Kommune. Lokalplan nr. 63: for Bornholms Musikhus. Rønne Kommune. 1991. 12 sider: ill. (09.7195)
 183. Rønne Kommune. Lokalplan nr. 64: for Østkraft. Rønne Kommune. 1991. 11 sider: ill. (09.7195)
 184. Rønne Kommune. Lokalplan nr. 65: for golfbanen ved Plantagevej. Rønne Kommune. 1992. 12 sider: ill. (09.7195)
 185. Rønne Kommune. Lokalplan nr. 66: for en udvidelse af Vesthavnen. Rønne Kommune. 1991. 8 sider: ill. (09.7195)
 186. Aakirkeby Kommune. Lokalplan nr. 26: Aakirkeby bykerne. Aakirkeby. 1988. 33 sider + 5 kort. (08.7195) Aakirkeby.
- Enkelte kunstneres værker*
187. Nørregård-Nielsen, Hans Edvard: Gadebillede. Gudhjem. I JpB 1990. S. 42-43, ill. Om Oluf Høst. (08.72)
 188. Vensild, Henrik: For neutralitet og frie have. I JpB 1990. S. 14-16, ill. Om Herman Hansen Kofoed. (08.72)
 189. Bøggild, H.: Maleri med historie. I JpB 1990. S. 7, ill. Om Niels Macholm. (08.72)

Skulptur

190. Jørgensen, H.V.: Sovjetfolkets 30 sjæle. I JpB 1990. S. 26-29, ill. Om mindemuren på Allinge kirkegård. (08.73)

Malerkunstens historie

191. Kærulf Møller, Lars: Bornholms Kunstmuseum – et udvalg af malerier 1985-1990. 1991. Side 105-128 : ill. Særtryk af: Fra Bornholms Muscum. (08.746)
192. Ragn Jensen, Hannemarie: Bornholm i det danske landskabsmaleri. Københavns Universitets almanak. 1992. S. 109-125: ill. (08.746)

Keramisk kunst

193. A/S Michael Andersen & Søn: Bornholms Keramiske Fabriker. 1910. 10 blade: ill. Katalog. (09.7623)
194. A/S Michael Andersen & Søn: Bornholms Keramiske Fabriker. 1924. 24 blade: ill. Katalog. (09.7623)
195. A/S Michael Andersen & Søn: Bornholmsk Keramik. Ca. 1940. 26 blade: ill. Katalog. (09.7623)
196. A/S Michael Andersen & Søn: Bornholmsk keramik. 1978. 15 blade: ill. Katalog. (09.7623)
197. A/S Michael Andersen & Søn: Bornholmsk keramik. u.å. 13 blade: ill. Katalog. (09.7623)
198. Bornholmsk Stentøj og Fajance. Rønne: L. Hjorths Terracottafabrik, u.å. 14 blade: ill. Katalog. (09.7623)
199. Haandmalet Stentøj: L. Hjorths Terracottafabrik, Rønne. O. 1920. 23 sider: ill. Hjorths Stentøj: Tillæg 1923. 7 sider: ill. Katalog. Prisliste. (09.7623)
200. Haandmalet Stentøj: L. Hjorth's Terracottafabrik, Rønne. O. 1930. 34 sider: ill. Katalog med prisliste. (09.7623)
201. Knudsen, Ann Vibeke: Bornholmsk keramik – Michael Andersen. 1990.

32 sider: ill. Om Terracotta-, fajance- og stentøjsfabrikken Michael Andersens historie 1873-1990 og om de tilknyttede kunstnere og deres arbejder. (09.7623)

202. L. Hjorth: Terracottafabrik: Rønne: Bornholm: Danmark. O. 1910. 10 sider: ill. Katalog med prisliste. (09.7623)
203. L. Hjorth: Terra-Cotta-Fabrik: Rønne: Bornholm: Danmark. Rønne, u.å. 10 sider: ill. Katalog med prisliste. (09.7623)
204. Pris-courant fra L. Hjorths Terracottafabrik. 1884. 18 blade: ill. (09.7623)
205. Terracotta- und Majolikawaren: Eksport-Katalog. 1910. 14 blade: ill. (A/S Michael Andersen & Søn). Katalog. (09.7623)

Teater. Film

206. Tribunen. Udgivet af DATS, Bornholms kreds. 1990: ill. 1991: ill. (08.771805)
207. Balticum Film & TV Festival: Bornholm, 6-11. maj 1991. 35 sider: ill. (08.776)

Musik

208. Katten i sækken: Bornholmsk Folke-musik. u.å. upagineret + 1 kassettebånd.
Indhold: Christians Ø reel. Peder Kolbergens. Kjømajnsbo. Segentur. Norsk polsk. Klappe dans. Vandåla kattin. Bornholmsk 65. Dejn gamla pyti. Fåder Mijkkjel. Pandekagetum. Longsomma Gjårte. Isaks firetur. Sjymmriing. (08.78)
209. Musikforeningen Østermarie. Østermarie. Ill. 1990 1991 (08.7805)
210. Klippeøens Sange. Redigeret af Eyvind L. Lind, Arne Madsen og Tho-

- mas E. Jensen. 1992. 141 sider: ill. (08.78611)
211. Skaarup, H.E.: Med klingende spil: musik for de bornholmske soldater, teatergængere og andet godtfolk. 1990. 85 sider: ill. (08.7896)
- Idræt*
212. Handicap Idræt Bornholm. 1989-1991: ill. (08.79605)
213. H.I.F.-nyt: Medlemsblad for Hasle Idrætsforening. 1990. 1990: ill. (08.79605)
214. Idrætten: ØIF 11. kreds. Østermarie. 1990: ill. 1991: ill. (08.79605)
215. Knudsker Idræt: Medlemsblad for Knudsker Idrætsforening. 1990: ill. 1991: ill. (09.79605)
216. Ny-Vest Nyt: 6. kreds Ny-Vest. 1990: ill. 1991: ill. (08.79605)
217. R.I.K.: Medlemsblad for Rønne Idrætsklub 1990. 1990: ill. 1991: ill. (09.79605)
218. Svaneke klubblad: Udgivet af: Svaneke Boldklub, Svaneke Tennisklub, Svaneke Sejlklub, SIGI, Svaneke Bridgeklub, Svaneke Skakklub. 1989/90. 1989/90: ill. 1990/91: ill. (08.79605)
219. Vikingen: Klubblad for Idrætsklubben Viking. 1990. 1990: ill. 1991: ill. (09.79605)
220. AA.I.F.-Nyt: Udgivet af Åkirkeby Idrætsforening. 1990: ill. 1991: ill. (08.79605)
221. Tiemroth, Peter: Gudhjem Idrætsforening i 75 år: 1908 - 4. maj - 1983. (08.79606)
222. Distrikt 6. Dansk Rideforbund distrikt 6 Bornholm 1990. 1990: ill. 1991: ill. (08.796505)
223. O-nyt: Steen Paldan. 1990: ill. 1991: ill. (08.79685)
224. Fodboldsprøjten: Medlemsblad for I.K. »Viking« Rønne fodboldafdeling. Rønne. 1990. (09.79705)
225. Sportsnyt: A.A.B. Aarsballe. Aarsballe 1990. (08.79705)
226. Bornholms Boldspil Union af 1907: Forårsturneringen Fodbold 1990. Rønne, 1990. 96 sider. (08.7971)
227. Bornholms Boldspil Union af 1907: Forårsturneringen Fodbold 1991. Rønne 1991. 95 sider. (08.7971)
228. Bornholms Boldspil Union af 1907: Forårsturneringen Fodbold 1992. Rønne, 1992. 95 sider. (08.7971)
229. Bornholms Boldspil Union af 1907: Efterårsturneringen Fodbold 1991. Rønne, 1991. 95 sider. (08.7971)
230. Bornholms Boldspil Union af 1907: Efterårsturneringen Fodbold 1992. Rønne, 1992. 80 sider. (08.7971)
231. Klub-Nyt: Udgivet af Bornholms Golf Klub. Åkirkeby. 1990: ill. (08.797605)
232. Johansen, Knud Willy: Rønne Badminton Klub 50 år: 1940-1990. 45 sider: ill. (08.7978)

233. RBK Nyt: Medlemsblad for Rønne Badminton Klub. 1989-1991: ill. (09.797805)
234. Rix, Leo: Rønne Sejlklub: 1931-1991. 1991. 80 sider: ill. (08.798)
235. Tudebøjen: Medlemsblad for Rønne Sejlklub. 1989-1991: ill. (09.79805)
236. Bundhugget: Bornholms Sportsfisker Forening. 1990: ill. 1991: ill. (08.799705)
237. Jagt på Bornholm gennem tiderne: redaktion: Helmer Hansen, Johannes Thoms og Henrik Vensild. 1992. 183 sider: ill. (08.79906)

80 - 89 LITTERATUR. SPROG

Skønlitteratur

238. Jørgensen, Paul: Drømme: Nonna borringholmska dikt af Paul Jørgensen. 1990. 60 sider. (08.8)
239. Madsen, K. Anker: En røverhistorie med stednavn. I JpB 1990. S. 17-18, ill. (08.8)
240. Nexø, Martin Andersen: Og hvad så mer? Af Martin Andersen Nexø; illustreret med linoleumssnit af Jørgen Sæker Sørensen. 1983. 35 sider: ill. + 4 linoleumssnit. (08.8)
241. Nexø, Martin Andersen: En strandvasker. Martin Andersen Nexø; illustreret af Kirsten Antonie Sørensen. 1989. 26 sider: ill. (08.8)
242. Nexø, Martin Andersen: Ulven og fårene. Af Martin Andersen Nexø; illustreret med linoleumssnit af Helga Thagaard. 1985. 19 sider: ill. + 2 linoleumssnit. (08.8)
243. Rotvit, Stig: Rendezvous. 1991. 203 sider. (08.8)

244. Wagnholt, I.: Ulla og Pelle klarer skærene. 1990. 90 sider: ill. (08.8)

Sprog

245. Koefoed, H.A.: På Tingsted, i Ringsted og andre stedangivelser. I JpB 1990. S. 24-25, ill. (08.8962)
246. Stibolt, P.K.: Udkast til en Bornholmsk Fraseologi samt til supplement til Espersens og Holms ordlister. 1953. 2 bind. (08.89664)

90 - 99 HISTORIE

Historiske foreninger

247. Hansen, Olaf: Bornholms Historiske Samfund 1989-90. BS 3. rk. bd. 4. S. 171-172. 1990. (08.906)
248. Hansen, Olaf: Bornholms Historiske Samfund 1990-91. BS 3. rk. bd. 5. S. 179-181, 1991. (08.906)

Forhistorie

249. Fortidsminder på Bornholm. Bornholms Amtskommune. 1991. 92 sider: ill.; bilag. (08.9115)
250. Høgsbro, Kirsten-Elizabeth: Bemærkninger i forbindelse med Victor Hermansens artikel om Jernalderens opdagelse. BS 3. rk. bd. 5 s. 23-52, ill. 1991. (08.91155)
251. Lyngstrøm, Henriette: Amtmand Emil Vedel og etableringen af Nordens jernalderkronologi. BS 3. rk. bd. 5 s. 9-22, ill. 1991. (08.91155)
252. Wagnkilde, Hanne: En gravplads ved Ndr. Grødbygård i Åker fra tiden omkring kristendommens indførelse. Af Hanne Wagnkilde og Torben Pind. I fbm 1989-1990, side 53-66, ill. (08.91157) Ndr. Grødbygård.
253. Becker, C.J.: Nørre Sandegård: arkæologiske undersøgelser på Bornholm 1948-1952. 1990. 200 sider: ill. + 4 kort. (08.91157) Nørre Sandegård.

254. Schmeissner, Rainer H.: Bornholm: Insel der Runen und Bautas. 1991. 93 sider: ill. (08.9118)

1536 - 1660
255. Rasmussen, Ebbe Gert: Modstanden i Skåneland 1658-59: Konfrontation og oprør – perspektiver – hjælpemidler. BS 3 rk. bd. 4 s. 45-79, ill. 1990. (08.962)
- 1660 - 1814*
256. Vensild, Henrik: For neutralitet og frie have. I JpB 1990, s. 14-16, ill. (08.963)

1940-45
257. Nørregaard Pedersen, Birte: Champagnegaloppen -- og bomberne. I JpB 1990. S. 2-6, ill. (08.9671)

Biografier af enkelte personer
258. Harild, Poul: Gammel nøjsomhed – til unges gavn. - i JpB 1991, s. 13-18. (08.99 Birch, Johannes.)
259. Reusch, Hans: Janus Djurhuus og Bornholm; Janus Djurhuus og Rønne lærde skole; Janus Djurhuus og Næminjafelagid Veset. Bra, 1984-1989. Side 69-74, 48-54, 82-93: ill. Fotokopier af artikler i det færøske tidsskrift Bra 1984 nr. 6, 1986 nr. 8 og 1989 nr. 13/14. (08.99) Djurhuus, Janus.
260. Fridericia, William: Her går vi alle køkkenvejen. I JpB 1990. S. 8-13, ill. (08.99) Erlandsen, Ida-Merete.
261. Folkmann, Christoffer Olsen: Christoffer O. Folkmann's biografi. u.å. 22 sider. (08.99) Folkmann, Christoffer Olsen.
262. Fridericia, William: Her går vi alle køkkenvejen. I JpB 1990. S. 8-13, ill. (08.99) Fridericia, William.
263. Mogensen, Anette: En brudfyldt virkelighed: en analyse af Karna Birk Grønbechs liv og værker. 1988. 101 + 20 sider: ill. (08.99) Grønbech, Karna Birk.
264. Olsen, Leif: Landbokvinder mellem land og by: mellem Bornholm og København. 1990. 107 sider. (08.99) Grønbech, Karna Birk.
265. Knudsen, Ann Vibeke: Amor Ibsen – tegneren og førsteelskeren. - i JpB 1991, s. 21-24. (08.99 Ibsen, Andreas Richter).
266. Kærulf Møller, Lars: Karl Isakson. Bornholms Kunstmuseum. 1991. 47 sider: ill. i farver. (08.99) Isakson, Karl.
267. Andersen, Pier Maria: De nordiske klange. 1991. 4 blade: ill. Fotokopier fra en artikel i Hrymfxe nr. 1, 1991. (08.99) Mailand, Hanne.
268. Yde, Henrik: Det grundtvigske i Martin Andersen Nexø's liv. 1991. 2 bind (766): ill. (08.99) Nexø, Martin Andersen.
269. Jensen, Erik: Den fordømte byfoged: et bornholmsk oprør om en særpræget embedsmand. 1991. 63 sider: ill. (08.99) Nyegaard, Harald.
270. West-Jensen, Werner: Morten Pedersens optegnelsesbog 1783-1800. BS 3. rk. bd. 5 s. 85-138, ill. 1991. (08.99) Pedersen, Morten.
271. Rømer, Johannes: Livets cocktail. 1991. 4 bind: ill. (08.99) Rømer, Johannes.
272. Andersen, Pier Maria: Westman i Østersøen. 1991. 5 blade: ill. Fotokopier fra en artikel i Hrymfxe nr. 1. 1991. (08.99) Westman, Inge Lise.
- Stamtavler over enkelte slægter samt anetavler*
273. Familien Boss fra Vestermarie. 1974. 13 sider. (08.999) Boss.
274. Brandt-Madsen, Henrik: Optegnelse om stamtavler og slægts-oplysninger gennem 500 år. 1991. 89 sider. (08.999) Brandt.

275. Slægten Due 1700-1898. Else Kirstine Jensen. 1991. 94 sider: ill. (08.999) Due.
276. Møller-Holst, Berna: Slægten efter Christen Mortensen Møller Holst og Sophie Amalie Marie Trojel. 1989. 208 sider: ill. (08.999) Holst.
277. Christensen, John G.: Vore bornholmske aner: Karla Hedvig Kruses aner og efterslægt. 1992. 180 sider: ill. (08.999) Kruse.
278. Holkmann Jacobsen, Jette: Slægtsbog over efterkommere af Margrethe & Jens F.E. Hillebrandt Lind. u.å. Upagineret. (08.999) Lind.
279. Lind, Hans Andersen: Familien Lind-Andersen af Frigaard, Rutsker. 1991. 20 sider. 1 tavle. (08.999) Lind-Andersen af Frigaard.
280. Lau, Elna: Slægten Low-Lov-Lou: Liste, 2det og 3die slægtled. u.å. 66 blade: ill. (08.999) Low-Lov-Lou.
281. Sonne-Hansen, Kay: Legatstamtavle til brug for Elisabeth Goldschmidt født Munch's mindelegat. 1975. 17 blade: ill. (08.999) Munch.
282. Aronsson, Berit: Anders och Hanna från Spjutstorp och deras släk. Sammanställt av Berit Aronson och Birthe Nørregård Sørensen. 1990. 78 sider: ill. (08.999) Nilsson.
283. Karens familiekroniek. Over het leven van de voorouders en enkele andere familieleden van Farmor/mormor Karen A. Sweers-Nygaard. Oosterbeck: E.F. Sloet van Oldruitenborgh. 1984/1986. 124 sider: ill. + 2 tavler (i lomme). (08.999) Nyegaard.
284. Slægten Andreas Pedersen fra Snogebæk. Samlet af K.E. Bech 6 Børge Larsen u.å. 59 sider. 4 tavler, 4 bilag: ill. (08.999) Pedersen.
285. Perch, Poul W.: Bidrag til Else Perch f. Becker og Poul W. Perchs slægtskrøniker. 1983. 116 sider. (08.999) Perch.
286. Skovgaard, Edv. F.S.: 100 aner til en Skovgaardsslægt. Virum, 1989. 2 bind: ill. (08.999) Skovgaard.

Slægtshistorie

287. Kjøller, Jørn: Fem generationer af en Kjøller-slægt. 85 blade. (08.9994) Kjøller.

Forkortelser:

- BS = Bornholmske Samlinger
fbm = Fra Bornholms Museum
JpB = Jul på Bornholm

Bornholms historiske Samfund 1991-1992

Af Olaf Hansen

Siden generalforsamlingen den 7. september 1991 på Hasle Vandrehjem er der sket følgende i foreningen:

Tirsdag den 29. oktober foredrag på Centralbiblioteket med forfatteren Søren Sørensens, der fortalte om »Bornholms historie set i lyset af magtspillet om Østersøen«. Der var mødt omkring 40 interesserede tilhørere. Mødet blev holdt sammen med foreningen Norden, foreningen Baltic Bro, foreningen Bornholm og Bornholms Centralbibliotek.

Søndag den 1. december havde foreningen bogudsalg på Centralbiblioteket. Det var noget nyt, som ikke var prøvet før. Der var interesse for vore gamle bind, og der var et pænt salg. Vor beholdning af bind 21 og 22 i I række blev ved den lejlighed udsolgt.

Tirsdag den 17. december kom BORNHOLMSKE SAMLINGER bind 5 i III række, desværre en måned forsinket. 8 personer samledes i Centralbibliotekets kælder og ekspederede bøgerne i løbet af et par timer. — Tak til dem, der hjalp hermed, og tak til de af foreningens medlemmer, som manuelt har udbragt ca. 300 bind og dermed sparet foreningen for et stort beløb til porto.

Mandag den 17. februar fortalte arkæologen Finn-Ole Nielsen om »Bornholms bygges historie« ledsaget af lysbilleder. En fin og interessant aften, der blev overværet af omkring 45 deltagere.

Onsdag den 3. juni foredragsaften på Centralbiblioteket, hvor en tysk, men dansk-talende dame, dr. Gesine Schultz-Berlenkamp, fortalte om »Rügens kulturhistorie«

ledsaget af lysbilleder. Foredraget var velbesøgt og blev holdt sammen med Bornholms Museumsforening og Naturhistorisk Forening på Bornholm.

Lørdag den 1. august var der sommerekursion i Allinge, hvor arkitekt Jens Riis Jørgensen for 35 deltagere fortalte om »Allinge-borgere for 100 år siden«, hvor de havde boet, og hvem der havde bygget deres huse.

Lørdag den 5. september generalforsamling i konfirmandstuen i Østerlars Præstegaard med et halvt hundrede deltagere. Dirigent var pastor Gunnar Strand-Holm. — I sin beretning nævnte formanden de foranstående arrangementer, samt at foreningen nu havde 796 medlemmer. — Foreningen har fået Bornholms Amtskommunes tilladelse til at anvende Amtets våben med dragen eller lindormen på vort brevpapir. — Arkitekt Sven Fritz, der arbejdede på bogen om »Det bornholmske kirkesølv« er død, men foreningen har hentet hans forarbejder og arkivmateriale i Aarhus. — Foreningen har skiftet kasserer, idet Lill-May Didriksen af arbejdsmæssige grunde har måttet frasige sig kassererposten. Ny kasserer er fhv. toldinspektør Erik Svendsen. Formanden takkede Lill-May for et virkeligt godt samarbejde og ønskede Svendsen velkommen.

Lill-May Didriksen oplæste regnskabet for året 1991 (se omstående). — Regnskab og beretning blev godkendt. — Bestyrelsen foreslog en kontingentforhøjelse til kr. 100,00. Blev enstemmigt vedtaget. — Til bestyrelsen var genvalg af Jørn Uffe Hansen, Robert Hansen, Jens Riis Jørgensen og Ebbe Gert Rasmussen. Også genvalg af Mogens Lau og Harald Lind som revisorer samt Johs. Thoms som revisorsuppleant.

Bornholmerprisen blev tildelt Gert Møller Larsen, der gennem en lang årrække har været drivkraften blandt Bornholms mange dygtige amatørarkæologer.

Redaktøren fortalte om det kommende bind 6 af BORNHOLMSKE SAMLINGER, samt at den bebudede bog om Hammershus rimeligvis ikke bliver til noget.

Under eventuelt bad »værten« pastor Knud Henning Hansen om ordet og invitere deltagerne til efter generalforsamlingen at bese den nyrestaurerede præstegård.

Efter generalforsamlingen og den medbragte kaffe var drukket, fortalte Finn-Ole Nielsen ledsaget af lysbilleder om de born-

holmske amatørarkæologers arbejde og fund gennem de sidste 15 år.

Fredag den 30. oktober. Registerbindet for de 19 bind af BORNHOLMSKE SAMLINGER II række er nu udkommet, og vi var 10 personer samlet i kælderen på Centralbiblioteket for der at pakke bøgerne. Igen tak for denne gode hjælp og tak til udbringerne rundt omkring på øen. — Registerbindet er samlet af bibliotekar Hans Michelsen i Roskilde. Det har været et kæmpe arbejde, og foreningen siger Hans Michelsen tak for dette arbejde, som for mange af medlemmerne vil være til en uvurderlig hjælp til at finde noget i II række.

Regnskabsoversigt for året 1/1 – 31/12 1991

Indtægter:

Tilskud, Bornholms Amtskommune 1991 .	kr. 15.000,00	
Unibank, Bornholms afdeling	kr. 3.000,00	
Sparekassen Bornholm	kr. 3.000,00	
Tipsmidler for 1991	kr. 5.450,00	
Bornholms Amtskommune 1992 .	<u>kr. 15.000,00</u>	kr. 41.450,00
Medlemskontingent		kr. 59.700,00
Bogsalg		kr. 9.826,21
Indvundne renter		kr. 11.922,26
Det kgl. Bibliotek		kr. 430,00
Arrangement 29/10-1991 (delebasis)		kr. 424,75
		kr. 123.753,22
Beholdning pr. 1/1 1991		<u>kr. 156.591,74</u>
		<u>kr. 280.344,96</u>

Udgifter:

Trykning af Bornholmske Samlinger	kr. 71.552,00	
Materiale til Bornholmske Samlinger	kr. 2.334,10	
Udsendelse af bog (frimærker og kuverter)	<u>kr. 5.202,83</u>	kr. 79.088,93
Udsendelse af opkrævninger (kontingent)		kr. 1.950,00
Indrømmet dekort		kr. 92,21
Moms og AMBI		kr. 12.178,01
Multidata		kr. 3.600,51
Porto (frimærker og forsendelser)		kr. 2.550,75
Kontorartikler		kr. 389,04
Arrangementer (herunder annoncering)		kr. 5.388,95
Kontingenter (D.H.F. og S.L.F.)		kr. 2.512,64
Repræsentation		<u>kr. 162,75</u>
		kr. 107.913,79

*Beholdning pr. 31/12 1991:**Disponible konti:*

Unibank	kr. 43.117,54	
Postgirokonto	<u>kr. 12.471,35</u>	kr. 55.588,89

Hensat til:

Registerbind	kr. 84.190,16	
Stibolts Fraseologi	kr. 27.075,66	
Udgivelse om telefonvæsen	<u>kr. 5.576,46</u>	kr. 116.842,28
		<u>kr. 280.344,96</u>

Rønne, den 23. januar 1992

Lill-May Didriksen

Ovenstående regnskab for perioden 1/1 - 31/12 1991 har vi revideret og fundet i overensstemmelse med de os foreviste bilag og bøger. Beholdningernes tilstedeværelse er kontrolleret.

Rønne, den 14. februar 1992

*Harald Lind**Mogens Lau*

Love for Bornholms historiske Samfund

- § 1. Foreningens navn er »Bornholms historiske Samfund«.
- § 2. Foreningen har til formål at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid. Foreningen udsender et årsskrift »Bornholmske Samlinger« med afhandlinger om bornholmske forhold, eller undtagelsesvis selvstændige værker om Bornholm.
- § 3. Enhver interesseret kan blive medlem ved henvendelse til et af bestyrelsens medlemmer.
- § 4. Foreningen holder generalforsamling hvert år i august eller september måned efter bekendtgørelse i øens dagblade en uge i forvejen.
Generalforsamlingen er foreningens øverste myndighed, og dens beslutninger træffes ved almindelig stemmeflertal.
- § 5. Generalforsamlingen vælger en bestyrelse på 9 medlemmer for 2 år, således at der hvert år afgår skiftevis 4 og 5 medlemmer, første år ved lodtrækning. I denne bestyrelse skal hvert af øens herreder være repræsenteret med mindst 1 medlem. — Samtidig vælges 2 revisorer samt 1 revisorsuppleant.
- § 6. Bestyrelsen konstituerer sig med en formand og en næstformand, der også er sekretær. Bestyrelsen vælger desuden kasserer og redaktør, der ikke behøver at være medlemmer af bestyrelsen. — Bestyrelsen vælger et forretningsudvalg på 5 medlemmer, hvori kasserer og redaktør skal være medlemmer.
- § 7. Det årlige kontingent fastsættes af generalforsamlingen. Kontingentet opkræves i maj måned ved girokort.
- § 8. Modtageren af Bornholms historiske Samfunds ærespris (BORNHOLMERPRISEN) skal være indstillet af en enstemmig bestyrelse.
- § 9. I tilfælde af foreningens opløsning overgår evt. aktiver til Bornholms Museum.
- Foreningens love er sidst trykt i Bornholmske Samlinger III række bind 3 i 1989.
På foreningens generalforsamling d. 9. september 1989 blev foretaget ændring af § 5 samt ny § 8.
På foreningens generalforsamling d. 5. september 1992 blev kontingentet sat til kr. 100,00.

Forfatternes adresser

Afdelingsleder *Svend Torben Jensen*
Nørresand 2, 3760 Gudhjem

Stud. mag. (historie og middelalderarkæologi) *Bente Jensen*
Brendstrupvej 25 1. th., 8200 Århus N

Docent, dr. phil. *Kai Hørby*
Historisk Institut
Københavns Universitet
Njalsgade 102, 2300 København S

Historiker og middelalderarkæolog *Rikke Agnete Olsen*
Lille Mølle
Christianshavns Voldgade 50, 1424 København K

Lektor, dr. phil. *Ebbe Gert Rasmussen*
Østerled 43, 3700 Rønne

Gårdejer *Timan Kofoed*
Risegård
Glentevangen 2, 3700 Rønne

Fhv. amtmand *Niels Elkær-Hansen*
Vang 28, 3790 Hasle

Poul Otto Gaalaas-Hansen
Sandefjord, Norge

Oberstløjtnant *H. E. Skaarup*
Rosengade 19, 3700 Rønne

Cand. mag. *Bodil Tornehave*
Tornebakken 45, 2830 Virum

Bibliotekar *Niels Foght Hansen*
Provstegade 10, 3700 Rønne

Bogholder *Olaf Hansen*
Stenbrudsvej 5 A, 3730 Nexø

Indmeldelser i BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

modtages af
foreningens bestyrelse, der for tiden består af:

Major H. V. Jørgensen.

Museumsinspektør Henrik Vensild.

Overbibliotekar H. C. Larsen.

Lektor Ebbe Gert Rasmussen.

Lektor Per Thule Hansen, redaktør.

Alle Rønne.

Kæmner Robert Hansen, Østermarie.

Pedel Jørn Uffe Hansen, Krakdal, Rutsker, Hasle.

Arkitekt Jens Riis Jørgensen, Rø.